

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА-ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ

«Фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фанлар» кафедраси

**“социология” фанидан
маъруза матнлари**

Тузувчи: кат.ўқ. К.У. Нажмидинова

ТОШКЕНТ - 2014

1-МАВЗУ: «Социология» фани, унинг предмети ва объектлари

Мақсад: Социологиянинг фан сифатида шаклланиши, жамият тўғрисидаги билимларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини аниқлаш. Социологиянинг предмети ва тадқиқот объектилари тўғрисида фикр юритиш. Социологиянинг тармоқлари ва бошқа фанлар билан ўзаро алоқадорлигини ўрганиш.

МАЪРУЗА РЕЖАСИ

1. Социология атамаси таърифи ва предмети.
2. Социология фанининг асосий йўналишлари.
3. Социология фанининг сиёсий фанлар тизимида тутган ўрни.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
5. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. Т.: «Ўзбекистон», 1997й.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. Т.6. Т.: «Ўзбекистон», 1998 й.
8. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин фаровон турмуш-пировард мақсадимиз. Т.8. Т.: «Ўзбекистон», 2000 й.
10. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. Т.: «Ўзбекистон», 2001 й.
11. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. Т.: «Ўзбекистон», 2002 й.
12. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.
13. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ Т.12. Т.: «Ўзбекистон» 2004й
14. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. Т.: «Ўзбекистон» 2005 й.
15. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий

кадрият. Т.14. Т.: “Ўзбекистон” 2006 й.

16. «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий ва маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. («Халқ сўзи» газетаси 2006 йил 26 август).

17. И.А Каримов «Демократик ҳуқуқий давлат эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир» 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Т.: “Ўзбекистон”. 2007 й.

18. И.А Каримовнинг Тошгузар – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишланган тантанали маросимидаги нутқи. Ўзбекистон овози 2007 йил 25 август.

19. «Шарқ гавҳари, замин сайқали» Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 25 август куни қадимий ва ҳамиша навқирон Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбелейига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Халқ сўзи» 2007 йил 26 август.

20. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2007 й.

21. Лавриенко В.Н.Нартов Н.А. Основы социологических знаний. ВУЗ. (Социология) - М.:1995

22. Бирюкова А.О. О предмете социологии как общей науки об обществе. Социологические исследования. 1991 №5

23. Социология 1990

24. Радугин А.А. Радугин К.А. Социология 1995

25. Алиқориев И.С. Умумий социология 1999

26. Бегматов А. Социологияга кириш 1995

27. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси 1997

28. Социология. Луғат маълумотнома - М.: 1995

29. М. Бегматов ва бошқалар. «Социология» ўқув қўлланма. Т 2002 й.

1. Социология атамаси таърифи ва предмети.

Социологияни жамият ҳақидаги фан деб ҳисоблаш мумкин. Жамиятни ўрганувчи ҳар бир фан унинг табиатига ва асосий қизиқишига яқин бўлган, ўзининг тадқиқот предметиға эгадир. Жамият ҳақидаги ушбу фанлар тизимида социологияни ажратиб турган нарса шуки, биринчи навбатда жамият ижтимоий тизимининг турли босқичларида шахс, оила, маҳалла, мактаб, институт, корхона, ташкилот, туман, шаҳар, вилоят бутун мамлакат, ҳамда ялпи жамиятда шаклланадиган ижтимоий ўзаро муносабатлар ва инсоний муносабатлар ўргади. «Шунинг учун социология

жамиятни эмас, балки, жамиятни ташкил этувчи унинг асосида ишлаб турувчи ва ривожланувчи ижтимоий материални ўрганеди» (О. Конт).

Жамият ҳақидаги фанлар умумий тизимида социология фани хусусиятини юқорида зикр этилгандек тушунтириш, ҳозирги замон социологиясининг предметини шундай таърифлашнинг имконини беради:

Социология жамиятни мураккаб ижтимоий организм сифатида ўрганеди. Социология жамиятни мавжуд таркибий тузилмалари моҳияти, уларнинг ҳаракат тенденциялари ва тараққиёт қонуниятларини социал ташкил этилган тизимда тадқиқ этади. Шунингдек, социология асосий эътиборни жамиятни ҳар хил ижтимоий ва ҳудудий тузум босқичларида вужудга келадиган кенг маънодаги инсонлараро муносабатлари ва жамоатчилик фикрини ўрганишга қаратувчи фандир.

Социология фани жамиятнинг турли соҳалари иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий-ахлоқий ва бошқа тармоқларида тадқиқотлар ўтказиши.

Ўзбекистон шароитига мослаб, замонавий социологияда биз қуйидаги ўрганиш объектларини ажратамиз:

I. Ижтимоий босқич: 1. Жамият; 2. Ижтимоий қатлам; 3. Ижтимоий гуруҳ; 4. Маҳалла; 5. Оила; 6. Шахс;

II. Миллий босқич: 1. Миллат; 2. Элат; 3. Этник гуруҳ; 4. Авлод; 5. Миллий оила; 6. Индивид;

III. Тармоқлар босқичи: 1. Иқтисодиёт; 2. Сиёсат; 3. Маданият; 4. Фан; 5. Таълим; 6. Маънавият ва маърифат; 7. Экология ва бошқалар

IV. Ҳудудий босқич: 1. Минтақа; 2. Мамлакат; 3. Вилоят; 4. Шаҳар; 5. Туман; 6. Қишлоқ; 7. Маҳалла.

Мамлакатимизда социологиянинг роли ортиб бормоқда, бу фанга умумий қизиқиш кучаймоқда. Буни тушуниш мумкин, чунки Ўзбекистонда ҳозир янги ижтимоий-сиёсий ва маънавий иқлим шаклланди. Ижтимоий ҳаётнинг барча жабхаларида ўзгаришлар кузатилмоқда, социал таркибда ўзгаришлар қайд қилинмоқда, янги ижтимоий институтлар ва муносабатлар пайдо бўлмоқда. Ватанимизда социология ҳеч қандай тўсиқсиз ривожланиш ва мустақил ижтимоий фан сифатида ўзини англаш имконияти туқилди. Жамиятимизда кузатилаётган ижтимоий ўзгаришлар ва жараёнлар социология фанининг диққат марказида турибди.

Социологик фикрлашнинг энг муҳим жиҳати жамият ҳаётида инсон шахсини тушунишдан иборатдир. Шахсга бўлган социологик нуқтаи назарнинг ўзига ҳослиги шундан иборатки, бу фан унга ижтимоий воқеиликни ўзгартирувчи фаол мавжудот сифатида қарайди. Ижтимоий институтлар кўп жиҳатдан инсон ахлоқини ифодалайди, аммо айти шу вақтнинг ўзида улар инсон фаолиятининг ифодаси ва индивидларнинг ўзаро ижтимоий таъсири хосиласидир.

Жамият тўғрисидаги ҳозирги билимларнинг ўзига ҳос хусусияти шундан иборатки, улар социологик фикрлашнинг кучли таъсири остидадир. Жамиятимизда кузатилаётган мураккаб жараёнларни социологик таҳлилсиз тўғри тушуниш мумкин эмас.

Мамлакатимизда социологиянинг кейинги ривожланиши ва такомиллаштирилиши жамиятни чуқур ўрганиш ва англаш, жамият олдида

турган ўтиш даврининг мураккаб муаммоларини анча самаралироқ ечишга имкон беради.

Инсонни барча даврларда нафақат уни ўраб турган табиатнинг жумбоғлари ва ходисалари, балки одамлар ҳаёти билан боғланган муаммолар ҳам қизиқтириб келган. Нима учун одамлар якка яшашни истамайдилар? Улар орасида чегара ўтказилишини нималар мажбур қилади? Нима учун баъзилар кўп неъматлардан фойдаланади, баъзиларда эса бундай имкониятлар йўқ?

Шунга ва шунга ўхшаш кўплаб саволларга жавоб қидириш ўтмишдаги донишмандлар ва олимларни улар яшаб турган жамиятни ўрганишга ундаган ва ҳаётнинг ўзи қўйган саволларга жавоб излашга ундаган. Социологияга оид энг биринчи билимларни олимлар ва донолар фикрларида топиш мумкин. Лекин ўша даврдаги тадқиқотлар тўла ва узлуксиз бўлмаган. Жамиятни таҳлил қилиш, гуруҳдаги инсон хулқини ўрганиш тўла-тўқис олиб борилмас эди. Инсонлар орасидаги муносабатларнинг мушкулланиши, мураккаб ташкилотларнинг пайдо бўлиши жамият олдида турган муаммоларни амалий ҳал қилиш эҳтиёжини кучайтирди.

«Социология» атамаси француз тилидан «жамиятни ва ижтимоий муносабатларни илмий ўрганиш» маъносини англатади.¹ Бу таъриф ушбу фан нимани ўрганиши тўғрисида фақат умумий тасаввур беради. Ўзининг салкам ярим асрлик ривожланиши давомида социология ўзининг мазмуни ва услублари, қўллайдиган атамалари бўйича турли илмий мактаб ва йўналишлар тарафдорлари орасида кучли тўқнашувлардан иборат қийин йўлни босиб ўтди. Лекин бу турлича ёндошувларнинг мақсади битта - инсонни, уни ўраб турган ижтимоий борлиқни, унинг ижтимоий фикрлаш маданиятини чуқурроқ тушунишдан иборат. Шунинг учун машҳур рус-америкалик социологи П. Сорокин таъбири бўйича бу фанни «ўзига мос муҳитда яшовчи одамларнинг хулқини ўрганувчи» фан дея таърифлаш мумкин.

Социологиянинг объекти ва предмети нимадан иборат? Даставвал социология нафақат ижтимоий, балки табиий фанлар билимларини мужассам қилувчи умумий фан деб тушунилар эди. Бу ёндошув XIX асрнинг Қарбий Европа социологларининг ишларида етакчи эди. Бу социологларнинг фикрлари бўйича социология учун бошланқич фан ижтимоий ҳаёт асосларини аниқлаб берувчи ва инсон табиати ўзгармас хоссалари тўғрисида билим берувчи биология фанидир. Ўша давр олимларининг нуқтаи назари бўйича, ижтимоий ҳаётнинг ранг-баранглиги - бу жисмоний, ақлий, маънавий ва сиёсий ҳаракатлари бўлган асосий томонларнинг турларидир.

Кейинчалик француз социологи Э. Дюркгейм таъкидлаган эдики, ижтимоий соҳалар ўзига ҳос хусусиятлари билан ажралиб турган фактлардан иборат - бу «фикрлаш, фаолият ва сезиш усули, индивид ташқарисида жойлашган ва ўзига бўйсиндирувчи кучга эга бўлган, бунинг натижасида улар бунга боғланиб қолган»².

¹ Смелзер Нейл. Социология. М.Феникс, 1994, 659 б.

² Дюркгейм Э. Социология методи. М.:Канон, 1995. 31бет.

Машҳур немис олими Макс Вебер онгни ижтимоий ҳаракат омили деб таърифлаган эди. У маданият ҳақидаги фанларни (уларга социологияни ҳам киритган эди) ва табиат ҳақидаги фанларни ажратган. М. Вебернинг фикрича, инсон онгли мавжудотлигини на тарихчи, на социолог, на иқтисодчи инкор эта олади. Айнан шу ерда ижтимоий фанлар объектининг табиат ходисаларидан фарқи мавжуд. М. Вебер фикрича³, субъектив маънога эга бўлган индивид ёки индивидлар хулқидан таркиб топган ҳаракат, социологиянинг предметиدير. «Социология... шундай фанки, деб ёзган эди М. Вебер, ижтимоий ҳаракатни... тушунишни хоҳлайди ва бунинг асосида унинг сабабларини тушунтириб беради...».⁴

Социология объекти ва предмети замонавий тушуниш иккита йўриқдан иборат. Биринчиси - жамият бу табиий биологик асосга тенглаштирилмайдиган алоҳида турдаги ижтимоий-маданий борлиқдир. Инсон - бу шундай мавжудотки, унинг умр кўриши яшаш ижтимоий шароитлари, етакчи ахлоқ ва маданият билан чамбарчас боғлангандир.

Иккинчиси - табиий дунёни ўрганишда ўзининг самарадорлигини исботлаган билиш йўллари ва усулларидан фойдаланиш зарурлигидан иборат. Бу ерда табиий фанларда қўлланиладиган усуллардан онгсиз фойдаланиш эмас, балки олинган натижаларни албатта тажриба асосида текшириш, аниқлик ва жиддийликка интилиш, табиий фанлардаги умумий мантиқни қабул қилиш назарда тутилмоқда.

2. Социология фанининг асосий йўналишлари.

Шуларни назарда тутиб, социологиянинг ўрганувчи объекти сифатида гуруҳлар, ижтимоий институтлар, жамиятни ташкил қилувчи ижтимоий муносабатлар ва ҳаракатлари дунёси, деб таърифлаш мумкин.

Бошқа фанлар сингари, социология инсонни ўраб турган бутун дунёсини ўрганмайди, балки жамиятнинг, у ёки бу тизимнинг бир таркибий қисми сифатида кузатилаётган жараёнларини, уларнинг энг муҳим ва ўзига хос бўлган хоссаларини ўрганади. Бошқача қилиб айтганда, хусусий ижтимоий жараёнларни бутунликка, жамиятга тааллуқли деб ҳисобланилади. Машҳур америкалик социолог Т. Парсонс таъкидлаган эдики, социология бошқа ижтимоий фанлардан фарқли ўлароқ, «бутун жамиятга, ижтимоий тизимларнинг бирлашувига тааллуқли бўлган тизим ва жараёнларни ўрганади»⁵. Зеро, социологни иқтисодиётда фойда маромлари қизиқтирмайди, балки уни бутун жамиятда пул қандай рол ўйнайди, ёки ижтимоий жараёнларни бошқаришда пулнинг ўрни қанчалик аҳамиятга эга эканлиги қизиқтиради. Социология шахсни жамиятда бажараётган фаолияти, ўзлаштирилган мақомларини ижтимоий тизим жараёнлари билан чамбарчас боғлиқликда ўрганади.

Социологиянинг ўрганиш предмети инсон ҳаёти тарзининг конкрет ва ҳайратомуз воқеалари, одамларнинг жамиятдаги такрорий хулқ намуналари

³ Вебер.М. Исследования по методологии науки. М., 1980. 43 бет.

⁴ Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. Под ред. Т. Парсона. М.: 1972. С.364.

⁵ Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. Под ред. Т. Парсона. М.: 1972. С.364.

ҳисобланади.⁶ Ваҳолангки, оилада, кўчада, транспортда, дўконда, ишхонада, ўқув аудиториясида - хуллас барча вазиятларда инсон хулқининг такрорланувчан кўринишларини кузатишимиз мумкин. Масалан, одам дўконга кирганда, сотувчидан қандай муомала кутишини билади. Худди шундай аудиторияга кирган ўқитувчи ҳам талабалардан қандай муомала кутишини олдиндан билади. Айнан шу ҳолатда талабалар ҳам ўқитувчидан касб маҳоратини ишга солган ҳолда маъруза ўқиш, амалий машқулотлар ўтказиш ва талабаларнинг билимини объектив баҳолашини кутади. Айтиш мумкинки, ўқитувчи билан талабалар орасида ўзаро боғлиқлик бор ва бу боғлиқликлар улар таҳсил олаётган ўқув даргоҳининг ижтимоий мавқеи ҳамда жамият олдидаги вазифаларидан келиб чиқади. **Ижтимоий мавқе** шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ифодалайди. Одамларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва бажарадиган вазифаларининг мазмунини уларнинг мазкур ташкилотларда эгаллаб турган ижтимоий мавқелари аниқлаб беради. Ўз навбатида, одамларнинг конкрет ҳаракатлари жамланмаси социологияда «ижтимоий рол» атамаси билан ифодаланади. **Ижтимоий рол** ижтимоий мавқе (статус) нинг амал қилишини ифодалайди. Зеро, жамиятдаги инсон хулқи, ижтимоий ташкилотлар қабул қилган **ижтимоий нормалар** орқали бошқарилади. Булар нафақат жамиятда қабул қилинган қонунлар, анъаналар, балки, махсус норматив топшириқлар, айттайлик, у ёки бу жамоада қайд қилинган низомларда, буйруқларда ифодаланган бўлиши мумкин.

Кўрсатилган учала атама - мавқе, рол ва норма социологиянинг асосий тушунчаларидан ҳисобланади, улар ёрдамида ҳар қандай шахс ёки ижтимоий ташкилотларнинг хусусиятларига чизги бериш мумкин.

Жамиятдаги ижтимоий ташкилотлар ва инсонларнинг хулқ-атворлари механизмларини тушунтириш учун ўша жамиятнинг ижтимоий тизимини таҳлил қилиш лозим. Аммо, замонавий социология жамиятдаги ижтимоий тизимни тадқиқ этиш билан чегараланиб қолмайди, унинг таракқиёти ва ўзгаришларини ҳам башорат қилади. Ўтказилган социологик тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, биринчидан, жамият ҳаётининг муҳим бўлган соҳалари - иқтисодиёт (меҳнат шароитлари), экология ва демографияга оид ҳолатлар жиддий эътибор билан ўрганилмоқда. Иккинчидан, социологик тадқиқотлар жамиятда демократияни ривожлантириш, ҳокимият масалалари, аҳолини бошқарув ишларда иштироки билан боғлиқ бўлган сиёсий жараёнлар ва ҳаракатларнинг мазмун ва моҳиятини очиқ беришга имкон яратади.

Учинчидан, социология жамият маънавий ҳаётини фаол ўрганади. Бунда унинг тадқиқот предмети бўлиб маърифий, маданий, илмий, адабий, ижодий, диний ва бошқа соҳаларнинг муаммолари хизмат қилади.

Демак, социология ижтимоий ҳаётнинг бир соҳаси билан чегараланиб қолмай, у инсон мансуб бўлган барча гуруҳлар, қатламлар, жамоалар, муассасалар, ҳамда одамларнинг кундалик-маиший ҳаётлари масалалари билан ҳам қизиқади. Бошқача қилиб айтганда, социологиянинг **бош мақсади** - бу инсон ва унга алоқадор ижтимоий ташкилотларнинг хатти-ҳаракатларини оқилона тарзда тушунтиришдир. Бунинг натижасида эса жамиятда мавжуд бўлаётган муаммолар ўзига хос ечимини топади.

⁶ Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. Под. ред. Т. Парсона-М.: 1972. С. 364.

Социология жамиятни умумий мавҳумлик эмас, балки конкрет воқелик деб таъриф этади. Бунда у ўзига хос атама ва тушунчалардан фойдаланади. Масалан, агарда файласуф объектив воқелик ҳақида мавҳумрок гапирса, социолог бу воқеликни тўлдириб, эмпирик натижаларга таянган ҳолда изоҳлайди. Агар маданият тушунчаси файласуф учун инсон руҳининг маҳсули бўлса, социолог учун - у хулқ-атворнинг реал натижаси, ҳаракатларнинг мувофиқлаштирувчи тизимидир.

Социолог конкрет инсонга яқин туришга ҳаракат қилади ва уни кўпроқ илмий асосда кундалик ҳаётни конкрет ўрганиш қизиқтиради. Социолог бирор бир ҳодисани ўрганаётганида унга таъсир кўрсатаётган аниқ механизмга асосий эътиборни қаратади. Масалан, меҳнат фаолияти мотивациясини кўриб чиқаётган социолог меҳнат жараёнида моддий рақбатлар қандай аҳамият касб этишини амалий жиҳатдан очиқ беради. Шу нуқтаи назардан социолог нафақат миқдорий, статистик маълумотларга, балки уларнинг сифатий таснифига ҳам таянади.

3. Социология фанининг сиёсий фанлар тизимида тутган ўрни.

Ижтимоий ва гуманитар фанлар тизимида социология алоҳида ўринни эгаллайди. Бу бир нечта ҳолатлар билан белгиланади:

1) У жамият ҳақидаги, унинг ҳодисалари ва жараёнлари ҳақидаги фан ҳисобланади;

2) У ўз ичига умумий социологик назарияларни ёки ҳамма гуманитар ва ижтимоий фанларнинг назария ва методологияси ҳисобланган жамият назариясини олади;

3) У жамият ва инсон ҳаётининг фаолиятининг турли томонларини ўргатувчи ижтимоий гуманитар ва социал соҳани ўз ичига олади. Яъни, социология - ҳаётнинг у ёки бу соҳасини тадқиқ этувчи қонуниятларни олади;

4) Инсон ва унинг фаолияти, техник ва услубий жиҳатдан ишлаб чиқилган социологик тадқиқотлар, гуманитар ва ижтимоий фанлар томонидан ўрганилади ва зарур ҳисобланади.

Фалсафа, иқтисодиёт, тарих, сиёсатшунослик, психология фанлари социологиянинг шаклланишига самарали таъсир кўрсатади.

Социологиянинг фалсафа билан узвий алоқаси шунда кўринади-ки, умумсоциологик назариялар ва амалий социологик тадқиқотлар маълум методологик асосга таянадилар. Шундай асосни эса фалсафа фани яратади. Социология фалсафага нисбатан мустақилликни шунга асосланиб эълон қилади-ки, у ўз олдига ижтимоий муаммоларни воқеликни илмий, англаш усули асосида ҳал этиш вазифасини қўяди.

Социология статистика фани билан ҳам мустаҳкам алоқада ривожланади. Бу икки фаннинг ўзаро алоқалари шу қадар яқинки, социологиянинг ривожланиши статистик ёндашувларсиз тасаввур қилиш қийин. Социология шунингдек, иқтисодий назария, бошқарув назарияси, тарих, педагогика, ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик каби фанлар билан ҳам мустаҳкам алоқада ривожланади.

Қисқача хулосалар

Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, социология ижтимоий бирликлар, ташкилотлар, жараёнлар ва муносабатларнинг юзага келиши, функционаллашуви ва ривожланиши қонуниятларини ўрганувчи фандир.

Жамиятнинг ривожланиб бориши билан социологиянинг мазмуни ҳам янада бойиб, ривожланиб боради. Янги мазмундаги ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий қилиб бориши, социологиянинг ўрганиш объекти ўзгариб бориши билан унинг ўзи ҳам ривожланиб боради. Тадқиқот усуллари эса янада мукамаллашади.

Социология миллий мафқурани шакллантириш, яратиш жараёнида алоҳида ўрин тутади. Эскириб қолган дунёқараш, эскича моддий ва маънавий муносабатлар ўз ўрнини янгисига осонликча бўшатиб бермайди. Бунинг учун маълум вақт керак. Социология шу вақт давомида маънавиятда рўй бераётган ўзгаришларни аниқлашга ва илмий асосга эга бўлган тадбирлар ишлаб чиқишга хизмат қилади.

Мавзу бўйича таянч тушунчалар:

Структурал - функционализм таълимоти, таркибий - функционал таҳлил, эмпирик билиш, позитив оқим, абстракция, онтология, институтчионал социология, фундаментал социология, феноменология, социометрия, *ижтимоий норма, мавқе, социологиянинг бош мақсади, амалий ва сиёсий социология ригионал, институцион, иқтисодий, ҳуқуқий ва маданият социология.*

Такрорлаш учун саволлар:

1) Социологиянинг назарий ва амалий асослари ҳақида қандай тасаввурдасиз?

2) Социологиянинг тармоқларини биласизми?

3) Социологиянинг қандай фанлар билан ўзаро алоқадорлиги мавжуд?

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

1) Социологиянинг фан сифатида шаклланишини таҳлил этининг

2) Солиқ тизимининг такомиллашувида социология фанинг ўрни ва ундан фойдаланишининг аҳамияти хусусида фикр юритинг

2-Мавзу: Социология фани ривожланишининг тарихий босқичлари

Дарсинг мақсади:

Социология фанинг ривожланиши, инсон камолоти ҳамда қадимги Юнонистонда Социологик билим асосларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳақида талабаларга тушунча бериш. Марказий Осиё ва араб мутаффакирларининг жамият туғрисидаги қарашларини ўрганиш.

РЕЖА :

- 1. Антик дунё социологлари инсон мақеи тўғрисида. Платон ва Аристотелнинг антик дунё фалсафий фикр тараққиётида тутган ўрни.**
- 2. Шарқда социологик билимлар ривож.**
- 3. XIX - аср охири XX - асрнинг бошларида социологиянинг шаклланиши ва ривожлантирилиши (О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, М. Вебер ва бошқалар)**
- 4. Ҳозирги шароитда социология фанининг ривожлантирилиши.**

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
5. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. Т.: «Ўзбекистон», 1997й.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. Т.6. Т.: «Ўзбекистон», 1998 й.
8. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин фаровон турмуш-пировард мақсадимиз. Т.8. Т.: «Ўзбекистон», 2000 й.
10. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. Т.: «Ўзбекистон», 2001 й.
11. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. Т.: «Ўзбекистон», 2002 й.
12. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли.Т.11. Т: “Ўзбекистон”,2003 й.

13. Каримов И.А. Тинчлик ва ҳавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ Т.12. Т.: “Ўзбекистон” 2004й
14. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. Т.: “Ўзбекистон” 2005 й.
15. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т.14. Т.: “Ўзбекистон” 2006 й.
16. «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий ва маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. («Халқ сўзи» газетаси 2006 йил 26 август).
17. И.А Каримов «Демократик ҳуқуқий давлат эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир» 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Т.: “Ўзбекистон”. 2007 й.
18. И.А Каримовнинг Тошгузар – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишланган тантанали маросимидаги нутқи. Ўзбекистон овози 2007 йил 25 август.
19. «Шарқ гавҳари, замин сайқали» Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 25 август куни қадимий ва ҳамиша навқирон Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбелейига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Халқ сўзи» 2007 йил 26 август.
20. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган кўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2007 й.
21. Лавриенко В.Н.Нартов Н.А. Основы социологических знаний. ВУЗ. (Социология) - М.:1995
22. Бирюкова А.О. О предмете социологии как общей науки об обществе. Социологические исследования. 1991 №5
23. Социология 1990
24. Радугин А.А. Радугин К.А. Социология 1995
25. Алиқориев И.С. Умумий социология 1999
26. Бегматов А. Социологияга кириш 1995
27. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси 1997
28. Социология. Луғат маълумотнома - М.: 1995
29. М. Бегматов ва бошқалар. «Социология» ўқув қўлланма. Т 2002 й.
30. Холбеков А., Идиров У. Социология. Луғат. - Т.: Ибн Сино, 1999.
31. Аристотель. Сочинения, том 4. - М.: 1971.
32. Асмус. Античная философия. - М.: 1999.
33. Беруний А. Танланган асарлар. Т. I. - Т.
34. Навоий А. Насойимул муҳаббат мин шамойилимул футувват. Танланган асарлар. Т. 15. - Т., 1970.
35. Ульрих Р. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде.

Алматы: фонд XXI век, 1999.

36. История социологии. Учеб. пособие. Мн. Выш. Шк.1997.

37. Социология. М. Изд. Объединение ЮНИТИ,1998.

38. Комаров М.С. Введение в социологию. - М. Наука,1994.

39. История социологии. Мн. Выш. шк.,1998.

1. Антик дунё социологлари инсон мақеи тўғрисида.

Антик дунё социологияси, жаҳон социология мактабининг назарий-маънавий пойдевори ва унга доимий илҳом бағишловчи бебаҳо обидаси ҳисобланади.

Антик дунё ҳаётига инсонни инсон томонидан сотиш ва сотиб олиш тартиботларининг кириб келиши билан табиатни ўзлаштириш, табиат билан ҳамкорлик қилиш ва у билан уйқунлашиш ўрнига инсонни эксплуатация қилиш даври бошланди. Бу эса антик давр учун хос бўлган инсоннинг маънавий ҳурлиги даврининг таназзулга юз тутишига сабаб бўлди.

Антик давр социологияси ўзи юзага келган давр ижтимоий тузуми ва тартиботлари, давлат ва жамият қурилиши, ана шу тизимлардаги шахсларнинг ўрни ва роли, сиёсий ва маънавий ҳаёт жараёнларининг ёрқин ва реал ифодаловчиси сифатида Ғоятда сабоқлидир.

Антик давр социологиясининг илк намуналари Кичик Осиёнинг Ғарбий соҳиллари - Иония ўлкаси шаҳарларида яшовчи греклар томонидан дунёга келтирилди.

Антик дунё социологиясини юзага келиши ҳамда тараққиёт тенденциялари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда уни шартли равишда куйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Энг қадимги грек социология мактаби. Бу гуруҳга эрамиздан олдинги XII асрда яшаб ижод этган Гомердан бошлаб эрамиздан олдинги VI асргача амал қилган Милет (кичик Осиёдаги энг йирик шаҳар) мактаби вакиллари (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен) ҳамда Грециянинг турли шаҳарларида яшаб фаолият юритган Ксенофан Пифагорнинг социологик қарашларини киритиш мумкин.

Энг қадимги грек социологияси мустақил ижтимоий-назарий тадқиқот предмети сифатида эмас, балки аниқ табиий фанлар, яъни математика ва табиатшунослик берган илк тадқиқот натижалари билан ижтимоий фанлар, хусусан мифология ва санъат борасида эришилган дастлабки тафаккур маҳсулларининг уйқунлашуви оқибатида юзага келган.

Милет философларининг тўнқич вакили **Фалес**нинг фикрича, жамият ва табиатнинг асосини дастлабки таркибий модда ҳисобланган сув омили ташкил этади. Унинг таъкидлашича, табиатдаги жаъми ўзгаришлар сув ва суюқликлар туфайли рўй беради. Сув туфайли таркиб топган ҳамма нарсада жон мавжуддир. Табиатдаги жаъмики нарсалар эса сув иштирокида юзага келганлиги сабабли уларнинг ҳаммасида жон бор. Фалес фикрининг исботи

учун янтарь тошини мисол қилиб келтиради. Фалеснинг ҳамма нарсада жон борлиги Ғояси табиат ва жамиятга инсоний ёндошувнинг илк куртаклари шаклланишига туртки бўлди.

Милет мактабининг яна бир йирик намоёндаси **Анаксимен** оламнинг асосини ташкил этувчи дастлабки модда сифатида ҳавони илоҳийлаштиради, ҳавонинг табиатда йиқилиши ва сиқилиши натижасида сув, тупроқ, тош ва оловдан иборат зарурий қисмлар юзага келади. Ўаво Анаксимен назарида дунёни ўраб турган нафас бўлиб, бу нарса табиатдаги жаъмики нарсаларга ўз таъсирини ўтказиб туради. Ўаво инсоннинг амал қилиш макони ҳисобланади ва ҳавосиз қолган пайтда ҳар қандай жисм таркибий ва мазмуний ўзгаришга юз тутаяди.

Қадимги грек социологлари орасида Самос шаҳрида туғилиб фаолият юритган **Пифагор** алоҳида ўрин тутаяди. Пифагор яшаган даврда турли-туман примитив архаик диний мутаассиблик ўрнига нисбатан умумийроқ моҳият касб этувчи худоларга сиқиниш таомилга кира бошлади. Пифагор нуқтаи назарига кўра, олам абадий бўлиб, инсондаги руҳ маълум муддатдан сўнг бошқа нарсаларга кўчади. Пифагор ана шу таълимот асосида оламдаги ҳамма нарсанинг жисман ва руҳан қариндош эканлигини исботлашга уринган. Пифагорнинг табиат ва жамиятдаги «жон»нинг кўчиб юриши Ғояси ҳамда атроф-муҳитдаги жаъмики нарсаларнинг бирлиги ва қариндошлиги дунёни ўзаро мураса мувозанатида сақлашга давъат этувчи социологик қарашлар сифатида инсоният тарихида муайян роль ўйнайди.

2. Грек демократияси равнақи даври социологияси. Бу босқич жамиятшунослари сафига Гераклит, Парменид, Зенон, Эмпедокл, Анаксагор, Протагор, Горгий ва бошқаларни киритиш мумкин.

Атокли грек мутафаккири **Гераклит** фикрига кўра, ҳамма нарсалар табиатда фақат бир нарсадан яралган ва шу бирламчи нарсага албатта қайтади. Бу бирламчи асос эса «олов»дир. Зеро, олов табиатдаги энг фаол ўзгарувчан ходисадир.

Гераклит табиат ва жамиятдаги қарама-қаршиликлар шунчаки ўзаро рақобат холида бир-бирига айланиб туради. Улар моҳиятан ягона асос (олов) дан иборат бўлганлиги сабабли, бу модда ва ходисалар ўртасидаги қарама-қаршиликлар ўзгарувчандир ва доимий хусусиятга эга эмасдир. Гераклит илк дафъа донишмандлик ва ақлни илм ва билимдан фарқлай билди. Кўп билимлилик кишини ақлли, донишманд қилавермайди. Агар кўп билим олиш кишини оқил қилганида Гесиод ва Пифагор ҳам ақлли, донишманд бўлишар эди»⁷, деб ёзади.

Гераклитнинг ижтимоий қарашлари **Парменид** ва унинг шогирди **Зенон** томонидан танқид остига олиниб, дунё ўзгарувчан эмас, аксинча, ўзгармас моҳиятга эга эканлигини асослашга уриндилар.

Грек маданиятининг йирик намоёндаси **Эмпедокл** илм ва маърифатнинг ижтимоий фойдалилик функциясини асослаб берди. У илм

⁷ Г.Ф.Асмус. Античная философия. М., Высшая школа, 1999. Стр.22.

килиш бу бефойда моҳиятлар хусусида баҳс юритиш эмас, балки уни инсон онгига хизмат қилдиришдан иборат, деб билди.

Эмпедокл фикрига кўра, жамият ходисаларини ўзаро бирлаштирувчи ва ажратиб юборувчи икки куч бошқариб туради. Кишиларни ўзаро бирлаштирувчи, уларни энг инсоний фаолиятга бошловчи куч - муҳаббат (Эмпедокл бу кучни айни вақтда меҳр, хурмат, гармония ва ҳатто Афродита ҳам деб атаган) бўлиб, одамларни ажратиб юборувчи куч бу - нафрат, ҳасад, жоҳилликдир.

Эмпедоклдан фарқ қилиб, **Анаксагор** инсоннинг илм-маърифатга интилишидан кўзланган бош мақсад - атроф муҳитни ўраб турган борлик ҳамда космос моҳиятини англашдан иборат, деб билди. У «илм илм учун» деган ақида асосида иш тутди.

3. Антик дунё оламининг «олтин даври». Бу даврдаги социологик қарашларни илгари сурган мутафаккирлар қаторига инсониятнинг буюк даҳолари Сократ, Левкипп, Демокрит, Платон, Аристотель ва бошқаларни киритиш мумкин.

Сократ (*Сократ*) нинг социологик қарашларида табиат ва жамият жараёнларида шунчалик иштирок этиш эмас, балки унда қандай қилиб яхши яшаш, камолотга эришиш учун санъат сирларини билиш зарурлиги Ғояси етакчидир. Билим муайян турдаги предметлар ва ҳодисаларнинг умумийлик хусусиятларини аниқлашдан иборатдир. Билим предмет ҳақидаги тушунча бўлиб, билиш тушунчани аниқлашдан бошланади.

Сократнинг нуқтаи назарига кўра, инсон фаолияти унинг яхшилик, савоб, орият, инсоф ҳақидаги тушунчалари мазмунидан иборат бўлиб, бу тушунчаларни шахс қандай тушуниши катта аҳамиятга эга. Шундай экан, инсон фаолиятини яхшилаш учун унинг феъл-атворини ва тарбия тўғрисидаги қарашлари, тушунчаларини тартибга солиш зарурдир.

Сократнинг буюк шогирди **Платон** ижтимоий тараққиёт ва инсон мақеи хусусида бебаҳо фикрлар баён этган. Платон ўзининг «Филеб» деб номланган асарида инсоннинг эзгуликдан иборат фаолияти қуйидаги талабларни бажариш асносида рўй бериши айтилади: 1) илоҳий Ғоя моҳиятини англаш; 2) илоҳий Ғоя талабларини ҳаётга сингдириш; 3) тафаккур ва билимларга эга бўлиш; 4) илм ва санъатнинг бирор турини эгаллаш, тўғри фикр қилиш масаласига эга бўлиш; 5) тоза, ҳалол ҳиссиёт воситалардан, масалан, мусиқа товуши, тасвирий санъатдан завқ-роҳат ола билиш. Платоннинг уқтиришига кўра, тўғри фикр қилиш малакасига эга бўлиш деганда бирор бир ҳаётий воқеа таҳлили чоқда масаланинг аввал яхшилик томонида рўй берганлигини тушунтиришга интилиш, агар бундай тушунишга имкон бўлмаса, мазкур ҳодисанинг юз берганлиги моҳиятини англашга интилиш, демакдир.

Платон эзгуликни англаш - худони англаш, эзгулик табиатига эга бўлиш эса худо моҳиятига тегишли бўлиш, унинг узвий бир қисмига айланиш, деб ўргатади.

Платон инсоннинг ижтимоий ўрнини белгилашда ҳар бир киши даставвал ўз давлатининг фуқароси бўлиши лозим, деб таъкидлайди.

Платон мураккаб ижтимоий-сиёсий муҳитда яшаганлиги сабабли идеал давлат қурилиши орзусида яшаган. Унинг эзгулик асосига қурилган идеал давлат тузуми қуйидаги фазилатларга эга бўлиши лозим: 1) донишмандлик; 2) жасорат; 3) ҳар ишда оқилона меъёрни сақлай билиш; 4) адолат.

Давлат тизимини уч хил страта - ижтимоий табақа - ҳукмдорлар, ҳарбийлар ва ишлаб чиқаришда банд бўлган меҳнаткашлар донишманд бошқарувчи гуруҳ раҳбарлигида гормоник тузумни ташкил этадилар.

Платон Академиясининг етук толиби, жаҳон ижтимоий тафаккур оламига ҳисса қўшган мутафаккир **Аристотель** ҳисобланади.

Аристотель ўз давридаги мавжуд стратификацион, яъни ижтимоий табақалашув тартибларини қўллаб-қувватлайди. Аристотель комил инсон, комил фуқаро, адолатли давлат хусусидаги қарашларини илмий асослашга интилди. Комил инсон тарбияси шахснинг ўз давлатига бўлган юксак ватанпарварлигини, ўз ижтимоий-сиёсий тузумига садоқатни шакллантиришдан бошланади. Комил фуқаро тарбияси эса ҳар томонлама мукамал давлат тартиботини юзага келтиришдан бошланади.

Демак, комиллик тизимидаги «давлат - фуқаро - инсон» тартиботи Аристотелнинг давлат ва жамиятни мукамаллашдан иборат социологик концепциясини ташкил этади. У жамият аъзоларининг маънавий-мафкуравий тарбияси масаласида умумдавлат нуқтаи назарида турди. Жамиятнинг тарбиявий вазифаси хусусий шахслар ёки алоҳида гуруҳлар қўлига топшириб қўйилмаслиги лозим. Аристотель давлат ва жамиятнинг идеал мақсадлари муштарак, умумий бўлганлиги сабабли ҳам мазмуний асоси бир хил бўлган тарбиявий тизим ишга тушмоқчи зарур, деб ҳисоблайди.

Ижтимоий жараён, Аристотель таъбирига кўра, имкониятлардан натижаларга ўтишга бўлган интилишдир. Одамлар ижтимоий жараёнда қанча кўп иштирок этсалар, давлат ва жамиятнинг ижтимоий-сиёсий асослари шунчалик мустаҳкамланиб боради.

Кишиларнинг ижтимоий жараёнларда яқдил ва оммавий иштироки адолат, инсоф, садоқат сингари тушунчаларга эга бўлган умумий қарашларни таркиб топтиради. Давлат тузуми ҳамда жамиятнинг барқарорлигини сақлаш учун кишиларга мавжуд ижтимоий тузумга нисбатан туғилиши мумкин бўлган сиёсий-ахлоқий ва иқтисодий-маънавий ҳавфлар хусусида маълумотлар бериб бориш ҳамда уларда хавотирлик кайфиятини шакллантириб бормоқ зарур. Шундагина улар давлат ва жамият мустаҳкамлиги устида қайқура бошлайдилар.

Давлат бошқарувида иштирок этишга иштиёқманд ва амалдорлик даъвосида бўлганлар қуйидаги сифатларга эга бўлишлари лозим: «Мавжуд давлат тузумини чин дилдан севмоқчи, катта куч ва энергияга эга бўлмоқчи,..., одамларга хайрихоҳ ва адолатли бўлмоқчи, асосий фаолият мезони деб

одамлар манфаатини давлат манфаатлари билан уйқун холда хал этиш малакасига эга бўлмоқи лозим»⁸.

Ҳар қандай мамлакатдаги ижтимоий тартибсизликлар, инқирозлар ва давлат тўнтаришлари ижтимоий тенгликнинг бузилишидан келиб чиқади. Аммо тенглик тушунчаси ўз мазмунига кўра ҳам миқдор жиҳатдан, ҳам мақе-мартабага кўра фарқланади. Мақега кўра тенглик жамиятдаги ўнта обрўли шахс мақеи 100-200га оддий фуқароларнинг мақеига мос бўлиши мумкин. Шу боисдан мақени ҳисобга олиб ижтимоий тенгликни амалга ошириш жамиятда барқарор муҳитни сақлаш имкони беради. Миқдорий тенгликни таъминлаш учун эса давлат бошқарувини амалга оширишда у ёки бу ҳудуд вакилларидан тенг миқдордаги амалдорларни вазифаларга тайинлашни тўғри йўлга қўйиш зарурдир.

Демократик асослардаги давлатларда ҳокимиятни эгаллаш учун қилинадиган тўнтаришлар одатда демагоглар томонидан амалга оширилади.⁹ Аристотель жамиятнинг ижтимоий стратификацияси тизимида барқарорлик, турғунлик мезонига амал қилиши зарурлигини таъкидлайди. Ўар бир шахс нафақат мавжуд давлат тузумига, балки ўз ижтимоий табақасига ҳам содик қолиши ҳамда ўз касби-кори, хизмат соҳаси доирасида камолотга интилиши лозим. Кишиларнинг бир соҳадан бошқа соҳаларга, бир ижтимоий мақе доирасидан бошқасига ўтиши давлат тартиботларига умумий ишончни пасайтиради.

Аристотель давлат тузумини олти хил кўринишга таснифлаб, улардан учтаси (монархия, аристократ ва полиция) тўғри ва учтаси (тирания, олигархия ва демократия) нотўғри давлат тузумлари, деб ҳисоблайди.

Аристотелнинг тирания, олигархия ва демократия асосидаги давлат тузумларини нотўғри деб таснифлашига асосий сабаб, бундай давлат тузумларида ҳокимият тепасига золим шахслар (тирания), бойликка ҳирс қўйган номуносиб шахслар (олигархия) ва демократия тузумида гарчи кўпчилик озчилик устидан ҳукмрон бўлса-да, баъзан ижтимоий-генетик келиб чиқиши бетайин бўлган айрим фуқаролар ҳам келиб қолиши мумкин, деб хавотирланади. Натижада узок давр мобайнида умумий эришилган жамият фаровонлиги ҳам таназзулга юз тутди.

Хуллас, Аристотель антик дунё социологияси тарихини энг мазмундор даври бўлмиш грек социология мактабига мантиқий якун ясаган. Унинг социологик қарашлари дастлаб қадимги Римнинг социология мактаби намоёндалари (Цицерон, Лукреций, Вергилий, Гораций, Овидий) га ҳаётбахш илҳом бағишлади, сўнгра эса ўрта асрлар шарқининг буюк мутафаккирлари Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушдлар дунёқарашларига ўз таъсирини кўрсатди.

2. Шарқда социологик билимлар ривож.

⁸ Аристотель сочинение , Т.4, С.53.

⁹ Аристотель, Соч. Т.4,С. 53.

Шарқ халқларининг ҳаётга бўлган социологик қарашлари моҳият эътиборига кўра, Ғарб социологларининг ижтимоий ёндошувларидан фарқ қилади. Қадимги шарқ кишиси учун ўзликни англаш, маънавий комилликка эришиш, озодлик тушунчаси моддий борликдан воз кечиш, ташқи дунё ташвишларини инкор этиш, ўзликда сокинлик топишга интилиш ҳаракатларидан иборатдир.

Шарқ кишиси учун индивидуализм ҳамиша ҳалокат, жамоада уйқунлашув эса сокинлик ва беҳавотирлик омили бўлиб келган. Жамоавий ҳавфсизликни таъминлаш эҳтиёжи шарқда жуда қадимги даврлардаёқ давлатчилик тизимларини таркиб топтирди. Шунингдек, шарқда иқтисодий мураккабликлар, об-ҳаво, сув муаммоларининг кескинлиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг фақат суқориш воситасида етиштирилиши, уларни сақлаш масалалари муайян марказлашган идора тизимларини таркиб топтириш ҳамда бошқариш заруратини кун тартибига чиқарган. Бу эса эрампдан олдинги III минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб Миср, Хиндистон, Месопотомия, Хитойда давлатчиликнинг мустаҳкам анъаналари юзага келишига сабаб бўлди. Шарқ давлатчилиги негизида ижтимоий бирлик мутлоқлаштирилар, жамиятда жамоавий яхлитлик амал қилар, алоҳида шахсларнинг ўзлигини жамоа ихтиёридан ташқарида индивидуал намоён этиши маъқулланмас эди. Шахслараро сиёсий, иқтисодий, ахлоқий қарашлар бирлиги, мутлақ яқдиллик шарқ бирдамлиги ва ҳаётийлигининг маънавий асосини ифода этар эди. Шарқ давлатларида худо давлат бошқарувчиси образида талқин этиб келинар эди. Масалан, Хитойда императорни илоҳий осмон фарзанди сифатида, Мисрда Фиръавн худо-илоҳ тарзида, Шумерда эса подшоҳ худонинг айнан ўзи, деб талқин этиб келинган. Фиръавн ва подшоҳлар ҳукми нафақат жамиятга, балки табиатга ҳам таъсир эта олувчи куч сифатида тушунилган. Шу боисдан ҳам экин экиш чоқда биринчи омовч юргизиш, ҳосилнинг биринчи маҳсулини олиш, бирор бино қурилишида илк тош ёки қиштни рамзий барака, қувват берувчи илоҳий куч сифатида подшоҳ томонидан қўйилиши, фарзандларга исм қўйишда подшоҳга мурожаат этиш одатларининг илдизлари ҳукмдорларни худо билан айнан бир хил воқелик, деб англашдан туғилгандир.

Инсоният тарихида илк дафъа худо даражасида эмас, алоҳида, етук шахслар сифатида Гомер, Мусо, Конфуций, Зардушт, Будда сингари шахслар тарих саҳнасида чиқдилар.

Зардуштлик динининг асоси бўлган «Авесто» эрампдан олдинги VII асрда яратилган бўлиб, Авесто сўзи «Упаста», яъни қонун-қоидалар, меъёрий асослар маъносини англатади. «Авесто»ни Зардушт Спитамалик Пуришасп ўқли яратган ва ҳозир биз яшаётган худудда яқка худоликка асос солган. У Ахура Маздани табиатни яратувчиси ва бошқарувчиси сифатида талқин этади. Ахура Мазда «Олий даҳоли ҳукмдор» деган маънони англадиб, одамларни ёвуз кучларга, ижтимоий ахлоқий иллатларга қарши курашишга чорлаган. Ахура Мазда жамият кучларини фаолликка ундовчи куч сифатида ижтимоий-

маънавий тараққиётда дадил қуйилган қадам бўлди. Зеро, иймон-эътиқодли инсон ҳамиша эзгулик учун курашчан бўлиши лозим.

Авесто асарида ифодаланган монотеистик диний-фалсафий категориялар ва тушунчалар, дунёни рамзий талқин этиш усуллари кейинги даврларда инсоният ҳаётига кириб келган ва такомиллашган конфессияларда мустаҳкам ўрин олиб келади. Ундаги етти иқлим, етти қават осмон, охир замон, пулсирот, фаришта, шайтон, дев, савоб, гуноҳ дунёдаги икки қарама-қарши курашувчи кучлар, эзгулик ва жаҳолат, яхшилик ва ёмонлик, ёруқлик ва зулмат тушунчалари шулар жумласидандир.

Яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш, ижтимоий жараёнларни конфликтологик ёндошув орқали хал этишга уринишлар **митраизм** оқими шаклида ўарбий Европа ва бутун Рим империясидан тортиб Аҳамонийлар, Кушон ва Сосонийларнинг буюк империялари амал қилган даврларда ҳам ўз таъсирини ўтказиб келди.

Эрамизнинг III ва IV асрларига келиб, митраизмнинг қарама-қаршилиқ Ғояларидан толиққан инсоният сабр-тоқат, ҳамкорлик, меҳр-муҳаббат Ғояларини асос қилиб олган христианлик, кейинчалик эса ислом динларига эътиқод қила бошлади. Дарҳақиқат, инсоният табиатан курашга, доимий можароларга эмас, сабр-тоқатга, итоат ва ҳамкорликка, тинчликка мойилдир.

Шарқ социологияси мактабида Хитой мутафаккирларининг ижтимоий қарашлари алоҳида ўрин тутади. Эрамиздан олдинги Цинь ва Хан даврларида Хитойда кучли марказлашган империялар таркиб топди. Бу давр учун характерли хол шундан иборатки, империягача бўлган даврда амал қилган «ихтилофдаги ҳукмдорлар» тарқоқ мафкураларининг Хитойни буюк давлат даражасида юксалилишига хизмат қилувчи янги миллий Ғоя билан бирлашуви, яъни осмон образининг илоҳий рамз сифатида қабул қилиниши бўлди. Бинобарин, диний мутаассиблик ва космология Ғоялари Хитой ҳукмдорларини азалдан осмоний ҳукмдор мақеига юксалиш орзулари йўлида хизмат қилиб келар эди. Хитой ва бутун Шарқ мамлакатларига хос бўлган рамзлар илоҳийлигига ишониш эса космология гоясининг қабул қилинишига туртки бўлди. Бу расмий мафкуранинг моҳияти табиат ва жамият жараёнларига осмон феъл-атворидан келиб чиққан ҳолда ёндошиш ва баҳо беришга интилишдан иборатдир. Осмоний табиат даставвал осмон фарзанди императорга хос бўлиб, у жамиятда кечувчи зиддиятлар, муаммоларга ортиқча аралашмайди. Баъзида эса ижтимоий зиддиятлар ҳаддан ошган кезларда бамисоли осмоний ўт - момақалдироқ, ёҳуд довул сингари ана шу ихтилофий холларга кескин зарба бериб туради.

Космологик Ғоялар аста-секин осмоний империянинг ҳар бир жабҳасида маълум бир рамзий белгилар тарзида ифодаланиб, расмий мулоқотлар, маросимлар ҳамда байрамларда ҳам намоён бўла бошлади. Осмоний ҳукмдорнинг рамзий тамқасида уч горизонтал чизик, яъни осмон, ер ва инсондан иборат моҳиятларни ифодоловчи чизикларни, яъни ҳукмдор изнини ифодоловчи бир вертикал чизик кесиб ўтишини акс эттириб турарди.

Хитойда Конфуций ахлоқига биноан инсон дунё тартиботи тизимида фавқуллодда ўрин тутиши, умумий дунё тақдири учун масъуллик ҳиссининг чексизлиги тарғиб этилса, космология Ғоясида сиёсат ва космик ритм ўртасида муроса ўрнатилиши асосланди. Хитой сиёсати эса «инсон ўзига нима» деб эмас, «инсон давлат учун нима» деган саволга жавоб излар эди. Инсон жамиятда фақат ўз қобилиятига таяниб, қачон ундан фойдаланишлари муддатини кутиб яшашга маҳкум этилган эди. Шу боисдан ҳам Хитойда давлат жаъмики жараёнларни бошқарувчи куч сифатида жамиятда ҳар бир индивиднинг ижтимоий мақеини ҳам белгилаб борувчи омил вазифасини ўтар эди.

Конфуций осмоний Ғоя назариясини социологик тадқиқ этган ҳолда маърифий бўёқлар билан янада ривожлантирди. Унинг нуқтаи назарига кўра, жамиятни мустаҳкам муносабатлар тизимига эга бўлган оиллага ўхшатиш мумкин. У одамлар ўртасидаги муносабатлар тизимини беш кўринишга ажратади. Улар қуйидагилар: 1) ота ва фарзанд; 2) эр ва хотин; 3) ака-укалар; 4) турли оилалар ва ниҳоят, 5) ҳукмдор ва фуқаролараро муносабатлар. Инсон, Конфуций фикрига кўра, нима ҳаёлига келса шуни қилишга эмас, балки жамият томонидан белгилаб қўйилган, ижтимоий табақа моҳиятидан келиб чиқувчи мажбуриятларни бажаришга масъулдир.

Конфуций жамиятни бошқарув масаласида шундай деган эди: «Агар мени ҳукмдорлардан бирортаси жамиятни бошқарув ишига жалб этгудек бўлса, 12 ойда ишда ижобий ўзгаришлар ясаган ва уч йил мобайнида бошқарув ишини тубдан такомиллаштирган бўлур эдим»¹⁰.

Афсуски, Хитой ҳукмдорларидан ҳеч бири унинг хизматидан фойдаланишни лозим топмаган. Конфуций нуқтаи назарига кўра, ҳар бир шахс ўзига белгиланган ижтимоий мақе доирасида сидқидилдан фаолият юритиши, яъни ота ота ўрнида, фарзанд фарзанд сифатида, ҳукмдор эса ҳукмдордек иш қилиши лозим.

Конфуций кишиларни жамиятда эгаллаб турган ўринларини, ижтимоий мақеларини ўзгартиришларига қарши турган. У инсонларнинг ўз ижтимоий мақеларини ўзгартириш йўлидан эмас, балки шу мақе мазмунини теран билимлар билан бойитишга чақиради. Билимлар кишига нафақат маълумотли бўлиш учун, балки тўғри иш тутиш, оқил хатти-ҳаракатлар қилиш учун ҳам керакдир.¹¹

Конфуций шарқ мутафаккирларига хос хусусиятларни намоён этиб, жамиятда кишилар турли ижтимоий табақаларда яшашларини маъқуллаган ҳолда, бу табақалар ўртасида доимий муроса, келишув бўлишини, зиддиятларга асло йўл қўймаслик зарурлигини уқтиради. Конфуций ҳам ижтимоий тараққиёт давлатлараро ва табақалараро консенсус-якдиллик, ҳамфикрлилик амалга ошгандагина юз беришига қатъий ишонади.

Қадимги Шарқ фалсафаси, унинг теологик асослари қадимги Мовароуннаҳр худудида яшовчи халқларнинг ижтимоий жараёнларга муносабатлари ва фикрлаш тарзига бевосита ўз таъсирини кўрсатган.

¹⁰ История социологических учений, Древний Восток. М.: Изд. АН СССР, 1950, с.230.

¹¹ История социологических учений, Древний Восток. М.: Изд. АН СССР, 1950, 228-бет.

Хусусан, ўзбек халқи ва унинг бой маънавиятининг шаклланишига ислом динининг кириб келиши ва унинг халқ томонидан қабул қилиниши ўзига хос ходиса бўлди, деб ҳисоблаш мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек халқи Ислом динига ўз миллий хусусиятлари, урф-одатлари, турмуш тарзи, анъаналари билан кириб келди. Бу эса қабул қилинган ислом теологияси назариясига тегишли аниқликлар ва тадрижий ўзгартиришлар киритилишини тақозо эта бошлади.

Мовароуннаҳр жамоатчилик фикри тарихини ўрганишда Абу Мансур ал-Мотуридийнинг ўрни беқиёсдир. Суннийлик асосидаги исломдаги катта йўналишни ташкил этувчи Мотуридия мактабининг асосчиси **Абу Мансур ал-Мотуридий** асарларига нафақат диншунослик, балки жамият, жамоа, ижтимоий жараёнлар ва хусусан шахс ҳақидаги таълимот сифатида ёндошиш, уларни Мовароуннаҳр халқлари ҳаёт тарзи, менталитетига мувофиқ келувчи, уларни Ғоявий, эътиқодий яқдилликка ундовчи яхлит илмий социологик концепция сифатида баҳолаш ва ҳар томонлама ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Ульрих Рудольф шахсининг ислом эътиқоди доирасидаги фаолияти, эркин фикрлаш ҳуқуқи ва имкониятларини атрофлича асослаган Ал-Мотуридий қарашларини оқилона меъёр, инсон шаъни, мақеига энг мувофиқ келувчи назария деб баҳолаганда, буюк ҳамюртимизнинг характерли қирраларини очиб берди. Дарҳақиқат, инсон шахси ва мақеи масаласи, уни турли ижтимоий-сиёсий, керак бўлса, диний тазйиқлардан ҳимоя қилувчи Ал-Мотуридийнинг *муросавий мувозанат концепциясини*, исломни англаш жараёнларидаги ижобий жиҳатлар йиқиндисигина эмас, балки Мовароуннаҳрдаги реал ижтимоий-сиёсий муҳит, халқ турмуш тарзи, менталитети, бой маданий-тарихий тажрибаси билан бойитилган инсоний ёндашувлар синтези, деб баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Ал-Мотуридий жамоа ва жамиятнинг воқелик моҳиятини рамзларда талқин этишга диққатни қаратади. Инсоннинг интеллектуал камолоти, шартлилик, рамзларга кўчиш даражасига, ўзликни нечоқли мавҳумлаштиришга боғлиқлигини, бу эса ўз навбатида моҳиятни шунчалар тўғри англаш имкониятини беришини асослаб беради.

Ал-Мотуридий *жабарийлар*нинг, инсонни ҳамма амаллари олдиндан унинг тақдирида ёзиб қўйилган, шу боисдан у ўзи қилаётган ишларга масъул эмас, деган нуқтаи назарини ҳам, *қадарийлар*нинг, Оллоҳ инсон фаолиятлари ва амалларининг ҳимоячи эмас, деган нуқтаи назарини ҳам асосли танқид қилиб, инсон яхши ва ёмон амалларини ўз эркига кўра танлаши ва бу йўлда Оллоҳнинг мададини олиши назариясини илгари суради. Шу асосларда Ал-Мотуридий Мовароуннаҳр жамоатчилик фикрининг маънавий асослари кучли инсоний мазмун билан бойитилишига катта ҳисса қўшади.

Ал-Мотуридий инсондаги ихтиёр, танлаш имконияти жамоага қарши йўналтирилмаслиги, шахс давлат олдида масъул бўлгани каби, давлат ҳам шахс олдида масъул бўлишини назарий асослайди. Шунингдек, Ал-Мотуридий шахсининг танлаш ва ирода эркинлиги жамоавий ирода олдида устувор куч эмаслиги, жамоавий ирода шахсдан юқори туришини асослайди.

Эътиқод қилувчи ўз ихтиёри билан жамоага қарши турмаслиги лозим. Чунки, умумийликда хусусийликка кўра ҳақлик ҳиссаси кўпроқдир. Мазкур даъват Мотуридий қарашларининг Мовароуннаҳр халқлари менталитетига ислом эътиқодини мувофиқлаштириш, исломни янада инсон манфаатларига яқинлаштириш рақбатида юзага келган, деб ҳисоблаш мумкин.

Хулоса сифатида Ал-Мотуридий Мовароуннаҳр ижтимоий фикрига кўрсатган таъсирини қуйидаги йўналишларда қайд этиш мумкин:

а) Ал-Мотуридий Мовароуннаҳрда жамоатчилик фикри шаклланишининг ўзига хослигини инобатга олиб, умумий фикрга кишиларни онгли тарзда, ихтиёрий равишда бирлашишга даъват этган. Бундай фикр бирлиги исломий эътиқодда ҳам, ҳаётий-ахлоқий соҳаларда ҳам, мафкуравий сиёсатда ҳам инсонларнинг яқдилликка эришишларида намоён бўлади;

б) Ал-Мотуридий Мовароуннаҳр учун хос бўлган моҳиятни аксарият рамзларда талқин этиш хусусиятига, бу борада, чуқур илдиз отган ижтимоий майлга диққатни жалб этади. Инсоннинг интеллектуал камолоти шартлиликлар, рамзларга кўчиш даражасига, ўзликни нечоқли мажозийлашувига боғлиқлигига, бу эса ўз навбатида моҳиятни шунчалар теран англаш имконини беришини асослаб беради;

в) Ал-Мотуридий Мовароуннаҳрдаги ижтимоий муҳит барқарорлиги жамиятдаги маънавий тўлақонлилигини таъминлаш, мавжуд турмуш тарзи, анъаналар, халқ маросим ва урф-одатлари, миллий менталитет, этник, руҳий-интеллектуал ўзига хосликларга таянган ҳолда амалга ошувига ишонади. Зеро, Абу Ўанафия мазҳабининг моҳияти ҳам ислом таълимотининг реал воқелик базисида амал этиши, шу базис негизида янги эътиқод, ижтимоий онг йўналишининг шаклланиши ва такомил топишини асослайди.

г) Абу Мансур ал-Мотуридий амалга ошадиган барча саъй-ҳаракатлар, қолаверса, ана шу саъй-ҳаракатларнинг маънавий-руҳий ифодаси сифатида намоён бўлувчи, ҳамда қайта фаолиятлар юзага келишига асос бўлувчи жамиятнинг умумий ижтимоий фикри икки томонлама тарзда руй беришини асослаб беради. Яъни, бир томондан, ҳар бир алоҳида шахс тақдирининг азалий ҳукм асосида рўёбга чиқиши ҳамда амал этиши эътироф этилган ҳолда ҳар қандай ҳолатда ҳам шахснинг эркин танлаш имконияти сақланиб қолишини атрофлича асослайди. Бу нуқтаи назар, яъни ижтимоий воқеликка эркин ёдашув ва ихтиёрийлик назариясини жамият доирасида зўрлик, зўравонлик ҳодисалари билан ўзаро мувофиқлаша олмаслик Ғоясини Абу Райҳон Беруний давом эттирган эди. Унинг «одамларнинг кучсизлиги ҳам ўзидан заиф бўлган бировларга эгалик ва раислик қилишдан холи эмас» (Беруний А.Р. Танланган асарлар, 1. том, 51-53 бетлар) деган нуқтаи назари Абу Мансур ал-Мотуридийнинг инсон озодлиги, Оллоҳ олдида ўз тақдирини яратишда эркинлиги Ғоясининг узвий ва мантиқий давомидир;

д) Абу Мансур ал-Мотуридий Журъони Каримдаги дин исбот талаб далилларга эмас, балки эътиқод ва ишончга асосланиши лозимлигини ҳар томонлама тавсифлаб, жамиятдаги ижтимоий фикр барқарорлиги ҳам тазйик ва куч воситасида эмас, балки ўзаро ҳамжихатлик, ҳамкорлик негизида амал

килиши Ғоясини илгари суради. Улуғ мутафаккир ўзи яшаган даврдаги мураккаб ижтимоий-сиёсий вазиятлар, диний зиддиятлар, эътиқодий қарама-қаршилиқлар муҳотида оқилона ўрта меъёр. муросавий мувозанат концепциясини ишлаб чиққанлиги ва ана шу тўлақонли назарий таълимот воситасида Абу Ғанифа томонидан асосланган суннийлик мазҳабининг Мовароуннаҳрда кенг ёйилишига ҳисса қўшди.

Моварауннаҳрда табиат ва жамиятни социологик англаш ва ўрганиш улуғ мутафаккир **Ал-Фаробий** томонидан жиддий кенгайтирилди. У Абу Мансур ал-Мотуридий томонидан илмий-теологик жиҳатдан асосланган инсон эрки назариясини янада ривожлантирди. У ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» асарида инсондаги инсонлик моҳияти ўзликни англашдан бошланиши, фозил шахс воқеа ва ходисаларнинг моҳиятини идрок эта билишини, моҳиятга интилиш ҳақни таниш эканлигини, инсонга берилган руҳ ақли ривожлантиришга, унга қувват бағишлашга масъул илоҳий куч эканлигини, ақл эса инсон томонидан нарсаларни моҳиятан танлаб фарқлашга кўмак беришини асослаб беради.

Фаробий оламни англашда *ворисийлик* омилини жуда катта кучга эга эканлигини алоҳида қайд этади. Унинг фикрига кўра, инсон барча ҳақиқатларни ўзининг қисқа умри давомида англашга, табиат ва жамиятнинг барча сиру-асрорларини тушуниб, идрок эта олишга қодир эмас. Шу боисдан у ўзидан олдинга аждодлари томонидан билдирилган фикр-хулосаларни борича шубҳаланмай ўзлаштириши зарурлиги, илм-маърифат бобида етук донишмандлар фикрларига эргашиши лозимлигини алоҳида таъкидлайди. Фаробий жамиятнинг бообрў шахслари, олимлари, оқил кишилари ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлан-тирувчи кучларидир, деб ҳисоблайди. Фаробий ўша пайтдаёқ ижтимоий фикрнинг аҳамияти катта эканлигини чуқур англаб, замонавий социологияда кўп қўлланувчи экспертлар, яъни ўз даврининг етук донишмандлари фикрларига таяниб иш тутиш зарурлигига урқу беради. «Донишмандларга ишониб, уларга эргашувчи одамлар ўша нарсаларни донишмандлар билгандай билиб оладилар. Зеро, донишмандларнинг билимлари, энг эҳши билимлардур»¹².

Биринчи минг йилликнинг сўнгида (973 йил, 4 сентябрь) таваллуд топган улуғ бобокалонимиз **Абу Райҳон Беруний** ҳам социология назариясини ривожлантириш ишига улкан ҳисса қўшди. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» деб номланган қомусий китобини тўла маънода инсоният тарихининг ўтган 5 минг йиллиги воқеалари таҳлили ва синтезига бағишланган мумтоз этносоциологик асар, деб баҳолаш мумкин. Мазкур китобда улуғ мутафаккир асар ёзилиши жараёнида олиб борган социологик тадқиқотлари, қўллаган усуллари хусусида сўз юритиб шундай ёзган:

«Мазкур асарни ёзиш асносида ўзимга ишонч ҳосил қилдим-ки, ақлий нарсалардан далил келтириш, кузатилган нарсаларга қиёс қилиш йўли билан ҳақиқий маълумотларга эга бўлиш мумкин эмас. Бунга фақат «китоб

¹² Абу Наср Фаробий, Фозил одамлар шаҳри., Т. 1993 йил, 167-бет.

аҳллари» ва турли дин арбобларига, шу (эътиқодларга) амал қилувчи ҳар хил маслак ва ишонч эгаларига эргашиш, уларнинг тушунчаларини ҳамиша асос тутиш билан белгиланади. Сўнгра уларнинг исбот учун келтирган сўз ва эътиқодларини бир-бирига солиштириш билан билинади»¹³.

Абу Райҳон Беруний дунёнинг социологик манзараси эволюцион жараён натижасида таркиб топганлигини алоҳида қайд этади. «Тузилиш ва бузилиш натижасида унсур бўлаклари бир-бирига қўшилиб, дунё обод бўлган ва олам тартибга тушган»¹⁴.

Айни чоқда Беруний оламни ижтимоий тараққиётга олиб келувчи куч зиддият ва қарама-қаршиликлар эмас, балки турли ижтимоий даражалардаги муроса ва консенсус эканлигини уқтиради. «Ҷарама-қаршилиги равшан аён бўлган нарсага қандай ишониб бўлади»¹⁵, деб улуғ мутафаккир қарама-қаршиликлардан холи бўлган жараёнларида ўзгариш эҳтиёжи кучайишига ишора қилади.

Беруний социологиядаги муҳим соҳа ижтимоий табақалашув ҳақида ҳам фикр юритиб, шундай дейди: «Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-биридан узоқ туриши, уларнинг ҳар бирида турли хоҳишларни ифодалаш учун (зарур) бўлган сўзларга эҳтиёж туғилишидир. Узоқ замонлар ўтиши билан ҳалиги иборалар кўпайиб, ёдда сақланиши ва такрорланиши натижасида таркиб топиб, тартибга тушган».¹⁶

Улуғ мутафаккир **Абу Али Ибн Синонинг** социологик қарашлари ўзининг илмий теранлиги, воқеликка хушёр баҳо бериш хусусияти билан ажралиб туради. Ибн Сино оламнинг барқарор амал қилиши жамият ва табиатнинг синергетик, яъни ўз-ўзини идора қилиш, мустақил бошқариш хусусиятининг ишга тушиши ва ҳаракатланиши билан изоҳланади, деб изоҳлайди. Консерватив теология назариясида мавжуд бўлган ҳамма нарсаларнинг юз беришида тақдири азалнинг роли, илоҳий ҳукмнинг мутлоқлашуви Ғоясига қарши чиқиб, Ибн Сино дунё камолоти учун жамият аъзоларининг эркин фаолиятига ҳам катта эҳтиёж борлигини асослаб беради.

Ибн Сино Оллоҳнинг ақлдан ташқари фаолиятларга ҳам қобиллиги Ғоясига қарши чиқиб, Оллоҳ фаолияти ақлдан ташқари бўлиши мумкин эмаслиги, яратилган нарсаларнинг барчаси инсоний ақл томонидан идрок эта олинishi кераклигини ҳам асослаб беради.

Ибн Сино дунёнинг абадийлиги ҳар бир юз берувчи нарсанинг албатта бир кун келиб яратилиши мумкинлиги билан изоҳланишини, дунёда Қайри табиий нарсаларнинг йўқлигини таъкидлайди. Бу фикр бўлажак социологларни жамият ходисаларини ўрганишда фақат исбот этилиши мумкин бўлган ижтимоий жараёнлар ва ижитимоий гуруҳлар муаммоларини тадқиқ этиш мақсадга мувофиқлиги Ғояси билан ҳам қуроллантиради.

¹³ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, 1-том. Т. 1968, 406-бет.

¹⁴ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, 1-том, 51-бет.

¹⁵ Шу ерда, 44-бет.

¹⁶ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, 1-том, 231-бет.

XI асрда яратилган туркий халқлар учун муқаддаси обида хисобланувчи китоб **Юсуф Ҳос Ҳожиб**нинг «ЈутадҚу Билиг» - «Саодатга йўлловчи билим» деб аталган асари ҳам социологик қарашларга бойдир. Бу китоб ахлоқ-одоб, таълим ва тарбия ҳамда маънавий камолотнинг йўл йўриқларини, усулларини, чора-тадбирларини мужассамлаштириб, ўзида жам қилган буюк қомусий асардир.

Юсуф Ҳос Ҳожиб жамият ва табиат борасидаги барча баҳсларни таълим атрофида олиб борар экан, ўз даври, мавжуд ижтимоий-сиёсий тузум, маънавий-моддий ҳаёт жараёнлари хусусида муфассал маълумотлар беради. У ўша даврнинг турли ижтимоий табақалари, тоифалари ва гуруҳлари, уларнинг турмуш тарзи, расм-русумлари, қонун-қоидалари, ҳунар ва касбу-корлари, жамиятда тутган мақелари, давлат тузумини қандай асосларда қурилганлиги, ҳар бир табақанинг дунёқараши хусусида атрофлича социологик асосланган маълумотларни ўртага ташлайди.

Юсуф Ҳос Ҳожиб жамиятнинг том маънодаги камолоти фақат таълим воситасида амалга ошади, деб ҳисоблайди. Дунёдаги барча бойликлар маваққатдир, ўткинчидир, сарфланса тугаб битади, фақат билим бойлигигина қанча сарф этилса, шунча кўпаяверади, деб ўргатади улуғ мутафаккир.

Социологиянинг донишмандлик талаби юқори бўлган фан эканлиги учун ҳам улуғ аждодларимизнинг жамиятни бевосита ўрганишга доир вазмин умумлашмаларга, ҳулосавий мушоҳадаларга бой асарлари уларни маънавий-ақлий камолотга эришган йилларида, сермазмун умрларнинг сўнгги даврларида яратилгандир. Масалан Амир Темурнинг «Тузуқлари» Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Алишер Навоийнинг «Мажолис ун нафоис», «Маҳбуб ул-Қулуб» асарлари шулар жумласидандир.

Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул - қулуб» асарида бевосита ўз давридаги деярли барча ижтимоий гуруҳ ва табақаларга тавсиф берилади ва уларнинг қайси бири яхши ёки ёмон, қайси бири инсонийликка, халққа, мамлакатга фойдали ёки зарарли эканлиги баён этилади.

Алишер Навоий жамиятнинг миқдор ва сифат жиҳатидан ижтимоий бўлинганлиги умуман олганда ижобий ходиса эканлиги, бу таснифланиш доирасининг қанчалик кенглиги мамлакат фаровонлик даражасининг ифодаси эканлиги хусусида эътиборга сазовор социологик қарашни асослаб беради. Улуғ мутафаккир жамиятдаги юздан ортиқроқ ижтимоий табақа хусусиятларини аниқлаб, уларнинг мамлакат ижтимоий тизимидаги ўрни ва фаолият имкониятларини равшан ифодалаб беради. Мазкур социологик таснифлашдан мақсад, уларни ижтимоий фойдалилик даражаларини ошириш эканлиги асарнинг мазмунини ташкил этади. Зеро, жамиятдаги таснифнинг қандай эканлигини билиш уларнинг мазмунини яхшилашга йўл очади. «Шу жиҳатдан, - деб ёзади Алишер Навоий, - ҳамсухбатларни ва дўст-ёронларни бу ҳоллардан огоҳ ва хабардор қилмоқ вожиб кўриндики, токи уларда ҳар

тоифани хислати ҳақида билимлар ва ҳар табақанинг аҳволи ҳақида тушунчалари бўлқай»¹⁷.

1. Социология тарихи - жамият тўғрисидаги тушунчалар ва Ғояларнинг тадрижий шаклланганлиги эволюциясини кўрсатиб борувчи фандир.

Социологиянинг фан сифатида вужудга келишига доир тадрижий босқичларни ўрганиш бизни социологик тафаккур қилиш маданиятига, уни жамият фойдасига ишлата билишликка ўргатади. Айниқса, бу ҳозирги вақтда, Ўзбекистон мустақиллиги шароитида, миллий истиқлол мафкурасини фуқаролар онгига сингдириш жараёнида муҳимдир. Социология тарихи аждодларимизнинг рухий қадриятлар тўғрисидаги, инсон ва инсонни ўраб турган ижтимоий мавжудлик тўғрисидаги тафаккур тарзлари қандай бўлганлигини равшан кўрсатиб беради..

Қадим замонлардан буён жамиятнинг мавжудлиги ва ривожланиши тўғрисидаги билимлар Шарқ ва ўраб мутафаккирлари умумфалсафий Ғояларининг асосий бўлими сифатида қаралган. Жамият ривож, сиёсат, ахлоқ, фан, дин ва санъат муаммолари тўғрисидаги илмий қарашлар Қадимги Ўиндистон, Хитой, Юнон файласуфлари, ўрта Осиё ва Европа мутаффакирлари томонидан айтиб ўтилган.

3. XIX - аср охири XX - асрнинг бошларида социологиянинг шаклланиши ва ривожлантирилиши (О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, М. Вебер ва бошқалар)

XVIII аср охири ва XX аср бошларида Европадаги социологик дунёқараш характери ва мазмуни мазкур жамиятдаги ижтимоий ўзгаришлар билан изоҳланади. Жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида янги шаклли тузилмалар пайдо бўлди. Эски билимлар ўрнини янги назариялар эгаллаб, фалсафий билимларда янгича ёндошувлар кучая бошлади. Характерли томони шундаки, социология янги позитив фалсафа томоилларини асослаб берувчи фан сифатида майдонга чиқди. Жамият тузилиши тўғрисидаги мавжуд фалсафий-схоластик Ғоялар танқидга учраб, унинг ўрнига табиий фанлар методларига мос келувчи ижтимоий тадқиқотлар таклиф этила бошланди.

Позитивизм ва позитив социология асосчиси **О. Конт** (1798-1857) томонидан ёзилган ишлар орасида 6 томлик «Позитив фалсафа курси» ва 4 томлик «Позитив сиёсат тизими» муҳим ўрин эгаллайди.

Ижтимоий физика ёки социология Конт фикрича, ижтимоий статистика (жамиятда турғун бўлган тузилмалар) ва ижтимоий динамика (ижтимоий ўзгарувчанлик жараёни) дан иборат.

Контнинг тушунтиришича, фалсафа ва социологияни позитив деб аташнинг сабаби, улар фан маълумотларига эмас, балки илмий кузатувларга

¹⁷ Алишер Навоий. Мақбул ул Кулубе Тошкент, ўафур ўулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1983, 3-бет.

асосланади. Позитивизмда энг асосий талаб кераксиз тушунчалардан воз кечиш ҳамда табиий-илмий қарашларни исботловчи «позитив» (ижобий) ижтимоий назарияни яратишдир.

XIX аср Франциясидаги мавжуд сиёсий тушунмовчиликлар, иқтисодий инқирозлар, ижтимоий табақалашув жамият тараққиётини инқилобий эмас, балки маънавий ўзгаришлар асосида амалга оширишни қатъийлаштирди.

Конт тарихни ҳаракатлантирувчи куч инсоннинг онгидир, деб ҳисоблайди. Унинг нуқтаи назарларига қараганда, теалогик руҳ ахлоқий ва сиёсий Ғояларни доимо ҳурмат қилиш учун зарурдир, яъни ахлоқ ва сиёсат тўғрисидаги саволлар диний онг, диний қадриятлар асосида ечилган¹⁸.

Фан тараққиётининг метафизик босқичида жамиятдаги асосий бошқарув макеларини файласуфлар эгаллаб келганлар. Бу босқич 1300 йилдан 1800 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр фаннинг эмпирик кузатув маълумотларига таянмаган ҳолда, нарса ва мавжудотларнинг моҳиятини мавҳум тавсифлаши билан характерланади.

Позитив босқич 1800 йилдан бошланади. Бу босқич - илм-фан ва олимларнинг ижтимоий билим ва бошқарув назарияларининг устивор мақени касб этувчи босқичдир.

Француз олимининг хизмати шундаки, у социология фани дастурлари ва методларини илмий изланишлар воситаси сифатида аниқлай олди. Контнинг фикрига кўра, социологиянинг предмети - бу ижтимоий ҳодисаларнинг моҳиятидир. Жамият тўғрисидаги фанлар табиий фанлар методологиясига таяниши керак: олимлар кузатув, қиёслаш, тарихий, генетик методларни қўллай билиши лозим. Ушбу методлар ичида тарихий ва қиёсий методлар кенг тарқалган. Кузатув ва эксперимент методлари эса XX асрга келиб қўлланила бошланди.

Контнинг жамият тараққиётини мувофиқлаштириш ва уни барқарорлаштириш муаммоларига бағишланган фикрлари катта аҳамиятга эга. Унинг фикрича, жамиятдаги ўзаро мослик сиёсий, иқтисодий, маънавий, биологик қонуниятларга боғлиқ бўлиб, турли ижтимоий тизимлар бирлиги ва улар ўртасидаги мувофиқлик ҳисобига эришилади. Фан эса, жамиятнинг ҳамма соҳалари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг зарурий меъёрларини белгилаб беради.

Контнинг таъкидлашича, жамиятдаги ижтимоий мувофиқлик - бу шахслар ва ижтимоий қатламлар манфаатларининг бир-бирига мослигидир. Контнинг жамиятни яхлит организм сифатида тушуниши, меҳнатнинг ижтимоий адолат асосида тақсимланиши, ижтимоий барқарорлик шартлари ва омиллари, турли гуруҳ ва қатламлар манфаатларини мослаштиришда давлат ва шахсларнинг ўрни тўғрисидаги фикрлари бугунги кунда ҳам муҳимдир¹⁹.

¹⁸ Социология. М. Изд. Объединение ЮНИТИ, 1998. С.31.

¹⁹ Комаров М.С. Введение в социологию. М. Наука, 1994. С.36.

Контнинг қарашлари инглиз олими - **Герберт Спенсер** (1820-1903) асарларида ўз ривожини топди.

Спенсернинг 1862-1896 йилларда чоп этилган «Асосий манбалар» (1862), «Биологиянинг яратилиши» (1864-1867), «Психологиянинг яратилиши» (1870-1872), «Социологиянинг яратилиши» (1876-1896), «Социология тадқиқот предмети сифатида», «Этиканинг яратилиши» (1870-1873) китоблари социология тарихида муҳим ўрин тутди.

Спенсер Конт изидан бориб, социология фанига ўзгариб турувчанлик ва «бир маромдаги» эволюционизм Ғоясини киритди. Эволюция - бу оддий нарса ва кучларнинг оддий кўпайиши ёки камайишига олиб келувчи, ҳақиқий рақамли, сакраш ва танаффуслар кетма-кетлигидан маҳрум бўлган жараёндр. Спенсер таъкидлашича, исталган тизимнинг амал қилиш тарзи, ижтимоий организмнинг меъёрий ҳолати мувозанатидан иборатдир.

Спенсернинг фикрига кўра, исталган объектнинг эволюцияси алоқасизликдан алоқадорликка, бир тоифаликдан ҳар хил тоифаликкача, ноаниқликдан аниқликка бўлган даврни ўз ичига олади.

Мувозанатнинг бузилиши асносида янги эволюцион жараёнга ўтувчи инқироз бошланади. Ўамма воқеа ва ҳодисалар мана шу инқироз ва тараққиёт цикли орқали юз беради²⁰.

Ана шулардан келиб чиққан ҳолда Спенсер синфий кураш ва революцияни мувозанатдан оқиб ёки ижтимоий организмнинг касаллиги, деб эълон қилди.

Спенсер фикри бўйича, социологиянинг вазифаси - бу алоҳида шахсларнинг хоҳиш ва интилишлари, уларнинг индивидуал жиҳатлари ва субъектив фикр-ўйларига қарамасдан амалга ошувчи эволюцион жараёнларнинг умумий қонуниятларини очиқ берувчи, ижтимоий мавжудликлар, ижтимоий омилларни ўрганишдан иборатдир.

Спенсер социологиянинг муҳим ижтимоий аҳамиятга эга эканлигини ҳис этган ҳолда ижтимоий билимнинг объектив мураккабликларини алоҳида қайд этади. Социологик далилларни кўплаб маълумотларни ўзаро қиёслаш йўли билан ўрганиш мумкин. Спенсер учун ижтимоий далиллар - бу эволюцион жараёнлар намоён қиладиган мавжудликлардир²¹.

Спенсер XIX аср социологларининг ичида биринчи бўлиб, ижтимоий тизим, ижтимоий институт, ижтимоий назорат терминларини киритди. Ижтимоий институтлар инсонни жамоавий ҳаракатга кириша оладиган ижтимоий мавжудотга айланишини таъминлайди.

Спенсер ижтимоий тараққиёт таъсири остида ижтимоий институтларни бир неча турга бўлди.

- оила эволюцияси босқичларини ишлаб чикувчи, оилавий муносабатлар ўзгаришини тадқиқ этувчи институтлар;

- урф-одат, анъана, ахлоқ орқали инсонларнинг кундалик ҳаракатини бошқаришга йўналтирилган институтлар;

²⁰ История социологии.Мн..Выш.шк.,1998.С.48.

²¹ Там же,С.50.

- жамият ҳамжиҳатлиги ва эътиқодий бирлигига таъсир этувчи диний институтлар;

- меҳнат тақсимланиши асосида келиб чиқувчи касб-ҳунар институтлари.

Спенсер жамият эволюциясининг икки кутби деб, жамият тузилишининг ҳарбий ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ типларини тан олган. Чунки, эволюция биринчидан иккинчиси ўтиш йўналишида кечмоқда.

Ўрб социологлардан биринчи бўлиб, Г. Спенсернинг ижтимоий жараён ва борлиқ ҳақидаги Ғояларини ўрганишга польшалик социолог ва юрист **Людвиг Гумплович** киришган эди.

Гумплович социология тамойилини тушунтириш омили сифатида Спенсер томонидан асосланган биологик тушунчаларга қарши чиқди. Унинг таъкидлашича, социологияда биологик тушунчалар ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, улар фақатгина қиёслаш учунгина хизмат қилиши мумкин, ижтимоий воқелик хусусида эса билим бера олмайди.

Гумплович социология объекти сифатида ижтимоий гуруҳларни олиб, воқеликни ўрганишга бағишланган тадқиқот предмети сифатида, абадий ва ўзгармас қонунларга бўйсунувчи ижтимоий гуруҳлар ҳаракати тизимини қабул қилишни таклиф этади.

Австриялик психолог ва социолог **Зигмунд Фрейд** фанда психологик назарияни ишлаб чиқиш билан ижтимоий жараёнларни англашнинг илгари инсоният тажрибасида бўлмаган йўлини асослаб берди. Унинг таъкидлашича, инсон руҳиятининг онг билан бошқарилмайдиган қисмида инстинктив даъватлар (хоҳиш-истаклар) ҳамда хотирадан чиқарилган фикр-Ғоялар мужассамланган бўлиб, бу қисм билан идора этилувчи онг ўртасида онг олди майдони (бу майдончада идрок, тафаккур, хотира, анланган ўзлик) жойлашгандир.

Онг олди майдончаси онг билан бошқарилмайдиган соҳадаги турли хил даъватлар, хоҳиш-истакларни онгнинг идрок этилувчи қисмига ўтказишга монелик қилиб туради ва ўзига хос цензор вазифасини ўтаб боради. Фрейднинг нуқтаи назарига кўра, анланмаган истаклар ҳамда агрессив даъватлар билан шахснинг маданий даражаси ўртасида доимий қарама-қаршилиқ юз бериб туради. Маданият, унинг фикрича, анланмаган онг истакларидан воз кечиш асосида юзага келади.

Фрейд ижтимоий жараёнлар ва жамоалар моҳиятини очишда ҳам либидо (хоҳиш, истак, роҳатбахш нарсаларга мойиллик) тўғрисидаги таълимотни ёқлаб чиқди. У ижтимоий гуруҳлардаги лидерларнинг ўрнини тадқиқ этиб, одамлар муайян раҳбарлар атрофида ҳиссий майллар, эмоционал истак-хоҳишлар негизида уюшадилар, деб ҳисоблайди.

Фрейд дин ва диний эътиқодларни жамоада кузатиладиган невроздан бошқа нарса эмас, деб ҳисоблайди. Чунки инсон онги ўзидан олдинги аждодлар бошидан ўтказган тарихий воқеаларни рамзлар орқали ифодалаб беради.

Неврозларга хос берилувчанлик ва таъсирланувчанлик асосида одамларнинг турли диний расм-русмларга амал қилишлари, уларнинг моҳиятини чуқур англаб етмасликлари, Фрейд томонидан динни «коллектив невроз» деб аташга асос бўлган.

Умуман олганда, Фрейд назарияси инсонни ўз-ўзини онгли идора қилиш, ҳар бир ишда меъёрга қатъий риоя қилиш, ақл ва инстинкт баҳсида тўғри йўл танлашга ундашга ўргатиши билан ўзининг ижтимоий қимматини йўқотмаган.

XIX аср социологик назариялари ривожини социологияни ҳамма тан олган универсал ижтимоий фанга айланишига шароит яратиб берди. Бу имкониятларнинг яратилиши В. Парето, Ф. Тённис, Э. Дюркгейм, М. Вебер, П. Сорокин ва бошқа социологлар ижоди билан боғлиқ.

XX аср бошларидаги Италиянинг энг кўзга кўринган назариётчиси **Вильфредо Парето** (1848-1923) эди. Унинг асосий иши ҳисобланмиш «Умумий социология тартиби» кейинчалик Ғарб социологиясининг классик ижоди намунаси, деб тан олинган.

Парето ҳақиқийлик, ишончлилик ва илмий-эмпирик асосланганликни таъминлай оладиган социологик билимлар тузилиши жараёнларини ишлаб чиқишга интиланган. Умуман, у ижтимоий фанларнинг барчаси позитивизм Ғояларига таянади, деб, социологияни ҳуқуқ, иқтисод, дин тарихи ва бошқа ижтимоий фанларнинг синтези деб ҳисоблар эди.

Парето томонидан ишлаб чиқилган позитив ёндошув концепцияси ўзининг моҳиятига кўра методологик хусусиятга эга бўлиб, битта мақсадга яъни, ижтимоий назарий тадқиқотларни мафкуравий моҳиятдан озод қилишга қаратилган эди.

Паретонинг социологик тизимида элиталар назарияси муҳим ўрин тутди. Жамиятнинг социологик тузилишини у иккита қатта гуруҳга бўлади: ўқимишли одамлардан иборат *элита* ҳамда ҳиссиётлар ва иккиланишлар билан яшовчи, бошқариладиган *омма*-қуйи қатлам.

Парето фикрича, сиёсий жараён элитанинг ҳокимият тепасига келиши билан шартланган бўлиб, улардан биттаси жамиятни бошқарувчилик имкониятларини йўқотса, унинг ўрнини бошқаси эгаллайди. Паретонинг айтишича, элитанинг ўрин алмашиш тартиботи исталган жамиятнинг универсал қонуниятларидан ҳисобланади. Сиёсий элиталарнинг яшаш қобилияти кичик қатламларнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий имкониятларига, ижтимоий бошқариш ҳуқуқини берувчи сиёсий тузумга, жамиятнинг нечоқли очиклигига боғлиқдир. Бошқарувчи синф жамиятнинг вертикал мойиллигига таяниб, ўзини жамиятдаги бузилишлар - деградациядан сақлаган ҳолда, инқилобларнинг олдини олади ва доимий равишда янгиланиб боради.²²

XIX аср охирида социологиядаги позитив оқимлар ижтимоий ҳаётни тушунтиришда қийинчиликларга учрай бошлади. Жамиятда ижтимоий

²² Комаров М.С. Введение в социологию С.46.

борлиқни билишда табиийлик - натурализм тамойиллари ва табиий-илмий методларни қўллашни ман қилишга интилишлар кучайиб кетди.

Позитив социологияга қарама-қарши ўлароқ, антипозитивистик йўналишдаги социология кўпроқ Германияда кенг тарқалди. Социологиянинг расмий мактаби намоёндаларига В. Дильтей, Г. Зиммель, Ф. Тённис киради.

Кўзга кўринган немис файласуфи, психолог ва социолог **В. Дильтей** (1833-1911) фикрига кўра, табиий фанлар табиий жараёнларнинг бориши ҳамда унинг инсон ҳолатига қандай таъсир қилишини кузатиб боради, ижтимоий-гуманитар фанлар эса инсоннинг эркин фаолияти, жамоавий ишларини ўрганади.

У асосий эътиборни руҳ тўғрисидаги фан назарий муаммоларини ишлаб чиқишга қаратди. Бу йўналишда Дильтейн илмий фаолиятининг натижаларидан бири, «тушунувчи психология» ва «тушунувчи социология» нинг яратилишидир. Унинг таъкидлашича, «тушуниш» социологиясини асосий вазифаси, одамларнинг ўтган давр одамлари ҳаётини ҳис қилиш ва шу орқали ҳаётлари мобайнида ҳали амалга оширилмаган фаолиятлар кирраларини топишдан иборат.

Дильтейннинг фалсафий ва социологик ижоди маҳсули бўлган ижтимоий мавжудликлар, жараёнларни билиш, уларни тушуниш имкониятлари, вазифалари ва мақсадлари тўғрисидаги қарашлари кейинги давр социологлари учун тадқиқот манбаи сифатида хизмат қилди.

Немис социология жамиятининг биринчи президенти Фрединант Тённисни социологиянинг формал-аналитик мактаби асосчиларидан бири дейиш мумкин.

Тённиснинг назарий социологияси асосини қарама-қарши моҳиятига эга иккита ечимли тушунча - «жамоа» ва «жамият» ташкил қилади. Тённис фикрича, тарихий жараён қарама-қарши қарашлардаги одамларнинг - жамоа ва жамиятдаги биргаликдаги ҳаётдан иборатдир.

Бу иккита қарама-қарши ижтимоий алоқаларнинг асосий манбаи сифатида *инсон эрки* майдонга чиқади. «Жамоа»га инсонлар ўзларининг табиий эрклари асосида, «жамият»га эса рационал эрк асосида бирлашадилар. «Жамоа»даги инсонлараро муносабатлар табиийлиги, осойишталиги ва маромийлиги билан ажралиб туради. «Жамоа» нинг бу жиҳатлари оилавий-қариндошчилик муносабатларида, қўшничилик ва дўстлик муносабатларида урф-одат, анъана ва дин орқали амалга ошади.

«Жамият» туридаги муносабатлар турли кўринишдаги шартномалар, савдо муносабатлари ва бошқа ҳолатларда намоён бўлади. Жамиятдаги алоқалар фақатгина одамлар орасидаги муносабат эмас, балки турли гуруҳлар ва ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар ҳамдир.

Социология тарихида **Георг Зиммель** (1858-1918) Ғояларининг М. Вебер ва Э. Дюркгейм Ғоялари каби XX аср социологияси ривожига ўзига хос ўрни бор.

Зилмель, ўзининг фалсафий ва социологик ижодини ижтимоий муносабатлар типологиясини, аналитик ва формал социологияни ривожлантирувчи анъаналар таҳлилига бағишланган.

Агар Зиммель томонидан асосланган ижтимоий ҳаёт шакллари классификация қилишган уринсак, унда уларни қуйидагича ажратиш мумкин; 1) ижтимоий жараён; 2) ижтимоий тур; 3) ривожланиш модели.

Зиммель шаҳарлар демографияси, дин ва эътиқодлар, билиш ва бошқаларни социологик таҳлил қилиш учун кўпгина қимматли Ғояларни илгари сурди. Зиммельнинг Ғоялари замонавий социологиядаги маданий-танқидий анъаналарнинг шаклланишига кучли таъсир кўрсатди.

Француз социологи **Э. Дюркгейм** (1858-1917) ҳам, Контга ўхшаб социология табиий фан методлари асосида иш тутиш керак, деб ҳисоблайди. У ижтимоий фактлар таркибига жамоавий қарашлар, ахлоқий ҳаётнинг ҳар хил мавжудликлари, анъаналар, урф-одатлар, расм-русумларини киритган. Дюркгеймнинг фикрича, «ижтимоий ҳақиқатга объектив ёндошишни таъминлаб берувчи асосий қоида ижтимоий фактларга нарса сифатида қаралишидир»²³.

Дюркгейм қарашлари асосини «социологизм» Ғояси ташкил этади. Француз социологи одамлараро ишончнинг муҳимлигини таъкидлаб, кишилар ягона умумий Ғоя атрофида бирлашишлари лозимлигини эътироф этади.

Э. Дюркгеймнинг «Ижтимоий меҳнатнинг тақсимланиши тўғрисида» деб номланган асосий иши бевосита «ҳамжиҳатлик» муаммосини ўрганишга бағишланган. У социологиянинг асосий вазифаси ижтимоий интеграцияни таъминловчи ижтимоий алоқа ва механизмлар табиатини аниқлашдир, деб билади. Дюркгейм жамият эволюциясини ўрганиб, ижтимоий алоқаларнинг икки асосий турини ажратади: «механик ҳамжиҳатлик» ва «органик ҳамжиҳатлик». Биринчи турида архаик жамият алоҳида индивидларни ўзига бутунлай бўйсундирмоқчи бўлади. Бунда ижтимоий ҳамжиҳатлик инсон ахлоқини қаттиқ назорат қилувчи диний ишонч, урф-одат, анъаналар орқали ижтимоий онгга сингдирилади. Органик ҳамжиҳатлик бўлган замонавий ижтимоий алоқаларда умуман бошқа нарса кузатилади. Бу ерда ижтимоий бирлашув индивидларнинг иқтисодий ўзаро алоқалари ва меҳнат тақсимоти орқали таъминланади. Дюркгейм нуктаи назарича, XIX аср капитализмига хос зиддиятлар меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши ва турли ижтимоий салбий оқибатлар бартараф этилган тақдирда ўз-ўзидан ҳал бўлади.

Буюк немис мутафаккири **М. Вебер** томонидан илгари сурилган билимлар, Ғоялар, методологик ёндашув, билиш назарияси, идеал типлар Ғояси, маданият, этика, дин социологияси ҳақидаги қарашлари илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилган. Унинг фикрича, социология ижтимоий-тарихий фаолиятларнинг субъектив соҳаларини ҳисобга олиш, воқеликни илмий методология талабларига мос равишда объектив ва

²³ Дюркгейли Э.О. разделении общ-го труда; Метод соц. М.1991.С.421.

эмпирик жиҳатдан тадқиқ этиш имкониятларини юзага чиқариши мумкин. Социология, М. Вебер таъкидлашича, ижтимоий фанлар орасида шундай ўрин тутиши лозимки, унинг асосий вазифаси - инсоннинг ижтимоий хулқи моҳияти ва аҳамиятини тушуниш, жамият ривожига сабаб бўлган қонунлар ечимини кўрсатиб беришдан иборат бўлади²⁴. Инсон хулқини талқин қилиш методига Вебер томонидан қанчалик катта аҳамият берилганлигига қараб, унинг социологиясини кўпинча тушунувчи ёки «интерпретатив» социология ҳам деб аташади.

М. Вебер ижтимоий ҳаракатлар ёки хулқнинг тўртта асосий турини ажратади: 1) маблақ топишни мақсад қилган ҳаракатлар - оқилона (рационал) мақсадли; 2) муайян қадриятлар таъсирида (диний, ахлоқий ва бошқа) содир этилувчи ҳаракатлар - оқилона (рационал); 3) одамларнинг эмоционал реакциясига асосланган аффектив ҳаракатлар; 4) анъана ва урф-одатларга қаратилган анъанавий ҳаракатлар.

Вебер сиёсий социология ривожига катта ҳисса қўшган. ўзининг ижтимоий ҳаракат назариясига таянган ҳолда, у ҳукмронликнинг уч турини - дохийнинг аффектив ҳаракатига, кўр-кўрона ишончига асосланган харизматик, анъанавий ҳамда мақсадга йўналтирилган рационал турларни тадқиқ этади. У Европа капитализми шароитида ҳукмрон бўлган рационал-бюрократик (расмий-ҳуқуқий) давлат моделининг жамиятга кучсиз таъсирини ҳаққоний тарзда кўрсатган. Вебер бу ҳолатдан чиқиб кетиш йўлини бюрократик давлат аппаратини халқ оммаси эҳтиёжларига йўналтира оладиган, умумхалқ сайлови орқали сайланадиган сиёсий лидер (президент) ни жорий этиш имкониятларини берувчи демократиянинг ривожига кўрган.

4. Ҳозирги шароитда социология фанининг ривожлантирилиши.

Россияда социологик ғоялар умумжаҳон социологик фанининг бир қисми сифатида ривожланган. Тадқиқотчилар Россияда социологик ғоялар ривожланишининг 3 босқичини ажратиб кўрсатадилар. Биринчи босқич - XIX -аср ўрталаридан то 1918- йилгача, иккинчи- XX-аср 20-йиллари бошидан то 50- йиллар охиригача; учинчи, 60-йиллар бошидан то бизнинг кунимизгача.

Биринчи босқич, аввало П. Лавров (1828-1900) ва Н.М.Михайловский (1822 - 1904)лар каби йирик социал мутафаккирлар фаолияти билан боғлиқ. Улар томонидан ривожлантирилган социал ғоялар “субъектив социология” номини олган. Бундай йўналишдаги ғоя П.Лавровнинг 1870 йилдаги машҳур тарихий хатида биринчи марта таърифлаб берилган. “Субъектив социология” номоёндалари ижтимоий тараққиёт назариясини ишлаб чиқишга эътибор бердилар.

Лавровнинг фикрича ижтимоий тараққиётнинг моҳияти - маданиятни қайта ташкил этиш: шахсан анъанавий тур, қотиб қолган ижтимоий формаларни ўзгарувчан, жўшқинликни ифодаловчи тузумлар ва муносабатлар билан алмаштириш зарур. Субъектив социологлар

²⁴ См.: Изб. Произведения. М.: Прогресс, 1990. С. 499.

андозаларида шахс асосан ҳаракатга келтирувчи куч сифатидагина эмас, шунингдек ижтимоий ҳаётнинг ўлчови ҳамдир.

Ижтимоий тараққиётнинг олий мақсади шахснинг ҳар томонлама камол топиши учун хизмат қиладиган муносабатларни яратишдан иборат.

Субъектив социология билан бир қаторда, ўша давр социал фанида сезиларли ролни М.М.Ковалевский (1857-1916) ning асарлари ўйнади. Ковалевский социологик назариясининг моҳияти социал гуруҳлар, синфлар ва халқлар ўртасидаги бирдамликдир.

Россияда социал фикрни ривожлантиришда сезиларли ролни Ю.Ясоннинг “Россия ва Ғарбий Европа давлатларининг сиёсий статистикаси.” асари ўйнади. Социологияни тавсифлаш, синфлар ҳақида назарияларга бағишлаб Россия социологлари А. Богданов, В. Шумятников, П. Сорокин, К. Тахраев асарлари юзага келди.

1918-1919 йилларда Петербург ва Ярославль университетларида социология кафедралари ташкил этилди.

П.А. Сорокин (1889-1969) йирик олим ва жамоат арбоби бўлиб, Россия социологияси ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Иккинчи босқичда назарий социологиянинг ривожланиши давом этди. 1920-йилларда П.А. Сорокин “Социология асослари”, 1922-йилда М.С. Солинскийнинг “Одамларнинг социал ҳаёти”, 1922-йилда М.М.Хвостовнинг “Социология асослари” асарлари, 1928-йилда Н.А. Бухариннинг “Тарихий материализм назарияси” асарлари чоп этилди. 1974- йилдан бошлаб ихтисослашган махсус “Социологик тадқиқотлар” журнали чиқа бошлади. 1988-йилдан бошлаб Москва, Ленинград, Свердловск, Киев университетларида социология факультетлари фаолият кўрсата бошлади.

Совет тузуми даврида тарихни материалистик тушунишга синфий ва партиявий ёндашишни абсолютлаштириш оқибатида умумсоциологик қонуният моҳиятига путур етказилди. Жамият тараққиётини бир томонлама, бўрттириб тушунтириш оқибати субъективизмга, волюнтаризмга олиб келди. Социология фалсафа ва бошқа ижтимоий фанлар сингари сиёсатга бўйсундирилиб, унинг хизматкорига айлантирилди. Социологиянинг асосий ижтимоий вазифаси муайян андозага солинган, олдиндан қатъий белгиланган сиёсий буюртмани бажаришдан иборат бўлиб қолди. Мавжуд мафкура доирасидан чиқиш қатъий таъқиқланди.

Шундай қилиб ўша давр ижтимоий фанлари учун метадологик асос қилиб олинган тарихни материалистик тушунишдан четлашилди. Ижтимоий онг ижтимоий ҳаётни эмас, балки ижтимоий борлиқ ижтимоий онгни белгилайди, деган материалистик моҳиятга эга бўлган умумсоциологик қонуниятга хилоф равишда иш юритилди.

Совет Иттифоқи даврида социологиянинг фан сифатида ривожланиши учун тўла имконият бўлмади. Бунинг асосий сабаби демократиянинг йўқлиги, ижтимоий муносабатларга фақат синфийлик, партиявийлик нуқтаи назаридан қаралганлиги бўлди. Социология эса фақат тўлақонли демократия бўлгандагина фан даражасида амал қиладди. Чунки социология моҳият эътибори билан жамият ҳаётининг ўзаро боғлиқ бўлган

сиёсий, иқтисодий, маънавий ва ижтимоий турмуш соҳалари ривожланиши ва функционал қонунларини объектив жиҳатдан умумий таҳлил қилади.

Бинобарин, эмпирик тадқиқот даражасида олинган маълумотлар ўрганилаётганда объектнинг салбий жиҳатларини ҳам ифодалаш мумкин.

Кишиларнинг давлат сиёсатига, мавжуд сиёсий режимга муносабатини, моддий турмуш даражасини, кайфияти, интилишлари ва шу каби муносабатларини социологик тадқиқ қилиш орқали мавжуд ижтимоий сиёсий ҳолат юзага чиқарилади. Фақат тўла қонли демократик тузумдагина мавжуд сиёсий кучларнинг фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйилади.

Социологияда тадқиқот натижаси қандай бўлишидан қатъий назар илмий асосланган ва объектив характерда бўлиши талаб қилинади. Агар давлат демократик асосда бошқарилмаса ҳокимият тепасидаги сиёсий кучлар манфаатига хизмат қилмайдиган ҳар қандай илмий социологик тадқиқотдан воз кечилади ва у тақиқланади. Сиёсий идеологияга бўйсундирилган социология ўзининг илмийлигини йўқотиб субъектив, сунъий ва сохта хусусиятга эга бўлиб қолади.

Ўзбекистонда социал фикрлар ривожидан 20-30 йиллардаги жадиличлик харакати ғоялари муҳим рол ўйнайди. Маърифатпарвар жадиждар шартли равишда 3та гуруҳга бўлинган ҳолда (Ижтимоий сиёсий, маданий-маънавий, диний-маърифий) миллий мафқурани яратиш, янги таълимни жорий этиш миллий маданиятни ривожлантириш диний ва маҳаллий урф одатларни кенг ёйишнинг ижтимоий маънавий жиҳатлари билан бир қаторда социал жиҳатларини ҳам атрафлича таҳлил қилганлар. Уларнинг бу ғоялари республикамизда кейинги даврларда социал қарашлар ривожидан муҳим аҳамият касб этди.

Маъмурий-буйруқбозлик тизими бағрида бўлишига қарамасдан Ўзбекистонда 60 - 90 йилларда социология фанининг бир қанча соҳалари бўйича илмий изланишлар олиб борилди. Жумладан социал синфий структура / С. Турсунмухамедов, А.Валиев, / Бошқариш социологияси /А.С.Тамкин/ оила социологияси / У. Тоштемиров, Г. Ҳамидова, Б. Умаров, М. Сангилов / Соҳаларда эътиборга молик ишлаб амалга оширилди.

1989 йилда Москвада ташкил қилинган жамоатчилик фикрини ўрганиш бутун иттифоқ марказининг Ўзбекистон Бўлими иш бошлади. Бўлим социологлари республикамиз вилоятлари ва туманларида хилма - хил мавзулар бўйича социологик тадқиқотлар ўтказиб улар асосида кишиларнинг руҳияти ва кайфиятидаги ўзгаришларни аниқлашга муваффақ бўлдилар. Маълум маънода, бу ҳолат республикамизда миллий онгнинг ўсишига ва шунинг натижасида миллий мустақилликка эришишни тезлашувига туртки бўлди.

Ўзбекистонда дастлаб 1989-йилда Тошкент Давлат Университети фалсафа факультети таркибида социология бўлими ва кафедраси ташкил қилинди. Шу йилдан бошлаб социологлар тайёрлана бошланди ва 1994- йили 40 мутахассис битириб чиқди. 1995- йилда 30та, 1996- йилда 21 талаба социолог мутахассислигига эга бўлдилар.

Социология кафедрасида 8 та мутахассис профессор Н.С. Алиқориев раҳбарлигида фаолият кўрсатмоқда. 1996-йили кафедра доценти А.Ж. Холбековнинг “Шарқ ва ғарб мутафаккирларининг социологик таълимоти” китоби “Университет” нашриётида 350 нусхада чоп этилди.

Фарғона Давлат Университетида дастлаб 1990-йилда социология кафедраси ташкил этилди. 1992- йилда эса шу кафедра асосида “Умумий социология” ва “Амалий социология” кафедралари ташкил этилди. “Амалий социология” кафедраси илмий тадқиқот йўналиши - ёшлар фаолиятида меҳнат омилини фаоллаштириш йўллари бўлиб, бу борада аниқ тадқиқотлар олиб борилмоқда.

1991-йилда социология бўйича мутахассислар тайёрлаш бўлими очилиб унга қабул қилинган дастлабки талабалардан 17 киши 1996- йилда социология бўйича мутахассис сифатида битириб чиқди.

Ўзбекистон ФА фалсафа ва ҳуқуқ институти қошида 1993- йилда Ўзбекистон социологларининг ассоциацияси тузилди. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлигининг 18-июль 1994- йил 87-01-242 сонли буйруғи билан 1995-1996 ўқув йилидан бошлаб республиканинг барча олий ўқув юртларида социология фани ўқитилиши жорий қилинди. Аммо, республика ижтимоий ҳаёти муаммоларини барча ўқув юртлари олимлари томонидан ўрганилиши сустлик билан бормоқда. Социологик тадқиқотларнинг жамиятимиз ижтимоий ҳаётини ўрганишдаги салмоғи ҳали жуда паст даражада.

Республикаимиз миллий мустақилликка эришгандан сўнг малакатимизда социология фанини ривожлантиришга жиддий эътибор берилди бошланди. Тошкент Давлат Университети фалсафа факультети Таркибида социология бўлими ва кафедраси ташкил қилинди. Фарғона Давлат Университетида ҳам социология кафедраси ташкил этилди.

1992 йилда Меҳнат Вазирлиги қошида социологик тадқиқотлар маркази ташкил қилиниб бу марказ томонидан республикаимизда кенг суратда тадқиқотлар ўтказилиб, унда аҳолининг иқтисодий ислохотларга, демократлаштириш жараёнларига бўлган муносабатлари атрофлича ўрганила бошланди.

Ҳозирги кунда республикаимизда ижтимоий фикрларни ўрганиш маркази фаолият кўрсатмоқда. Унинг барча вилоятларда ва туманларидаги шахобчаларида мутасадди илмий ҳодимлар, социологлар жамият ҳаётини ўрганиш аҳоли ичига тобора чуқурроқ кириб боришда жонбозлик кўрсатмоқдалар.

Қисқача хулосалар

Кишиларнинг давлат сиёсатига, мавжуд сиёсий режимга муносабатини моддий турмуш даражаси, кайфияти, интилишлари ва шу каби муносабатларни социологик тадқиқ қилиш орқали мамлакатдаги мавжуд ижтимоий - сиёсий ҳолатни юзага чиқариш мумкин. Фақат тўлақонли демократик тузумдагина мавжуд сиёсий кучларнинг фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйилади.

Ўзбекистонда социология фанини ривожлантириш борасида талай тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан республиканинг барча олий ўқув юртларида социология фани ўқитилиши жорий қилинди. Республика Ижтимоий фикрларни ўрганиш маркази ва унинг вилоятлардаги шахобчалари орқали социологик тадқиқот ишлари кенг кўламда амалга оширилиб, ўзининг ижобий натижаларига эга бўлмоқда.

Мавзу бўйича таянч тушунчалар: Позитив усул, эмпирик маълумотлар социал статика, социал динамика, позитивизм, социал реализм, социал далиллар, социал воқелик, классик ва ноклассик социология, этносоциология, метафизика, “Хоторн” экспериментлари, *гармоник тузум, билим, ижтимоий жараён, ижтимоий тенглик, антик давр социологияси.*

Такрорлаш учун саволлар:

2. Ўрта асрларда социологик билимларни қандай изоҳлайсиз?
3. Ўзбекистонда социология фанининг ривожланишини қандай тасавур этасиз?
4. Мустақиллик ва социологиянинг ривожини учун қандай имкониятлар мавжуд?

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

1. Ғарбий Европада социологик билимларнинг тизимга келтирилишини таҳлил этинг.
2. Давлат солиқ хизмати, солиқ қонунчилиги ва солиқ назариясини ривожлантиришни социологик жихатдан таъминлаш масалалари тўғрисида фикр юритинг.

3-Мавзу: Ижтимоий муносабатлар социологияси

ДАРСНИНГ МАҚСАД: Ижтимоий муносабатларнинг табиатига кўра таснифланишини аниқлаш, турли ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро муносабатда булиши ҳамда ижтимоий бирлик ва ҳамкорлик муносабатларини ўрганиш. Солиқ хизмати ходимининг ижтимоий мавқеи унинг мураккаб ва масъулияти ҳақида фикр юритиш.

Маъруза режаси:

1. Бирдамлик ва кооперация - жамият барқарорлигининг асосий омили сифатида.
2. Бегоналашув ва таназзул. ижтимоий оқибатлар.
3. Миллий мафкура - ижтимоий муносабатларнинг муҳим таркибий қисми.

Фойдаланилган адабиётлар:

40. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.
41. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
42. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
43. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ қаби муқаддасдир. Т.3. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
44. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
45. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. Т.: «Ўзбекистон», 1997й.
46. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. Т.6. Т.: «Ўзбекистон», 1998 й.
47. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
48. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин фаровон турмуш-пировард мақсадимиз. Т.8. Т.: «Ўзбекистон», 2000 й.
49. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. Т.: «Ўзбекистон», 2001 й.
50. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. Т.: «Ўзбекистон», 2002 й.
51. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли.Т.11. Т.: «Ўзбекистон»,2003 й.
52. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ Т.12. Т.: «Ўзбекистон» 2004й
53. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. Т.: «Ўзбекистон» 2005 й.

54. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий кадрият. Т.14. Т.: “Ўзбекистон” 2006 й.

55. «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий ва маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. («Халқ сўзи» газетаси 2006 йил 26 август).

56. И.А Каримов «Демократик ҳуқуқий давлат эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир» 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Т.: “Ўзбекистон”. 2007 й.

57. И.А Каримовнинг Тошгузар – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишланган тантанали маросимидаги нутқи. Ўзбекистон овози 2007 йил 25 август.

58. «Шарқ гавҳари, замин сайқали» Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 25 август куни қадимий ва ҳамиша навқирон Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбелейига бағишланган тантанали маросимидаги нутқи. «Халқ сўзи» 2007 йил 26 август.

59. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган кўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2007 й.

60. Лавриенко В.Н.Нартов Н.А. Основы социологических знаний. ВУЗ. (Социология) - М.:1995

61. Бирюкова А.О. О предмете социологии как общей науки об обществе. Социологические исследования. 1991 №5

62. Радугин А.А. Радугин К.А. Социология 1995

63. Алиқориев И.С. Умумий социология 1999

64. Бегматов А. Социологияга кириш 1995

65. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси 1997

66. М. Бегматов ва бошқалар. «Социология» ўқув қўлланма. Т 2002 й.

67. Холбеков А., Идиоров У. Социология. Луғат. - Т.: Ибн Сино, 1999.

68. Социология. М. Изд. Объединение ЮНИТИ,1998.

69. Комаров М.С. Введение в социологию. - М. Наука,1994.

1. Бирдамлик ва кооперация - жамият барқарорлигининг асосий омили сифатида.

Ижтимоий бирдамлик тушунчаси ижтимоий муносабатлар тизимида муҳим ўрин тутди. Чунки бирдамлик - бу кўпгина маънавий омилларнинг мажмуасидан ташкил топган социологик категория бўлиб, у ижтимоий ҳаётда фаолият кўрсатаётган инсонларнинг ижтимоий тараққиёт масалаларини ҳал қилишларидаги ҳамкорлигининг кўринишидир. Шунини таъкидлаб ўтишимиз

жоизки, социология фанига ижтимоий жипслашувни билдирадиган тушунча сифатида бу терминни биринчи бўлиб О. Конт киритган эди. Бу муаммога кўпгина мутафаккирлар ўзларининг эътиборларини қаратганлар. Айниқса Э. Дюркгейм, Г. Спенсерлар бу муаммони чуқур таҳлил қилганлар. Лекин улар ўз тадқиқотларини турли хил йўналишларда олиб бордилар. Э. Дюркгеймнинг фикрича, ижтимоий бирдамлик бу ахлоқий тамойил ва олий универсал қадрият бўлиб, у жамиятнинг ҳар бир аъзоси томонидан тан олинади. О. Конт ва Г. Спенсерларнинг тадқиқотларида ижтимоий ҳамжиҳатликнинг асосини иқтисодий манфаатлар ташкил қилиши марказий ўрин эгаллайди. Г. Спенсер ўзининг бирдамлик таълимотида мажбурий ва кўнгилли ҳамжиҳатликни кўрсатади. Унинг фикрича, кишилик жамияти ўзининг ривожланиш йўлида икки даврга - ҳарбий ва саноат даврларига бўлинади. Ҳарбий турдаги жамият иерархик тартиби ва кучли марказлашган назорати билан характерланади. Саноат туридаги жамият эса осойишта ижтимоий ҳамкорликнинг эркин шаклларини ифода этади. Муаммони худди иккита жиҳатга ажратиб таҳлил қилишни Д. Дюркгеймнинг ҳам илмий фаолиятида кўриш мумкин. Юқорида эътироф этилганидек, у ўз таълимотида ҳамжиҳатликнинг механик ва органик турларини ажратади. Ривожланмаган ва эски жамиятларда ҳукмронлик қиладиган бирдамликни Дюркгейм механик бирдамлик деб атади.

Механик бирдамлик - бу «жамоа туридаги» бирдамлик бўлиб, у бу жамоадаги индивидларнинг ўхшашликлари билан белгиланади ва улар томонидан ижтимоий вазифалар бир хил турда бажарилади. Ҳарбийнинг кўпгина олимлари ижтимоий мулкка асосланган кооперациянинг сермахсуллигини инкор этиб келадилар. Уларнинг фикрича, бутун жамият билан ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишнинг иложи йўқдир. Шунинг учун уларни, яъни бу воситаларни гуруҳлар мулки қилиб беришни таклиф қиладилар. Агар ишлаб чиқариш воситалари ижтимоий мулк хусусиятига эга бўлса «маъмурият» халқдан ажралиб қолади ва шу сабаб бюрократ бошқарувчилар ташкилоти вужудга келиши мумкин. Ўз-ўзидан табиийки, бу жараёнлар туфайли ишчилар ўзларининг меҳнатларида шахсий манфаатдорликни ҳис қилмайдилар.

Мазкур таҳминларнинг аксарияти ижтимоий ҳаётнинг кўплаб соҳаларида ўз исботини топди. Айниқса, мустамлакачилик даврида бизнинг диёрда сохта бирдамлик асосида кооперациялаштириш кўплаб салбий оқибатларни келтириб чиқарди. Меҳнатнинг ижтимоий тақсимооти ва кооперация ниқоби остида бизнинг худуд ҳам-ашё етиштирадиган республикага айланди. Жамиятимизда туб маънода бирлашма жараёни фаолият кўрсатмади. Бунинг натижасида мамлакатимиз аграр республика мақомига эга бўлди.

Мана энди шукурлар бўлсинки ўзимизнинг миллий давлатчилигимизга эга бўлдик. Мамлакатимиз ривожланган, кучли ва кудратли бўлиши учун жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларида барқарорликка эга бўлиш лозим. Бунинг учун миллий қадриятлар асосида шакланган бирдамлик туйқуларини билан уйқунлашган инсонларнинг ўзаро ҳамкорлиги ўта муҳим маъно касб этади.

2. Бегоналашув ва таназзул. ижтимоий оқибатлар.

Бегоналашув муаммоси социология фанининг муҳим масалаларидан ҳисобланиб, уни бир қатор таниқли социологлар ўз тадқиқотларида ўрганганлар. Замонавий жамият ҳаётида қуйидаги бегоналашув турларини ажратиш кўрсатиш мумкин.

1). Иқтисодий. 2). Сиёсий. 3). Маданий 4). Ижтимоий 5). Психологик. Ушбу бегоналашув турлари ўзларининг маълум бир шакллариغا эгадирлар. Масалан, иқтисодий бегоналашув учта шаклга эга:

- 1). Фаолиятдан бегоналашув.
- 2). Фаолият бошқарувидан бегоналашув.
- 3). Фаолият натижаларидан бегоналашув.

Сиёсий бегоналашув сиёсий ҳокимиятдан бегоналашидан; маданий бегоналашив маънавиятдан ва маданиятдан; ижтимоий бегоналашув мулоқатдан, инсонларнинг бир-биридан; психологик бегоналашув ўз-ўзидан бегоналашидан иборат бўлади.

Бегоналашув жараёни ва таназзул бир-бириларига боғлиқ ходисалардир. Агар жамиятда ишлаб чиқариш суръатлари кескин пасайса, хўжалик алоқалари узилса, пулнинг кадри тушиб кетиб, нархлар тез суръатларда ошиб кетса, бошқарув тузилмалари издан чиқса ва сиёсий тангликлар вужудга келса, биз жамиятнинг ҳамма соҳалари таназзулга учраган, деган фикрга келишимиз мумкин. Ўз навбатида бегоналашув жараёни қанчалик кенгайса, таназзул ҳам чуқурлашиб бораверади. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнида меҳнатнинг тақсимланиши рўй беради. Бир қарашда бу тараққиёт учун қўйилган катта қадамдир. Лекин бунда ижтимоий мулкка асосланган шундай ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланадики, унинг асосида бевосита ишлаб чиқарувчи ишлаб чиқариш воситаларидан узоқлашиб, аста секинлик билан ўз меҳнатининг натижасидан бегоналашиб боради. Энди бу ишлаб чиқарувчи шахс учун меҳнат унумининг ҳам қизиқиши йўқ. Марксизм таълимоти бўйича хусусий мулк ижтимоийлаштирилгач, ишлаб чиқариш воситаларига ишлаб чиқарувчилар умумий эгаллик қилишлари керак эди. Лекин ижтимоий амалиётда эса бунинг акси бўлиб чиқди. Сиёсий ҳокимиятни босиб олган пролетариат ишлаб чиқариш воситаларини энди давлат мулкига айлантиради. 73 йиллик тарих давомида бизга уқтириб келинган ижтимоий мулк мутлоқ давлат мулки эди, бу мулк эса мулкчиликнинг энг жирканч, адолатсиз тури бўлиб чиқди. Меҳнат кишиси хусусий мулкдан бегона этилган эди. Бунинг натижасида давлат мулки бошқарув аппаратининг хусусий мулкига айлантирилди ва бу салбий ҳол номенклатурани «янги» синф сифатида шакллантирди. Бу антигуманистик жараёнлар натижасида ишлаб чиқариш ўзининг ҳақиқий эгасини топа олмади.

Сиёсий жабҳада ҳам жамиятнинг кўпгина аъзолари сиёсий ҳокимиятдан бегоналаштирилдилар. Яъни, сиёсий ҳокимият бу - халқ ҳокимияти, умумхалқ ҳокимияти, деб эълон қилинган бўлса-да, аслида у маълум бир гуруҳ - элитанинг хусусий мулкига айланди. Бунинг асосида

бутун бир халқ давлат сиёсий ҳокимиятидан бегоналашди ва бу бегоналашган омма билан номенаклатуранинг орасида улкан жарлик пайдо бўлди. Ўз навбатида бу жараёнлар чуқур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий таназзулни келтириб чиқарди, тоталитар давлат ўз-ўзидан парчаланиб кетди.

Жамиятда соғлом муҳитни яратишда маънавият ва маданиятнинг роли катта. Маданий соҳадаги бегоналашув ҳам анчагина чуқур салбий оқибатларга олиб келадиган маънавий таназзулни келтириб чиқаради. Чунки у индивидларни баркамол шахс бўлиб шаклланишларига салбий таъсир кўрсатади. Агар жамият аъзолари ўз маънавиятлари, бой маданий меросларидан узоқлашиб кетиб, ундан бегоналашсалар, улар ўзларининг келиб чиқишларидан тортиб, то ўз миллатларининг миллий урф-одатлари, анъаналарини инкор қила бошлайдилар. Агарда яқин ўтмишимизга мурожат этсак, ушбу мулоҳазаларимизнинг яққол исботини кўрамиз. Масалан, бой маданий меросимиздан бегоналашувимиз, атоқли адиб Чингиз Айтматовнинг таъбирича, бизларни манқуртларга айлантирай деди, яъни биз ўз халқимиз тарихи, миллий озодлик ҳаракатлари ва уларнинг саркардалари жасоратларидан, динимиз ва ўзлигимиздан узоқлашиб қолдик.

Давлатимиз мустақиллигига эришиб, маданий бегоналашувни бартараф этишни бошладик. Социологиядаги муҳим бегоналашув ҳисобланган ижтимоий бегоналашув инсонларни мулоқатдан, бир-бирларидан узоқлашишлари натижасида юзага келади. Инсон ўз моҳиятига кўра ижтимоий хусусиятга эгадир. Ўзаро фаолият туфайли пайдо бўлган эҳтиёжлар асосида инсонлар доимо бир-бирлари билан муносабатларда, мулоқотларда бўладилар. Мулоқотнинг ижтимоий маъноси шундаки, у маданият шакллари ва ижтимоий тажрибаларни узатиш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Рухий бегоналашув - бу инсоннинг ўз моҳиятидан узоқлашишдир. Бу муаммони немис мутафаккири Эрих Фромм жуда яхши ишлаб чиққан. Замонавий жамиятни Э. Фромм инсон моҳиятини «машиналаштириш», «компьютерлаштириш» ва «роботлаштириш» жараёнлари туфайли бегоналашувнинг бир маҳсули, деб таърифлайди.

Психологик ва ижтимоий бегоналашувни бир-бирларига яқинлиги шундаки, инсонлар ўзаро муносабатларда ва амалий мулоқотда бегоналашсалар, ўз-ўзларидан бегоналашув ҳам юз беради. Чунки инсонларнинг бир-бирларидан бегоналашишлари оқибатида уларда яққаланиш, зеркиш ва ҳаётга қизиқишни сўниши вужудга келиши мумкин. Бунинг натижасида инсоннинг ўз келажагига, орзу-ниятларига ишончи йўқолиб, у ўзини бегона деб ҳисоблайди ва бу жараён кўпинча салбий оқибатларга олиб келади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, жамият ҳаётидаги турли хил бегоналашув жараёнлари тезроқ илмийлик ва уйқунлик асосида бартараф қилинсагина, жамият ижтимоий соқлом шароитда тараққий этади ва салбий ходисаларнинг таъсири ўз вақтида бартараф этилади. Масалан, меҳнатдан бегоналашишни бартараф этиш учун биринчи навбатда инсонларнинг ўз меҳнатлари натижаларидан манфаатдор бўлишлари ва унинг оқибатида эса

меҳнатга бўлган муносабатларини тубдан ўзгартириб, уларни қизиқиш ва куч-Қайрат билан ишлашларини ташкил этиш керак.

Ишлаб чиқаришни бошқаришдан бегоналашув муаммосини бартараф этиш ҳам жуда муҳим маъно касб этади. Бунинг учун ишлаб чиқариш муносабатларини чуқур демократиялаштириш, корхона, ташкилот ва муассасалардаги мавжуд бошқарув тизимларини ижтимоий адолат мбёрлари билан такомиллаштириш ва ишчи, хизматчиларга хўжалик эгасининг аниқ вазифаси, ҳуқуқи ҳамда масъулиятларини топшириш керак.

Маданиятдан бегоналашувни бартараф этиш учун маданий меросга муносабатни такомиллаштириб бориш, жамиятнинг ҳар бир аъзоси маънавий кадриятлардан яхши ҳабардор бўлиши ва маданий қурилишга етарли маблақ ажратилишини таъминлаш зарур.

Ижтимоий бегоналашувни бартараф қилиш учун инсонларни бир-бирлари билан муносабатлари, муаммоларини ҳақиқий бирдамлик ва ҳамкорлик асосига қуриш керакки, шунда ҳар бир инсон ўзини бошқалар ҳам учун керак эканлигини чин юракдан ҳис қилсин.

Руҳий бегоналашувни бартараф этиш чоралари ижтимоий бегоналашувни бартараф этишнинг узвий давомидир. Инсон ўзини кимгадир кераклигини руҳан сеза олсагина у ҳеч қачон тушкунликка тушмайди ва яққаланиш, изтиробга тушиш хавфидан халос бўлади. Оқибатда уни ўз-ўзидан, ўз моҳиятидан бегоналашувига деярли ҳеч қандай сабаб қолмайди.

3. Миллий мафкура - ижтимоий муносабатларнинг муҳим таркибий қисми.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар жамият ҳаётининг барча соҳаларини чуқур қамраб олиб, давлатимизни ривожланган мамлакатлар сафидан тезроқ ўз муносиб ўрнини эгаллашига ҳизмат қилмоқда. Албатта, ушбу ижтимоий жараённинг бир текисда кечиши муайян қийинчиликларга дуч келмоқда. Мазкур қийинчиликлар ижтимоий муносабатларнинг алоҳида тури бўлган миллий мафкурани яратиш ҳаракатларида кўпроқ намоён бўлаётгани биз жамиятшуносларни кўпроқ ташвишга солмоқда. Чунки, миллий мафкура мустақил давлатнинг асосий маънавий пойдеворларидан ҳисобланади. У сиз ҳеч бир давлат барқарор ривожланиш хусусиятига эга бўла олмайди.

Миллий мафкурамиз эса бирор бир сиёсий партия, ёхуд ижтимоий ҳаракатларнинг эмас, балки умумхалқ манфаатларини ифодалаши жуда муҳимдир. Ушбу мафкуранинг мазмун ва моҳияти миллатимизнинг ўзига хос бўлган тафаккур тарзига мос келиши уни реал ҳаётдан ажралмаслигини таъминлайди.

«Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунёқараши ва менталитетига асосланган, айни вақтда шу халқ, шу миллатнинг келажакини кўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ-равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечаги ва эртанги кун ўртасида ўзига хос кўприк бўлишга қодир Ғояни мен жамият мафкураси деб биламан»²⁵.

Республика Президенти томонидан илгари сурилаётган фикрлардан маълумки, миллий мафкурани шаклланишига миллатнинг ўзига хос хусусиятлари: миллий урф-одатлар, қадриятлар, анъаналар ва удумлар негизда шаклланадиган ҳамда ривожланадиган тафаккур тарзи бевосита асос бўлади. Шу жиҳатдан қараганда, миллий Ғоя ва тафаккур ўзаро узвий боғлиқ тушунчалардир. Шунинг учун уларни бир-бирларидан сира ажратиб олишимиз мумкин эмас. Шу нуқтаи назардан, қайси бир жамиятда ушбу масалага тўғри муносабатда бўлиб, унинг негизда миллий мафкура шаклланса, ўша жамиятдан тараққиёт, эркинлик ва озодлик қарор топади.

Ўрта асрларда яшаб ўтган авлод-аждодларимиз ҳаёт йўлларни таҳлил қилиб кўрсак, шунга амин бўламизки, ал Форобий, ал Беруний, Ибн Сино, Амир Тимур, Улуғбек, Навоий, Бобур ва бошқа кўплаб юксак тафаккур эгалари бўлган бобокалонларимиз яшаган ижтимоий-маданий муҳитда шаклланган тафаккур тарзи ва миллий Ғоялар нақадар теран ва илмий асосга қурилганлигини кўраимиз. Демак, аждодларимиз яшаган ўша даврларда ушбу масалаларга катта эътибор қаратилган. Шунинг оқибати ўлароқ, Турон эли юксак ривожланган илм-фан ва маданият ўчоғи бўлган.

Лекин бахтга қарши, Европадаги машҳур Ренесанс давридан анча илгари яратилган бу тараққиёт йўлини биз аста-секинлик билан унута бошладик. Миллий Ғоя, миллий мафкуранинг асосларидан бўлган маънавий бойликларимизга қанчалик эътиборимизни камроқ қаратсак, тараққиёт йўлидан шунчалик четга чиқиб кета бердик ва миллий ғоя ўрнини «маҳаллийчилик» Ғояси эгаллади. Бунинг натижасида эса марказлашган улкан давлатимиз парчаланиб, миллатимиз тарқоқ ва қолоқлик даражасига тушиб қолди. Ягона миллий Ғоямизни маҳаллийчилик Ғоясига айлантиришимиз, бунинг натижасида эса тарқоқчилик ва кучсизлик даражасига тушишимиз сабабли аввал чоризм мустамлакасига, кейинчалик эса собиқ совет империясининг арзон ҳом ашё этиштириб борадиган «виллойти»га айландик.

Мана энди биз 130 йилдан ортиқ давом этган мустамлачиликдан қутулиб, яна марказлашган ва мустақил давлатчилигимизга эришдик. Шу ўринда айтишимиз жоизки, биздан олдин ўтган авлодларимиз йўл қўйган хато ва камчиликларни асло қайтармаслигимиз зарур. Бунинг учун эса ўсиб келаётган ёш авлодни миллий истиқлол мафкураси руҳида тарбиялаш керак. Жамият ҳаётини социологик таҳлил қилиш шуни кўрсатаптики, ватандошларимиз ушбу миллий мафкура моҳиятини борган сари чуқурроқ тушуниб бораётганларини қайд қилиш мумкин.

Социология ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар доимий равишда ўзларининг ҳам назарий, ҳам амалий тадқиқотлари билан миллий истиқлол мафкураси Ғояларини ҳаётга тадбиқ этишнинг самарали усулларини чуқурроқ тадқиқ этишга мавжуд барча имкониятларини амалга оширишлари керак.

Мавзу бўйича таянч тушунчалар: *ижтимоий бирдамлик, бегоналашув, миллий мафкура, миллий ғоя ва тафаккур.*

Такрорлаш учун саволлар:

- 1. Ижтимоий муносабатларнинг асосий мазмуни ва моҳиятини қандай изоҳлайсиз?*
- 2. Ижтимоий бирлик ва ҳамкорлик муносабатларини қандай тасавур этасиз?*
- 3. Солиқ хизмати ходимининг ижтимоий мавқеи нима?*

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

- 1. Солиқ туловчилар билан ишлашда жамоатчилик фикридан фойдаланишининг аҳамиятини таҳлил этинг.*
- 2. Ижтимоий бегоналашув жараёнлари ва уларни социологик жиҳатдан урганиш масалалари тўғрисида фикр юритинг.*

4-Мавзу: Иқтисод ва сиёсат социологияси

Мақсад: Иқтисодиётнинг таркиби ва социологик тадқиқодлар объектларини аниқлаш, замонавий техника ва технологиянинг ишлаб чиқариш жараёнига таъсирини социологик жиҳатдан ўрганиш.

Режа:

1. Бозор иқтисодига ўтишнинг асосий тамойиллари. Иш ҳақи ва меҳнат натижалари.
2. Жамиятнинг иқтисодий асослардаги таснифи.
3. Шахс ва унинг ижтимоийлашуви жараёнлари.
4. Шахс ва жамият. Шахс ва давлат.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
5. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. Т.: «Ўзбекистон», 1997й.
7. И.А Каримов «Демократик ҳуқуқий давлат эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир» 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Т.: “Ўзбекистон”. 2007 й.
8. И.А Каримовнинг Тошгузар – Бойсун – Қумкўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишланган тантанали маросимидаги нутқи. Ўзбекистон овози 2007 йил 25 август.
9. «Шарқ гавҳари, замин сайқали» Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 25 август куни қадимий ва ҳамиша навқирон Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбелейига бағишланган тантанали маросимидаги нутқи. «Халқ сўзи» 2007 йил 26 август.
10. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2007 й.

11. Лавриенко В.Н.Нартов Н.А. Основы социологических знаний. ВУЗ. (Социология) - М.:1995
12. Бирюкова А.О. О предмете социологии как общей науки об обществе. Социологические исследования. 1991 №5
13. Социология 1990
14. Радугин А.А. Радугин К.А. Социология 1995
15. Аликориев И.С. Умумий социология 1999
16. Бегматов А. Социологияга кириш 1995
17. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси 1997
18. Социология. Луғат маълумотнома - М.: 1995
19. М. Бегматов ва бошқалар. «Социология» ўқув қўлланма. Т 2002 й.
20. Холбеков А., Идиоров У. Социология. Луғат. - Т.: Ибн Сино, 1999.
21. М. Бегматов ва бошқалар. «Социология» ўқув қўлланма. Т 2002 й.
22. Юнусов К. Социология. Методик ўқув қўлланмаси. - Андижон, 1997.
23. Холбеков А., Идиоров У. Социология. Луқат. - Т.: Ибн Сино, 1999.

1. Бозор иқтисодига ўтишнинг асосий тамойиллари. Иш ҳақи ва меҳнат натижалари.

ХІХ аср охири ва ХХ асрни бошларига келиб, иқтисодий ҳаёт социологиянинг тадқиқот объектига айланди. Худди шу даврда ишлаб чиқаришда инсон омили англаб етилди ва бу борадаги тафаккур шаклланиб борди.

Ҳозирги даврдаги иқтисодий ҳаётни маълум концепцияларсиз мафкуравий мақсадларга асосланмасдан тасаввур қилиб бўлмайди. Шунга кўра, И. Каримовнинг бозор иқтисодиётига ўтишнинг 5 тамойилларидан бири иқтисоднинг сиёсатдан устун бўлиши тамойили иқтисодий ҳаётнинг маъмурий буйруқбозлик мафкурасидан ҳоли бўлишини, иқтисодиётни эркинлаштиришни кўзда тутди. Бизда бозор иқтисодиётига ўтиш тамойиллари маълум концепцияларга Ғоявий йўналишларга асосланган ҳолда мавжуд бўлади, ривожланади. Иқтисодий ҳаёт инсон маънавий ҳаёти билан бевосита узвий боғлиқдир. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти таъкидла-ганидек: «бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделимиз республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф-одатлар, турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтмишдаги иқтисодиётни бир ёқлама, бесўнақай ривожлан-тиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга асосланди». Иқтисодий назариялар ва қарашлар ҳамда тасаввурларга иқтисодий муносабатлар ҳамisha ҳам айнан мувофиқ бўлавермайди. Иқтисодий қарашлар ва назариялар баъзида ишлаб чиқариш муносабатларига шубҳа билан қарайди. Уни ўзгартириш, такомиллаштириш учун маълум қарашлар тизимини беради.

Иқтисодий ҳаёт сотувчи ва харидор ўртасида маданий, маънавий муносабатларсиз мавжуд бўлмади. Агар ишчининг манфаатлари ва эҳтиёжлари инobatга олинмаса, уларнинг мақсад ва интишларига шарoит яратилмаса, ҳеч қандай техника ва технология, энг оқилона (рационал) қарашлар тизими ҳам муаммоларни ҳам ҳал қилишга имконият бермайди.

Ишчилар маънавий кадриятлари, мотивлари ва ҳуқ-атворлари фақатгина иқтисодиётдаги ўзгаришлар таъсири остида эмас, яна маданият омили туфайли ҳам шаклланади.

Асримизнинг 60-йилларида ривожланган ғарб давлатларида иқтисодий социология фанининг ижтимоийлашуви тенденцияси янада кучайди ва натижада унинг имкониятлари ҳам ортиб борди. Шу билан биргаликда социологияда шундай тушунча ва категориялар ишлаб чиқилдики, улар иқтисодий социологиянинг категориал аппаратини шакллантиришга асос бўлди. Бу категориал аппарат иқтисодчи социологларга иқтисоддаги мавжуд ва ҳали ҳам ўрганилмаган ижтимоий алоқаларни тадқиқ қилишларига кенг йўл очиб берди.

Шу билан бир қаторда муаасасалар, ишлаб чиқариш жамоалари, касблар, бандлик стратификацияси бошқарув ва бошқа муҳим масалалар билан шуқулланувчи социологиядаги махсус йўналишлар ҳам ривожланиб борди. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, иқтисодий социологияни бугунги кунда глобал ва хусусий масалаларни ҳал қилувчи фан сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Ғарбда иқтисодий социологияга аниқ чегаралар доирасида ривожланаётган ягона илмий йўналиш сифатида эмас, балки давлат тараққиётининг у ёки бу даврдаги долзарб муаммоларини ўрганадиган ўзига хос бир илмий ҳаракат деб қаралмоқда.

Америкалик социолог Дж. Смелзер ўзининг «Иқтисодий ҳаёт социологияси» мақоласида иқтисодий социология «йўргак»даги ҳолатида қандай улқайганлиги ва иқтисодий турмушнинг борган сари янги томонларини ҳамраб олишлиги жуда таъсирли қилиб тасвирланган.

Смелзерни таъкидлашича, иқтисодчилар ва социологлар иқтисодий ҳаёт ҳақида бир-биридан фарқ қиладиган саволларга жавоб излайдилар. Бунда социологлар муаммога кенгроқ, иқтисодчилар эса тор маънода ёндошадилар.

Иқтисодий ҳаётга ижтимоий талқин этишга биринчи бор Ф. Тейлор эътибор берди. У ишчиларнинг меҳнатга бўлган қизиқишини ўрганди ва 1894 йили меҳнатга ҳақ тўлаш тизимига асосланган назарияни ишлаб чиқариш жараёнига тадбиқ этди. Бу Ғоя асосида «иқтисодий одам» концепцияси ва унинг хусусиятлари пайдо бўлди.

Бу Ғоянинг асоси:

Энг қисқа вақтда ишчи қанча кўп ҳажмда иш бажарса, унга шунча ҳақ тўлаш;

Ишнинг ҳажмини эмас, балки самарадорлиги ва яхшилигини рағбатлантириш;

Ишчиларга кам иш ҳаққи бериш ва кўп бериш барабар зарарлидир;

Ишловчида юксак ҳақ олувчи бўлишга интилиш ҳиссини уйқотиш, юксакликка интилиб яшаш.

Тейлор концепцияси Америка саноатида Форд томонидан ишлаб чиқаришга тадбиқ этилди, конвейер ишлаб чиқариши шароитида меҳнатнинг самарадорлиги рағбатлантирилди.

Шўролар иқтисоди моддий рағбатлантириш ўрнига иқтисодий тенглик тушунчасини майдонга ташлади. Натижада мулкни давлат ва кооператив шакли мутлоқлаштирилди. Бу эса ишчини меҳнатдан, мулкдан бегоналашувига олиб келди. 1962-1966 йилларда шўролар даврида меҳнатдан бегоналаниш кескин тус олганини кўрамыз.

Кам иш ҳақи олувчиларнинг иш ҳақи юқори ҳақ олувчиларга яқинлаштирилди. Бундай «тенглаштириш» юқори малакали мутахассисларни, юксак малакали ишчиларни меҳнат резервларини ишга солиш учун рағбатлантирмас эди.

Ҳозирги давр иқтисодий социологияни таҳлил қилишда асримизни 70-йилида вужудга келган иқтисодий реалликни ҳисобга олиш зарур. Бу ўзгаришлар иқтисодий соҳада кенг кўламда бурилиш ҳосил қилиниши билан белгиланади. Ҳозирги социологлар ва иқтисодчилар жамиятнинг қуйидаги кўринишларини тадқиқ этмоқдалар:

- Булар: 1) анъанавий жамият
- 2) индустриал жамият
- 3) пост индустриал жамият

Агар анъанавий жамиятда ерга бўлган мулкчилик асосий ўринни эгалласа, индустриал жамиятда мулкнинг барча кўринишларига бўлган муносабат шаклланади.

Пост индустриал жамиятда интеллектуал мулк, инсоннинг ақл-заковати, билими асосий ўринга чиқиб қолди.

Индустриал жамиятни йирик машина ишлаб чиқариш қўл меҳнатини ўрнига юксак меҳнат унумдорлигига асосланган ишлаб чиқариш изоҳлайди. Бир меъёрда ишлайдиган автоматик ишлаб чиқариш вужудга келади. Оммавий ишлаб чиқариш энг муҳим белгига хусусиятга айланади. Ишлаб чиқаришда юксак малакали ишчиларни роли ортиб боради, улар мутахассислашади. Натижада машина ёрдамида стандартлашган оперцияларни бажарилади. Хўжалик соҳасида саноат ва молиявий капитал устунлик қилади. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар оммавий, стандартлашган характерга эга бўлади, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар асосан товар характерига эна бўлиб, бозор учун мўлжалланган бўлади. Товар муносабатлари миллий иқтисодиётнинг дунё иқтисодиётлари билан узвий ривожланишини тақозо қилади. Натижада дунё хўжалик тизимини шаклланишга имкон беради.

Индустриал жамиятни иқтисодий жамият, деб ҳам аташ мумкин. Чунки, реал борлик иқтисодга қаратилган бўлади, иқтисодга мўлжалланган ишлар устун равишда ривожланади.

Миллий давлатларни шаклланиши уларда, фуқаролик жамиятини вужудга келиши билан бу давлатлар ўз ҳалқининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш асосида, эркин халқоро иқтисодий ҳамкорликка қўшиладилар.

2. Жамиятнинг иқтисодий асослардаги таснифи.

Маълумки, дунёда аҳолининг урбанизация жараёни тез ривожланмоқда. Буларнинг ҳаммаси таълим тизимини янгича йўлга қўйишни тақозо қилади. Оммавий ишлаб чиқариш, стандарт равишда истеъмол қилиш ва оммавий маданиятни вужудга келиш имкониятини яратади. XX аср ўрталаридан қатор ғарб мамлакатлари жамиятнинг учинчи босқичи - пост индустриал жамиятга ўтмоқда.

Бугунги социологияда унинг номи ҳар хил, жумладан «информацион» жамият «пост-индустриал жамият», каби атамалар билан ишлатилмоқда.

Пост индустриал инсон билими ва информация захираларига кўра жамиятнинг асосий манбаси бўлиб қолади. Ишлаб чиқаришнинг юксак ривожланиши, юксалиши замонавий микроэлектроника ва компьютер техникасига асосланмоқда. Булар оммавий ахборотларни вужудга келтиради, сақлайди ва қайта ишлаб чиқаради. Коммуникация тизимида шундай ўзгариш юз берадики, хўжалик тизими тубдан ўзгаради.

Ишлаб чиқариш ҳажми одамларни иш билан банд бўлиши каби анъанавий ишлаб чиқариш аҳамиятини йўқотиб боради.

Табиат манбааларидан фойдаланиш, ишлаб чиқариш айниқса муталлургия, қишлоқ хўжалик қисқара бошлайди. Ўз навбатида маиший хизмат кўлами кенгаяди, аҳолини деярли 50% шу соҳани ташкил этади. Шунинг учун баъзида пост индустриал жамият - маиший хизмат қилиш жамияти деб ҳам юритилади. Ишлаб чиқариш (молиявий, банк, суқурта, савдо, илмий маслаҳат, дастур) ва ноишлаб чиқариш соҳаларида хизматлар (фан, таълим ва бошқа) ўсиб боради. Бунда урбанизация жараёни индустриал жамиятда нисбатан тескари равишда юз беради. Қишлоққа саноат кириб боради.

Ф. Тейлорни меҳнатни ташкил қилиш усули бошқа қулай усуллар билан алмашади. Саноатга ёлланма меҳнатни ҳажми камаяди, маълумотли, билимдон одамларнинг иштироки кўпаяди. Моддий нарсалар омилидан интеллектуал омил биринчи ўринга чиқади. Инсон юксак капитал эмас, балки ўз моҳиятини, билими иқтидорини, кадриятларини намоён қилувчи ижтимоий кучга айланади. Билимларнинг структураси, мақсадлари ҳам ўзгаради. Бундай ахборотни ўрганиш, қайта ишлаш, илмий башоратлар бериш, дастурларни ишлаб чиқариш борган сари ортиб боради.

Демак, анъанавий жамиятда бойлик ташқи манбалар асосига қурилган бўлиб, табиат манбааларини эгаллаш ва уни ўзлаштиришга қаратилган.

Индустриал жамиятда ишлаб чиқаришнинг ички манбаалари ишга тушади. Ишлаб чиқ, аришда бўлган имкониятлар рўёбга чиқади. Тадбиркорлик ишлаб чиқаришни тўхтовсиз ривожланишга олиб келади. Бу жараён постиндустриал жамиятда давом этади.

Бироқ, бу ерда биринчи ўринга фан ва маданият чиқиб қолади. Шунга кўра, таълим тизими жамият ҳаётини асосини ташкил этади.

Шунинг учун мамлакатимизда жорий этилган таълимнинг янги модели - кадрлар тайёрлаш миллий дастури жамиятимизда туб ўзгаришларини вужудга келтириш асосидир, «Биз олдимизга қандай вазифа қўймайлик, қандай муаммони ечиш зарурияти туғилмасин, гап охир-оқибат барибир кадрларга ва яна кадрларга тақалаверади. Муболақасиз айтиш мумкинки, бизнинг келажагимиз мамлакатимизнинг келажаги ўрнимизга ким келишига ёки бошқачароқ, айтганда, қандай кадрлар тайёрлашимизга боғлиқ»²⁶ - деб таъкидлаган Президентимиз И. Каримов.

Юқоридагилардан шундай хулоса келиб чиқади: Анъанавий жамиятда иқтисодий масалалар инсоннинг табиатга бевосита муносабати орқали ҳал қилинган бўлса, индустриал жамиятда инсон томонидан яратилган сунъий ишлаб чиқариш воситалари иқтисодни асосини ташкил этади.

Шунинг учун бу жамиятни иқтисодий жамият деб аташади. Иқтисодий жамиятда иқтисодий муносабатлар жамиятдаги конкрет гуруҳнинг мақеси ҳал қилувчи омил сифатида иқтисодий муносабатлар тизимлари орқали белгиланади. Иқтисодий муносабатлар тизими ва бир-бирлари билан ўзаро ҳаракат қилувчи гуруҳларни иқтисодий социология ўрғанади.

3. Шахс ва унинг ижтимоийлашуви жараёнлари.

Хозирги давр иқтисодиётини ижтимоийлаштирилган дейиш мумкин. Чунки, бу ерда инсоннинг ўзи унинг интеллектуал салоҳияти асосий ўринга чиқади, бу эса инсон қадриятларини рўёбга чиқишини намоён қилиш асосида боради. Бу эса ишлаб чиқариш жараёнининг тобора ижтимоийлашиб боришига олиб келади. Зеро, ХХI аср бутун ижтимоий ҳаётнинг инсонийлаш-тирилишганлиги билан характерлидир.

Шахснинг пайдо бўлиши, унинг жамиятдаги ўрни ва моҳияти доимо социология фанининг муҳим ва бақс талаб соҳаларидан бири бўлиб келди. Инсоннинг моҳиятини дастлабки ўрганган олимлар Хитойдаги Конфуций ва унинг издошари эди. Эрамиздан илгари 298-238 йилларда яшаган олим Сень-цзи шундай деб ёзган эди: «Туқма хусусиятлар - бу самовий муносабатлар ҳосили бўлиб, уларга таълим ёки уларни одамнинг ўзи яратиши воситасида эришиб бўлмайди. Инсон ёвуз табиатга эга. Инсондаги эзгулик манфаатлар учун орттирилган фазилатдир. Ўзирги инсон туғилишидан бошлаб фойда олишга интилади. Бу шунга олиб келадикки, кишилар ўзаро рақобатлашадилар ва бир-бирларига ён бермайдилар. Шунинг учун ҳам тарбия йўли билан инсон табиатини ўзгартириш, яратилган қоидалар асосида таълим бериб, уларни адолатлиликка ва масъулиятлиликка ўргатиш лозим.»²⁷

Абу Наср Форобий «Фалсафату Аристутолис» («Арасту фалсафаси») асарида қадимги юнон олимининг инсон ҳақидаги фикрларини қуйидагича шарҳлаган эди: «Арасту инсонда, қайвонларда бўлмаган бошқа имкониятлар, руҳ ва руҳий кучлардан пайдо бўлолмайдиган сабаб ва асосларни топади.

²⁶ Каримова И.А. «Ўзбекистон ХХI асрга интиломоғда» Тошкент «Ўзбекистон» 1999й, 18-бет.

²⁷ Антология мировой философии. В 4-х т. - Москва, 1969. Т.1. Ч.1 С. 230-231.

Инсон табиати ва унда мавжуд бўлмиш табиий кучларни тушунтириш борасида улар, фақат руҳ фаолияти (ҳаракатлари, таъсирлари) га қараганда юксакроқ фаолият (ҳаракатлар) учун мослашганлар, деган фикрга келади...» Бу ўринда Арасту, нега бундай бўлишини ўрганишга мажбур бўлди ва инсон нутқ эгаси эканлигини топди, нутқ эса ақл билан боғлиқдир.... Ақлнинг ҳолати худди руҳ ва унинг табиий ҳолати каби эканлиги, ақл қисмларга ёки кучларга бўлиниши, инсон моҳият касб этишига восита бўлувчи фаол (таъсирчан) асос эканлиги худди табиатда бўлгани каби у - ақл ўз мақсади (Қарази) нинг сабаб ва асоси эканлиги Арастуга равшан бўлади.»²⁸

Инсоннинг муҳим хусусиятларидан бири - унинг ижтимоий мавжудот эканлигидир. Инсон ўзининг эктиёжларини қондириш мақсадларида ўзи каби инсонлар билан бирлашишга интилади. Инсоннинг ижтимоийлашуви сунъий характер касб этиб, у шахс сифатида бошқа инсонлар ўртасидагина шакллана олади. Агар у инсоний муносабатлардан ҳоли бўлса, ўзидаги ёвузлик ёки ҳайвоний табиатидан ҳалос бўла олмайди. Инсондаги бу табиий хусусиятни Абу Наср Форобий қуйидагича ифодалайди: «Ўар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади.... Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларнинг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди.»²⁹

Шу билан бирга инсон фикрловчи мавжудотдир. У кўрган ва эшитганларини ёдда сақлайди, ўз хаёлоти, тасаввурлаш қобилияти воситасида билимларни, маълумот ва ахборотларни таҳлил қилади, умумлаштиради, уларни трансформациялайди, бошқаларга узатади, билим ва тажрибаларни такомиллаштиради, ўз мақсадлари, орзулари ва истакларини тасаввурлай олади. Инсондаги бу хусусиятларни Ибн Сино шундай талқин этади: «Инсон умумий қарашларга нуқтаи назар билдириш ва алоҳида нарсалар тўғрисида фикрлаш қобилиятларига эгадир: у фойдали ёки зарарли ишни қилиш ва қилмаслик, гўзаллик ва хунукликни фарқлаш, яхши ва ёмонни ажратиш қобилиятларига эга. Улар қиёслаш ва тафаккурлаш воситасида шаклланади.... Шундай қилиб, инсон руҳининг биринчи кучи ақлий мушоҳадага тааллуқли бўлиб, у ақлий тафаккур деб аталади. Иккинчи куч эса тажрибага тааллуқли бўлиб, у тажрибавий фикрлаш, деб аталади.

²⁸ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шағри. - Тошкент: А.Кодирий номидаги халқ мерос нашриёти, 1993, 102-бет.

²⁹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шағри, 186-бет.

Улар ҳақиқат ёки ёлқонни, шунингдек, хусусий нарсаларга нисбатан яхши ва ёмонни аниқлаш учун хизмат қилади.³⁰

Ҳозирги давр социологиясида «инсон» деганда Ерда яшаётган мавжудот турларидан бири тушунилади. Инсон алоҳида олинган тур (Homo sapiens) вакилини ифодоловчи умумий тушунчадир. Инсон, умуман инсон зотининг йиқик образи сифатида биоижтимоий мавжудот бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам табиатга, ҳам ижтимоий ҳаётга мансубдир. Гегель таъбири билан айтганда, «инсоннинг ўзида бевосита мавжудлиги қандайдир табиийдир, бу унинг ўз тушунчасига биноан ташқидир; фақат ўзига тегишли тана ва руҳини такомиллаштириш воситасида, моҳиятан ўзини ўзи англаши сабабли ҳам у ўзини эркин тутати, у ўзига ўзи эгалик қилишга киришади ва ҳам ўзига, ҳам бошқаларга нисбатан бўлган муносабатларда ўзига ўзи эгалик қилади. Бу ўзига ўзи эгалик қилишга киришиш, шунингдек, бу ҳолатни воқелик деб билиш шуни кўрсатадики, инсон ўз тушунчасига биноан (имконият, қобилият, мойиллик), энди ўзини ўзиники деб билиши, ўзини худди предметдек ҳисоблаши - оддий ўзини ўзи англашдан фарқ қилиб, у ҳақиқатда нарса (буюм) шаклида намоён бўла олиш қобилиятига эришади»³¹

Индивид эса инсон зотининг алоҳида олинган нусхаси, унинг вакилларида биридир. Шахс эса у ёки бу инсон сифатида намоён бўлиб, у маълум ва бетакрор индивидуалликка эга бўлади. Индивиднинг жамиятга кириш жараёнлари унинг ижтимоийлашувини таъминлайди. Ижтимоий муносабатларга киришиш натижасида унинг жамиятдаги қадриятлар ва меъёрларни ўзлаштириб бориши учун замин яратади. Бу жиҳатдан у ижтимоий таъсир объектидир. Шунингдек, индивид ижтимоийлашув оқибатида жамиятдаги турли муносабатларда фаоллашади ва бунда у ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида ҳаракатланувчи шахсга айланади.

Анъанавий жамиятларда инсоннинг яратувчилик ижодий қобилияти анча чегараланган эди. Чунки, анъанавий жамиятда меҳнатнинг табиий тақсимооти ва ихтисослашуви, шахслараро муносабатларнинг ўта табақалашуви, ўзаро ҳаракатлар ва муносабатларни норасмий мувофиқлаштириш, жамият аъзоларини бир-бирига тобелик, уруқчилик ва қон-қариндошлик муносабатлари билан боғлиқлиги, бошқарувдаги примитив тизимлар имтиёзсиз жамият аъзоларининг фаоллигини чеклаб қўйган бўлиб, бу ҳолат шахснинг ижодий фаолият кўрсатиш ва фикрлаш қобилиятини ривожлантиришга йўл бермас, ўзаро муносабатларнинг эса биқик бўлишини тақозо этар эди.

4. Шахс ва жамият. Шахс ва давлат.

Замонавий жамиятнинг пайдо бўлиши билан инсоннинг ижтимоий ва сиёсий муносабатлардаги ўрни юксалиб борди. Бу жамиятларда ўзаро муносабатларнинг бир-бирига таъсир этиш даражаси ва меҳнат

³⁰ Ибн Сино (Авиценна). Избранные философские произведения. - Москва, 1980, с. 472-473.

³¹ Гегель Г.В.Ф. Философия права. - Москва: Мысль, 1990, с. 113.

таксимотининг чуқурлашуви - унинг секинлик билан юксак таълим ва тажрибага, шунингдек, юқори касбий малакага асосланиши, ижтимоий муносабатларнинг қонунлар, меъёрлар, шартномалар асосида мувофиқлаштиришнинг расмий тизимини шаклланиши, ижтимоий бошқарувнинг такомиллашган тизимини яратилиши, динни давлат ва бошқарувдан ажратилиши, ижтимоий институтларнинг кўпайиши ва ривожланиши каби омиллар натижасида инсонлараро муносабатлар юксалиб, сиёсий институтларни назорат этиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя этиш, жамиятда тенглик ўрнатиш имкониятлари пайдо бўлди. XX асрга келиб энг такомиллашган ва замонавий кишилик бирликлари фуқаролик жамияти, деб атала бошланди.

Фуқаролик жамияти ғояси олий мақсад сифатида бир неча асрлардан бери яшаб келмоқда. Фуқаролик жамияти шундай жамиятки, унда аҳолининг бирон-бир гуруҳи бошқа бир гуруҳни ўзига бўйсундира олмайди, шунингдек, эркактар билан аёлларни бир-бири билан боғлаб турувчи кўплаб ижтимоий, фуқаровий, диний, иқтисодий, маданий алоқа ва муносабатлар янада ривожланади. Бу ғоя 80-йилларда авж олган демократиялаштириш жараёни натижасида алоҳида мазмун касб эта бошлади ва у тоталитар давлатларга қарама-қарши бўлган ижтимоий андоза сифатида талқин қилина бошланди.

Фуқаролик жамияти шахс учун кенг имкониятлар яратиб, унда ҳар бир шахс бошқалар билан бирлашиши ёки бошқалар билан ҳамкорликда фаолият кўрсата олиши мумкин. Фуқаролик жамияти шу тарзда инсон улуғворлигини юксакликка кўтаради.

Ҳозирги замон ривожланган мамлакатларида барпо этилган фуқаролик жамиятлари тўғрисидаги тасаввурлардан келиб чиқадиган бўлсак, у қолда фуқаролик жамияти бу:

- аввало, жамият ҳаёти фаолиятининг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида ихтиёрий равишда шаклланган, бошланқич нодавлат тизимларини ўз ичига қамраб олган инсоний бирликдир;

- иккинчидан, жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий, оилавий, миллий, маънавий, ақлоқий, диний, ишлаб чиқариш, шахсий ва нодавлат муносабатлар мажмуасидир;

- учинчидан, эркин индивидлар, ихтиёрий равишда шаклланган ташкилотлар ва фуқароларнинг турли давлат органлари тазйиқлари ёки бир қилипга солишларидан қонунлар воситасида ҳимояланган жамият бўлиб, унда улар ўзлигини намоён қила олишлари учун доимий имкониятларга эга бўладилар.

Шу билан бир қаторда, ҳозирги даврда фуқаролик жамиятининг асосий белгилари шаклланди. Булар асосан қуйидагилардан иборат:

Иқтисодий соҳада: нодавлат ташкилотлар; кооператив-ширкатлар; ижара жамоалари; акциядорлик жамиятлари; уюшмалар; корпорацияларнинг мавжудлиги.

Ижтимоий соҳада: оила; партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар; иш ва яшаш жойларидаги ўз-ўзини бошқариш органлари;

нодавлат оммавий ахборот воситалари; жамоатчилик фикрини аниқлаш, шакллантириш ва ифода этишнинг замонавий шакллари, ижтимоий ихтилофларни куч ишлатмасдан, тазйиқсиз, қонунлар доирасида ҳал қилиш амалиётининг мавжудлигидир.

Маънавий соҳада: сўз, виждон ва фикрлар эркинлиги; ўз фикрини очик билдира олишнинг реал имкониятлари; ижодий, илмий ва бошқа уюшмалар мустақиллигининг ҳам қонуний, ҳам амалий жиқатлардан таъминлаганлиги.

Шунингдек, фуқаролик жамиятининг барҳарорлигини таъминловчи шарт-шароитлар ҳам борки, уларсиз бу жамиятнинг институтлари ривожланмайди. Булар жумласига жамиятдаги ижтимоий қатламларнинг турлича манфаатларини ифода этувчи ривожланган ижтимоий структуралар мавжуд бўлиши лозимлиги киради. Қолаверса, жамият аъзоларининг тўла мустақиллик билан фаолият кўрсата олиш қобилияти, уларнинг энг ривожланган даражадаги ижтимоий, интеллектуал, рухий жиқатлардан юксалиши содир бўлиши ҳам тақозо қилинади.³²

Сўнгги шарт-шароит эса ҳар бир фуқаронинг ўз мулкига эга бўлиши, бу мулкни ўзи истаган тарзда тасарруф қила олиши учун унинг шахсий ёки жамоавий ҳуқуқи таъминлаган бўлиши лозимлигидир.

Фуқаролик жамиятининг белгилари, мезонлари ва институтларини тасаввур қила олган ҳар бир кишига кўриниб турибдики, бундай демократик жамиятнинг асосини ўз-ўзини бошқариш ва жамоат ташкилотлари ўзаро муносабатларининг мажмуаси ташкил қилар экан.

Фуқаролик жамиятида давлат ва ҳукуматнинг алоҳида ўз вазифалари, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг эса алоҳида ўз вазифалари бўладики, улар бир-бирини тўлдириб, юксак ривожланган демократик жамиятнинг яшовчанлигини таъминлайди. Давлатнинг ҳам, нодавлат ташкилотларнинг ҳам ўз ҳаракат доирасини ўзлари учун белгилаган фаолияти у ёки бу томонга озгина ўзгарганда ҳам бундай ижтимоий-сиёсий мувозанатлар бузилиб, демократик меъёрдан чекиниш ёхуд четга чиқиб кетиш рўй бериши мумкинлигини асримизнинг сўнгги даврдаги ривожланиш амалиёти кўрсатди.

Фуқаролик жамияти инсонлардаги ўз-ўзини англаш, уларнинг объектив равишдаги масъулият ҳиссини сезиш қобилиятининг юксалишига ҳамоҳанг равишда шаклланиб боради. Бу жамиятда шаклланган мамлакатлар фуқаролари сиёсий, ахлоқий ва ҳуқуқий маданиятлари даражасининг юқорилиги билан ажралиб туради.³³

Маълумки, фуқаролик жамиятининг асоси - жамоат ташкилотлари. Ва шу билан бир қаторда, фуқаролик жамиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири - бу нодавлат тизимидаги барча жамоат ташкилотларига аъзоликнинг ихтиёрий шаклда бўлишидир. Бу қоида, биринчидан, шу жамиятдаги демократиянинг юқори даражасини намоён қилса, иккинчидан, жамият

³² Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти. «Ёшлик» журналы, 1996, №6, 3-4 бетлар.

³³ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти. «Ёшлик» журналы, 1996, №6, 3-4 бетлар.

аъзоларининг ижтимоий онги ва фаолликлари юксаклигини билдиради. Қолаверса, ҳар бир фуқаро ўзи кирмоқчи бўлган ташкилот фаолиятида ўзининг манфаатлари ва эҳтиёжларига мос мақсадларга эришишига ишонч ҳосил қилганидан сўнггина шу ташкилотга ихтиёрий равишда аъзо бўла олади.

Қадимги даврдан бошлаб то ўрта асрларгача бўлган замонда давлат кенг талқин қилинган, лекин у ўзи ташкил қиладиган ва ифодалайдиган жамиятдан алоҳида эмас эди. Биринчилардан бўлиб Никколо Макиавелли «давлат» терминининг кенг ва тор маънодаги аҳамиятларини талқин этган эди. Бу пайтгача бўлган даврда давлат турли ва анча аниқ тушунчаларни англатган. Н. Макиавелли адабиётларга «**Stato**» деган махсус терминни киргазиб, у давлатни унинг қандайдир аниқ шаклидан қатъий назар жамиятнинг алоҳида сиёсий ташкилоти сифатида талқин этди.

Давлат, жамият ва индивидларнинг бир-биридан чегаралашни либерализм ўзининг давлатнинг шартномавий назарияларида (Гоббс, Локк, Руссо ва бошқалар) амалга оширдилар. Бу назарияга биноан, учта тушунча (индивид, давлат, жамият) тарихан бир-биридан бўлингандирлар. Даставвал эркин ва ярим ёввойи яшаган индивидлар иқтисодий ва бошқа соҳаларда ўзаро ҳаракатларда бўлиш оқибатида жамиятни ташкил этдилар ва кейинчалик, ўзларининг хавфсизликларини ва табиий ҳуқуқларини шартномалар тузиш йўли билан ҳимоя қилиш мақсадларида махсус орган - давлатни туздилар.

«Давлат» тушунчаси одатда маълум бир ҳудудда олий ҳокимиятга эга ташкилотни англатади. Давлатнинг моҳиятини янада чуқурроқ ва ҳар томонлама англаш учун унинг муҳим белгиларини билиш лозим.

Минглаб йиллар жамиятнинг ривожланиши билан бирга давлат ҳам унинг бир қисми сифатида ривожланиб келди. Давлат билан шахснинг ўзаро муносабати хусусиятлари, давлат тузимида рационаллик, эркинлик ва инсон эркинлиги принципларининг татбиқ этилишига қараб давлатни ривожланишини иккита глобал этапга бўлиш мумкин: анъанавий ва конституцион. Шунингдек, анъанавий ва конституцион давлатнинг белгилари намоён бўлишига қараб оралиқ босқичларга ҳам бўлинади. Масалан, тоталитар давлатчилик. Анъанавий давлатлар тарихий мерос бўлган урф-одат, меъёрлар асосида стихияли равишда ривожланди. Бу давлатларда халқ устидан институтлашган ва чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, улар кишиларнинг тенг ҳуқуқли эканлигини инкор этиб, эркин инсонни давлат ҳокимиятининг манбаи эканлигини тан олмаганлар. Бундай давлатларга типик мисол сифатида монархияни кўрсатиш мумкин.³⁴

Конституцион ва ноконституцион давлатлар ўртасидаги чегаралар эркинликка нисбатан муносабат, шунингдек, инсон ҳуқуқларини сақлаш амалиёти, шахс, жамият ва давлат ўзаро муносабатларидаги устивор йўналишлар асосида белгиланади. Давлат ривожланишининг конституцион босқичи давлатнинг жамиятга ва фуқароларга бўйсунуши, давлатнинг аралашув ваколоти ва йўналишларининг конституцион белгилаб қўйилиши,

³⁴ Четвернин В.А. Концепция советского правового государства. // Право и власть. - Москва, 1990, с. 129-131.

давлат фаолияти ва инсон ҳуқуқларининг кафолатларини ҳуқуқий регламентация қилиниши билан боғлиқдир. Конституцион давлатлар анъанавий давлатлардан шаклланиши, ички тузилиши ва функциялари билан кескин фарқланади.

Ўзуқуқий давлат - конституцион давлатчиликнинг реал амалга ошишидир. Унинг асосида инсонни давлат террори, унинг эътиқоди устидан куч ишлатиши, ҳокимият органлари томонидан майда ҳомийлик қилишидан ҳимоя қилишга интилиш ётади. Ўзуқуқий давлат - суверен халқ иродасига бўйсунувчи, инсоннинг эркинлиги ва бошқа ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, ўз фаолиятини қонунлар доирасида амалга оширувчи давлатдир. Бундай давлатда шахс билан ҳокимият ўртасидаги муносабатлар конституцияда белгилаб қўйилади, шунингдек, бу халқ билан ҳокимият ўртасидаги муносабатлар «ижтимоий битимлар» асосида рўй беради. Давлат билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларда устиворлик инсон ҳуқуқларига ҳаратилади, қонунлар давлат ва унинг ҳатти - ҳаракати билан бузилмайди.

Ўзирги даврда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат ўртасида қатъий чегара ўтказиш қийин масала. Турли ҳуқуқий давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тажрибасини эътиборга олиб, ҳуқуқий давлатнинг қуйидаги белгиларини келтириш мумкин:

- ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги;
- шахснинг эркинлиги, ҳуқуқи ва жамоатчилик тинчлигини ҳимоя қилиш, хўжалик фаолияти учун ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиб берган ҳолда давлат фаолияти соҳасини чеклаш;
- ҳар кимнинг ўз шахсий фаровонлиги учун масъуллигини ошириш;
- барча фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги;
- ҳуқуқнинг умумийлиги, унинг барча фуқаролар, ташкилотлар, муассасалар, жумладан, давлат ҳокимияти учун ҳам тенг тааллуқли бўлиши;
- халқ ва давлат суверенитетининг конституцион - ҳуқуқий жиҳатлардан мувофиқлашганлиги;
- қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши, улар фаолиятининг ҳамкорликдаги бирлиги;
- давлатнинг фуқаролик муносабатларини мувофиқлаштиришда таъқиқлаш методининг чегарадан чиқиш методига нисбатан устиворлиги. Бунинг маъноси шуки, ҳуқуқий давлатда «қонун билан таъқиқланмаган барча нарсаларга руҳсат этилади» тамойилига амал қилинади. Бунда чегарадан чиқиш методи фақат давлатга нисбатан қўлланилиб, давлат фақат расмий қабул қилинган ваколатлар доирасидан четга чиқмаслиги лозим;
- индивид эркинлигини чеклаш фақат барча кишилар эркинлиги ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Ўзуқуқий давлат шахснинг мутлоқ эркинлигини билдирмайди. Ўар бир шахснинг эркинлиги бошқа кишининг эркинлигига зид кела бошласа, худди шу ерда унинг эркинлиги тугайди.³⁵

³⁵ Қаранг: Основы политической науки. - Москва: МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996, с. 217-220.

Ўзуқуқий давлат шароитидаги эркин рақобат натижасида мулкдорлар қатлами вужудга келиши учун қулай шарт-шароитлар яратилади. Давлатлар ривожланиш тажрибаси кўрсатдики, фақат шахсларнинг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш билан умумий фаровонликка эришиб бўлмайди. Чунки, жамиятдаги ҳар бир шахсда мулкдор бўлиш, ташаббускорлик кўрсатиш қобилияти бўлавермайди. Барибир ижтимоий тенгсизлик давом этаверади. Шунинг учун ҳам ҳаётда ижтимоий давлат назарияси ва амалиёти (умумий фаровонлик давлати) пайдо бўлди.

Ижтимоий давлат - ҳар бир фуқаро учун муносиб ҳаёт тарзи, ижтимоий ҳимоя, ишлаб чиқаришни бошқаришда иштирок этиши, шахсни ўз-ўзини реализация қилиши, ҳамма учун тенг ҳаётий имкониятлар яратиш учун интиладиган давлатдир.

Бундай давлатнинг фаолияти умумий фаровонлик, жамиятда ижтимоий адолат ўрнатишга қаратилган бўлади. Давлат мулкий ва бошқа ижтимоий тенгсизликларни текислашга ҳаракат қилади, кучсиз ва ижтимоий ҳимояга муҳтож кишиларга ёрдам беради, ҳар бир фуқарони иш ёки бошқа ҳаёт кечириш манбаси билан таъминлашга ҳаракат қилади, жамиятда тинчликни сақлайди, инсон учун қулай ҳаёт муҳитини шакллантиради.

Ўзбекистон Республикасида миллий истиқлол шарофати билан бозор муносабатларига ўтиш, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш учун қулай шарт-шароитлар яратишга қаратилган ислохотлар тобора чуқурлашиб бормоқда. Давлат ва ҳукумат миллий мустақилликнинг дастлабки даврдан бошлаб кучли ижтимоий сиёсат юритиб келмоқда.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг пировард мақсади ҳам ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришдир. Ўзирги даврда бундай давлат ва жамият барпо этишнинг конституцион ва қонуний асослари яратилди. Демократик типдаги миллий давлатчилик шаклланди. Фуқаролик жамиятининг белгиси сифатида кўп партиявийлик ва ўз-ўзини бошқариш органлари - жамоат бирлашмалари тизими шаклланди.

***Мавзу бўйича таянч тушунчалар:** иқтисодий социология, ишлаб чиқриш самараси, инсон омили, иқтисодиётнинг ижтимоийлашуви.*

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ўзбекистонда иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнини қандай изоҳлайсиз?
2. Солиқ хизматининг аҳамияти ҳақида қандай фикрдасиз?

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

1. *Ўзбекистонда сиёсат
социологиясининг умумий масалаларини таҳлил этинг.*
2. *Солиқ хизмати ходимининг сиёсий
маданияти юксалишида социологияни ўрганишининг аҳамиятини таҳлил
этинг.*

5-Мавзу: Маданият ва ахлоқ социологияси.

Мақсад: Маданият тушунчаси ва унинг ижтимоий моҳияти хақида талабаларга тушунча бериш. Маданият ва ахлоқни юксалтиришда социологиянинг аҳамиятини ўрганиш.

Режа:

1. «Маданият» тушунчаси ва унинг мазмуни. Моддий ва маънавий маданият.
2. Маданият шакллари ва унинг хилма-хиллиги.
3. Ахлоқ тушунчаси.
4. Ахлоқнинг Мовароуннахр алломалари асарларида талқин этилиши.
5. Умумжаҳон ахлоқини яратиш йўлидаги изланишлар.

Адабиётлар:

1. **Каримов И.А.** Маънавий юксалиш йўлида. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. **Каримов И.А.** Ватан саждағоқ каби муқаддасдир. - Т.: Ўзбекистон, 1999 йил.
3. **Каримов И.А.** Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. - Т.: Ўзбекистон, 1999 йил.
4. **Каримов И.А.** Баркамол авлод орзуси. - Т.: «Шарқ», 1999.
5. **Каримов И.А.** Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. - Т.: «Ўзбекистон», 2000.
6. **Каримов И.А.** Баркамол авлод орзуси. - Т.: «Шарқ», 1999.
7. **Каримов И.А.** Миллий истиқлол мафқураси. - Т.: «Ўзбекистон», 2000.
8. **Каримов И.А.** Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафқура. 1-том. - Т.: «Ўзбекистон», 1996.
9. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.: «Ўзбекистон», 1999.
10. Ўзбекистон Республикасининг Қонунлари.- Т.: «Ўзбекистон», 1999.
11. **Алиқориев Н.С. ва бошқалар.** Умумий социология. Муаллифлар жамоаси. - Бишкек.: 1999.
12. **Бекмуродов М.Б.** Социология асослари. - Т.: Фан, 1994.
13. **Бурганова Л.А.** Институционализация социологии в США. Социс, М. Наука, №11, 1998.
14. **Москвичев Л.Н.** Воспроизводство научного потенциала социальных и гуманитарных дисциплин. Социс, М., Наука, №5, 1998.
15. **Титов В.Н.** Институциональный и идеологический аспекты функционирования науки.. Социс, - М., Наука, №8, 1999.
16. **Жўраев Н.** Тарих фалсафаси. Т.: «Маънавият», 1999.
17. **Бегматов А.** Социологияга кириш. - Андижон, 1995.

18. Юнусов К. Социология. Методик ўқув қўлланмаси. - Андижон, 1997.
19. Холбеков А., Идиоров У. Социология. ЛуҚат. - Т.: Ибн Сино, 1999.
20. Энциклопедик луҚат. 1-том. - Т: Ўзбек. Бош Энцик. 1988

«Маданият» (арабча «маданият» - мадиналик, шаҳарлик, таълим-тарбия кўрганлик) - кишиларнинг табитни, борлиқни ўзлаштириш ва ўзгартириш жараёнида яратган моддий, маънавий бойликлар ҳамда бу бойликларни қайта тиклаш ва бунёд этиш йўллари ва усуллари мажмуи. «Мадина» сўзи мусулмонларнинг азиз тутадиган жойи - Мадина шаҳри номидан келиб чиққан, чунки илк мусулмонлар таълим-тарбияни асосан Мадинада олганлар. Маданият моддий ва маънавий ишлаб чиқариш, ижтимоий ва ўзаро муносабатлар, сиёсат, оила, ахлоқ, хулқ, ҳуқуқ, таълим, тарбия, ижод, илм-фан, хизмат кўрсатиш, турмуш тарзи кабилар билан бирга ривожланади, жамиятнинг тараққиёт даражасини акс эттиради.

Маданият тушунчаси кенг ва тор маъноларда ишлатилади. *Кенг маънода* - маданият тушунчаси инсониятнинг бутун тарихий тараққиёт жараёнида яратган барча моддий ва маънавий бойликларнинг йиқиндисини акс эттиради. *Тор маънода* - маданият атамаси - тушунчаси жамиятнинг маънавий-эстетик турмуши даражасини ифодалаш учун қўлланилади.

Маданият атамаси кенг маънода қўлланилиб, жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритган ютуқлар мажмуи, бирор ижтимоий гуруҳ ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражасини, ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёлилик ва маърифатлилик ҳамда турмушнинг маърифатли киши эҳтиёжларига мос келадиган шартлари йиқиндисини билдиради. БМТ Бош Ассамблеясининг қарорига кўра 2000 йил «Халқаро жаҳон маданияти йили» деб эълон қилинганлиги бежиз эмас.

Социологияда «маданият» тушунчаси математикадаги «сонлар», физикадаги «гравитация», химиядаги «модда» тушунчалари каби муҳим аҳамиятга эга. Маданият - инсонларнинг фаолият натижаларининг мажмуи ўлароқ ўзида икки ҳолатни, яъни *маданий статикани* (маданиятнинг нисбатан турғун кўринишлари) ва *маданий динамикани*, яъни маданиятнинг ўзгарувчан жиҳатини мужассамлаштиради.

Маданият социологияси³⁶ - «тушунувчан» («изоҳловчи») социология доирасида 70-йилларда Германия ва Францияда вужудга келган оқим. Маданият социологияси ижтимоий ҳаётнинг мураккаб шакллари - ақлий ва маънавий ҳаётни, яъни санъатни, дин соҳасини, фанни ва ҳ.к. таҳлил этишга қобилиятсиз бўлган позитивистик социологиянинг назарий-методологик чегаранганлигига акс таъсир сифатда вужудга келган.

³⁶ Холбеков А., Идиоров У. Социология. Тошкент: Абу Али Ибн Сино нашрияти, 1999, 79-бет.

Маданият - инсоннинг фаолияти, унинг оқибатида яратилган моддий ва маънавий қадриятлар бўлиб, шахсни шакллантириш ва камолотида муҳим омил бўлган ижтимоий ҳодисадир.

Илмий адабиётларда маданиятни моддий ва маънавий маданиятга бўлиш расм бўлган. Маданиятни моддий ва маънавий маданиятга бўлиш инсон фаолиятнинг икки асосий соҳаси - моддий ва маънавий ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқдир. Моддий маданият моддий ишлаб-чиқариш билан боғлиқ ижтимоий фаолиятнинг барча соҳалари ва натижаларини ўз ичига олади. Моддий маданиятнинг муҳим элементлари ишлаб чиқариш, транспорт, алоқа воситаларидир. Моддий маданият тузимига уй-жой, кийим-бош, уй-рўзқор буюмлари, истеъмол воситалари деб аталадиган нарсалар ҳам киради.

Маънавий маданият маънавий ишлаб чиқариш, ижтимоий онг шакллари яратиш билан боғлиқ бўлган фаолиятнинг барча соҳаларини қамраб олади. Маънавий маданият намоён бўлишининг турли шакллари ҳар хил тасаввурлар ва Ғоялар, назариялар, таълимотлар, илмий билимлар, саънат асарлари, ахлоқий ва ҳуқуқий нормалар, фалсафий, сиёсий қарашлар, мифология, дин ва ҳ.к. ана шундай фаолият натижасидир.

Моддий ва маънавий маданият бир-бири билан узвий боғлиқ. Биринчидан, ҳар иккаласи ҳам маданиятнинг узвий, ўзига хос қисмлари эканлигини унутмаслик керак, иккинчидан, инсон фаолиятининг маҳсули бўлган кўпгина нарсалар ҳам ақлий, маънавий, ҳам жисмоний меҳнатнинг натижаси сифатида пайдо бўлади.

Маданиятнинг шаклланиши ва ривожланиши: 1) ўзидан олдинги авлодлар яратган қадриятларни ўзлаштиришдан бошланади; 2) у янги қадриятлар яратиш йўлида таянч вазифасини ўтайди. Ана шу икки жараён - эскилик билан янгилик ўртасидаги объектив зарурий боғланиш ворислик деб аталади. Лекин бунда тараққиётга хизмат қиладиган прогрессив ворисликни унга тўсиқ бўладиган реакцион ворисликдан фарқлаш лозим бўлади. Маданиятга ижобий (позитив) ва салбий (негатив) таъсир этувчи ворислик ҳам мавжуд.

Маданиятда анъаналар омилининг роли беқиёс. Маданий анъаналар туфайли³⁷ кишиларнинг тажрибаси тўпланиб, авлоддан-авлодга ўтиб боради. Маданий анъаналар деганда, фақат маросим ва урф-одатларнигина тушунмаслик керак. Маданий анъаналар айни вақтда авлоддан-авлодга ўтиб борадиган, тарихан қарор топган ва ижтимоий онгнинг таркибий қисмига айланган Ғоялар ва билимлар, қадриятлар, қарашлар ва тасаввурлар, хулқ ва дид нормалари ва ҳ.к. каби жараёнларни ҳам ўз ичига олади.

Маданият бевосита қадриятлар билан боғлиқ бўлиб, унинг турлари қуйидагилар:

1. Инсон яшаб турган моддий муҳит билан боғлиқ бўлган қадриятлар.
2. Анъаналар, урф-одатлар ва маросимларда намоён бўладиган ахлоқий қадриятлар.

³⁷ Фалсафа. Тошкент: "Шар?", 1999, 301-337-бетлар.

3. Инсоннинг ақл-идроки ва амалий фаолияти заминида шаклланган меҳнат малакалари ва кўникмалари, билим ва тажрибалари, қобилият ва истеъдодларида намоён бўладиган кадриятлар.

4. Одамлар ўртасидаги жамоавийлик, ҳамкорлик, хайрихоҳлик, ҳамжиҳатликка асосланган муносабатларда намоён бўладиган кадриятлар.

5. Кишиларнинг ёши, касби, жинси ва ирқий хусусиятлари билан боғлиқ бўлган кадриятлар.

Юқорида баён этилган кадриятлар, ўз навбатида:

- 1) умуминсоний кадриятлар
- 2) минтақавий кадриятлар
- 3) миллий кадриятлар
- 4) диний кадриятлар турларига бўлинади.

Маданият социологиясида ижтимоий институтлар муҳим аҳамиятга эга. *Ижтимоий институтлар* деганда кишиларнинг ижтимоий фаолиятлари ташкилландиган муассасалар ва уларда хулқнинг мувофиқлаштириливи тушунилади. Ижтимоий институтларнинг кўринишлари:

1) мувофиқлаштирувчи (реляцион) институтлар (жинс, ёш, тартиб, касб тури, қобилиятларга оид мезонларини аниқлаб берувчи ижтимоий институтлар).

2) Бошқарув (идора этиш) институтлари.

3) Бирлаштирувчи (интегротив, уйқунлаштирувчи) институтлар.

4) Анъаналар билан боғлиқ ижтимоий хулқни мувофиқлаштирувчи институтлар (одатлар, маросим, қариндош-уруқчилик муносабатларидан иборат фаолиятларни ташкилловчи)

5) Маданий ижтимоий институтлар (Дин, санъат, адабиётга доир фаолиятларни мувофиқлаштирувчи).³⁸

Маданият социологиясида одамларнинг интеллектуал, ахлоқий, эстетик фазилатлари, амалий қизиқиш ҳамда эҳтиёжи муҳим аҳамиятга эга.

«Маданият» ва «цивилизация», тушунчалари ўртасидаги алоқадорлик ва боғлиқлик хусусида тўхталамиз.

«*Цивилизация*» - (лот. фуқаролик, фуқароликка оид, давлатга оид³⁹ деган маъноларни билдиради) Бу тушунчани шотланд тарихчиси ва файлсуфи А. Фергюссон (1723-1816) жаҳон тарихий жараёнининг маълум бир босқичини ифодалаш учун ишлатган бўлса, француз маърифатпарварлари ақл-идрок ва адолатга асосланган жамият, деган маънода ишлатган эди. Ўар қандай цивилизация:

1) муайян ижтимоий ишлаб чиқаришнинг илқор технологиясига,

2) такрорланмас маданияти, кадрияти, фалсафий қарашлари, одоб-ахлоқ нормаларига,

3) ўз ҳаётий тамойилларига эга бўлади.

Демак, цивилизация - жамият ривожига босқич, бўлиб ижтимоий ва маданий ривожланиш даражаси сифатида маданият тушунчаси билан бевосита боғлиқдир.

³⁸ Умумий социология, Т.: ТошДУ, 78 б.

³⁹ Фалсафа. Тошкент: "Шар?", 1999, 308-312-бетлар.

Маданият социологияси ўз предметини ойдинлаштиришда маданий статика (мувозанат) ҳамда маданий динамика (ривожланиш) ибораларини қўллайди.

Маданий статика (мувозанат) элементларига моддий маданият ва номоддий (маънавий) маданият киради.

Маданият комплекси (мажмуи) - маданий объектлар ва хислатларнинг йиқиндиси бўлиб, унга:

- маданий реаллик
- маданий мерос
- маданий мероснинг аҳамияти
- унинг объектив баҳоси
- маданий университетлар
- турмуш тарзи тушунчалари киради.

Бундай ташқари, маданий социологияда маданий ёки ижтимоий нормалар категорияси ҳам бўлиб, унга одамлардаги кўникмалар, дид, қилиқ, қадриятлар, диний эътиқодлар, одатлар, анъаналар, билим ва илм, расм-русумлар, жамият аъзоларининг ахлоқ кодекси ва бошқалар киради.

Маданият шакллари.

Асосан уч турли маданият шакли фарқланади:

1. Элитар маданият
2. Халқ маданияти
3. Оммавий маданият

1. Элитар маданият - (французча - «энг сара» сўзидан олинган) - ҳар қандай ижтимоий⁴⁰ тузилманинг бошқарув, маданият, фанни ривожлантириш функцияларини амалга оширувчи олий, имтиёзли қатламидир. Элита ҳақидаги назариялар даставвал Платон, Ницше қарашларида баён қилинган бўлиб тизимли кўринишга XX аср бошларида В. Перетто, Г. Моска, Михельслар томонидан келтирилган. Ҳозирги ўрб социологиясида элита турли хил талқин этилади. Бунда элита ҳокимиятга йўналган, сиёсий жиҳатдан энг фаол одамлар (Моска), жамиятда энг кўп обрў, мақом, бойлика эга бўлган, оммага нисбатан ақлий ва ахлоқий устунликка эга одамлар (Х. Ортега-и-Гассет), жамиятнинг ноижодий кўпчилигидан фарқ қилувчи қисми (Тоинби), энг малакали мутахассислар, менеджерлар ва бошқарув тизимидаги олий хизматчилар (технологик детерменизм) дир, деб изоҳланади. Ҳозирги замон социологиясининг йирик олимлари Миллс, Рисмен, Белл асарларида элита назарияси янада ривожлантирилмоқда.

Киборлар (юқори тоифа аҳоли) маданияти эса - жамиятнинг имтиёзли табақалари учун шакллантирилади. «Санъат санъат учун» қоидасига асосланган маданиятда нафис санъат, мумтоз мусиқа, фақат киборларгина мутоала қиладиган бадий адабиёт намуналари назарда тутилади. Одатда киборлар маданияти намуналари оддий одамлар идроки учун мураккаб

⁴⁰ Холбеков А., Идиоров У. Социология. Луғат. Тошкент: Ибн Сино нашриёти, 1999, 69, 93, 118, 142, 152-бетлар.

бўлиб, уларни кўпроқ интеллектуал-эстетик мақомга эга бўлган, юксак дид вакиллари учун яратилади.

2. Халқ маданияти - махсус тайёргарлиги бўлмаган шахслар томонидан бунёд бўлган маданият. Халқ ижодининг муаллифлари одатда номаълумдир. Жумладан, афсоналар, эртақлар, дostonлар («Гўрўқли», «Алпомиш» ва ҳ.к.) шулар жумласидан бўлиб, улар якка (масалан, бахшилар), гуруҳий (кушиқ ёки ўйин ижроси) ёки оммавий (масалан, сайиллар, халқ байрамлари) кўринишга эга бўлиши мумкин.

3. Оммавий маданият - XX аср ўрталарида оммавий мулоқот ва ахборот воситаларининг жамият ҳаётига чуқур кириб бориши ва барча ижтимоий гуруҳлар учун етарли бўлиши натижасида шаклланган ва моҳиятан барча ёшдаги аҳоли учун тушунарли бўлган маданият намуналари (оммавий эстрада мусикаси, цирк ва ҳ.к.). Оммавий маданият одатда киборлар ёки халқ маданиятига нисбатан камроқ бадиий кадрга эга ва у омма томонидан ўзлаштирилишига мўлжаллаб яратилади Бу асосан индустриал жамиятларга хосдир. Оммавий маданият барча одамларга қаратилган бўлиб, муттасил равишда кундалик ҳаёт учун ишлаб чиқилади ва оммавий ахборот воситалари фаолиятида ёрқин намоён бўлади.

Ахлоқ ижтимоий онг шакли сифатида муайян халқ, элат ёки уюшманинг асрлар давомида шаклланган хулқ-атвор, хатти-ҳаракатлар, ҳис-туйқу ва кишилар ўртасидаги ўзаро реал муносабатлари тизимини ифода этади. Ахлоқ муайян халқнинг атроф муҳитга, кишиларга ва ўз-ўзига бўлган муносабатлари сифатида, бир жиҳатдан маҳаллий-миллий хусусиятга эга бўлса, иккинчи жиҳатдан миллатнинг умумжамят талабларига уйқун мувофиқлигини таъминловчи умуминсоний хусусиятга ҳам эгадир.

Ахлоқ ва ижтимоий муносабатлар учун муштарак манбалардан бири, табиийки тил ҳисобланиб, у ижтимоий ахборотни сақловчи, ифодаловчи ва етказувчи муҳим восита бўлиб, кишилар хатти-ҳаракати, феъл-атворларини (ахлоқий таъсир-таъйик, ишонтириш, тушунтириш, рақбатлантириш, жазолаш ва ҳ.к.) бошқариш омилдир. Тил мулоқот калити-ижтимоий муносабатларга тарихий-табиий маҳсулдир.

Ахлоқ ва жамоатчилик фикри ҳодисаларининг боғлиқлиги инсоният таракқиётининг илк босқичи ва ундан кейинги даврларида намоён бўла бошлаган бўлиб, у қабила ҳамда элатлар маиший ва ижтимоий онгида ўз таъсирини ўтказа бошлаган.

Маиший ҳаёт доирасида ахлоқ асосан қуйидаги йўналишларда намоён бўлган: а) муносабатлар, в) фаолият. Ахлоқий сифатлар инсонинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлиб, унинг гносеологик, иқтисодий ва ижтимоий келиб чиқиши, ҳозирги мақеи ва ахлоқий қарашларига ишора ва гувоҳлик бериб турган. Ахлоқий сифатлар ёки хатти-ҳаракатлар илк кишилиқ тарихи, яъни инсониятнинг заминга дастлабки қадамлар қўйилишидан, шаклланиш босқичига кирган ва шу боисдан ҳар бир халқ, элатларда у ўзига хос ва бетакрордир. Худди шунингдек, миллат ва элатлар ижтимоий онгининг муайян ҳолати ҳисобланмиш жамоатчилик фикри ҳам ўзининг шаклланиш манбаларининг салмоқи, реал кучга айланиш суръати, уюшқоклик даражаси,

хиссий-эмоционал потенциали ҳамда мантиқий-интеллектуал асосларига кўра миллий, иқлимий, маҳаллий ҳамда регионал ўзига хосликларга эгадир.

Ахлоқ асрлар давомида одамларни жамоага, уюшувга, бошқалар манфаатини шахсий манфаатлардан юқори кўйиб, ёндошувга ундаб келган. Бу хусусда улуғ донишмандлар ибратли фикр-қарашларни илгари сурганлар. Ўзрат Баҳовуддин Нақшбандий айтар эдилар: «Ўар ким ўзгаларни хоҳласа, ўзини хоҳлабди, кимки ўзини хоҳлабди, билсинки, ўзини хоҳламабди»⁴¹.

Шарқ ахлоқ қоидалари нафақат шахсни уюшувга ундайди, балки уюшган ҳолда ҳам кишининг шахс сифатидаги бир бутунлиги барқарор турмоқи, жамоавий интеграция доирасида ҳам руҳий ботиний яхлитлик сақланмоқи зарурлиги, умумий бир бутунлик кўплаб сержило ва мустақил яхлитликлар йиқмасидан иборатлигини ёрқин ифодалайди. Жамоада шахс бир бутунлиги емирилмайди, умулаштиришлар негизига қурбон этилмайди, балки мантиқий мувофиқлик мезони доирасида уйқун бирлашув жараёни табиий равишда амалга оширилади. Айни чоқда шуни эътиборда сақлаш керакки, ҳар қандай уйқунлашув ўлчовсиз, чегарасиз бўлмаслиги, ҳар бир ҳаракатда мезон хисси ва ақлий ҳушёрлик бўлиши халқимиз феъл-атворига хос анъанавий белгидир.

Жамоада ўзликни англаш, аммо унда гегемонлик ҳуқуқини талаб этмаслик, мақсадга интилишда камтар ва камсуқумлик, даҳоларимиз илгари сурган муқаддас шиорларидан эди. Ўзрат Баҳовиддин Нақшбандий уқтирган «Хилват дар анжуман (анжуманда хилват ёхуд жамоада ўзликда қолиш), сафар дар ватан (ватанда сафар, ёхуд ўз ўлкангда мутлоқ эмаслигинг, бу фано замонда меҳмонлигингни доимо ҳис этишинг) ва зоҳирда халқ билан, аммо ботинда ҳақ билан бўлиш»⁴² хусусидаги ўғитлари фикримизнинг исботидир.

Мовароуннаҳр халқлари ахлоқ тизими жамоатчилик фикрининг салмоқини, унинг ҳақ ва ислом қоидаларига нечоқли мувофиқ келишига боғлиқ эканлигини алоҳида қайд этади. Шу жамоа аъзоларининг тўғри ва ҳалоллиги гуноҳ ишлардан қанчалик ўзларини фориқ тутта билишлари билан ҳам ўлчанишига эътибор қаратади. Айни чоқда жамоа аъзолари гуноҳ йўлга киргудек бўлсалар, уларни тарбиялаш ишидан бўйин товламаслик зарурлиги ҳам уқтирилади. «Бу тоифа аҳлидан ҳар ким бир гуноҳ қилса, унга чоратадбир бор, бироқ ундан юз ўгириш раво эмас»⁴³.

Ўзрат Баҳовуддин Нақшбандий айни чоқда ахлоқнинг буюк қудрати ва салоҳияти, унинг чексиз имкониятларига юксак баҳо беради. Халқни айблаш нотуқри ва беҳуда иш эканлигини уқтиради. Мабодо, эл-улус тўғри ахлоқ изнидан ва ҳатто ҳақ йўлидан адашган ҳолда ҳам унга тушуниш кўзи билан қарамоқ лозимлиги, халқни бевосита эмас, билвосита усулларда тарбияламоқ жоизлигини тайинлайди.

Улуғ ҳазрат яна бир ўринда «Ширк (динга риоя этмаслик) умум, яъний оддий халқдан кечиримлидир, аммо хусус (хос бандалардан)

⁴¹ Абул Мухсин Муҳаммад Боʻир ибн Муҳаммад Али Бақовиддин Балогардон Т.: Ёзувчи, 1993, 95-бет.

⁴² Бақовуддин Балогардон. Т.: Ёзувчи, 1993, 72-бет.

⁴³ Шу ерда, 80-бет.

кечиримли эмас»⁴⁴, дея ҳар бир хатти-ҳаракат учун шахсий маъсулият хиссининг оширилишига даъват этади.

Зеро, инсон бир умр шаклланади, тарбияланиб боради. Аслида инсон ўз ҳаётини бутун умр давомида маъқулроқ тартибларга тушириш, жамият талабларига мувофиқроқ йўналишларга солиш ташвишлари билан яшаб ўтади. Шу боисдан ҳам жамоатчилик фикри жамият ахлоқий қарашлари, талаб ва йўриқларига ҳар жиҳатдан боғлиқ бўлиб келади.

Жамият жамоатчилик фикри орқали шахс зиммасига ижтимоий тузум, шакланган ахлоқий қарашлар, анъана ва урф-одатлар мантиқидан келиб чиқувчи кўпгина талаблар, саъйи-ҳаракатлар, иш юритиш, турмуш тутишда қатор мажбуриятларни ҳисобга олиш маъсулиятини ҳам юклайди. Ахлоқий қарашларнинг жамоатчилик фикри ҳосил этиш имкониятлари қанчалик катта бўлса, унинг оммага таъсир доираси шунчалик теран ва таъсирчан бўлади. Шу боисдан ҳам ҳар бир ахлоқий талаб ва қоидалар жамият томонидан тўла маъқулланган ва ўзлаштирилган бўлиши зарурдир. Шахснинг жамият ҳаётига бўлган иштироки қанчалик юқори бўлса, унинг ахлоқ тизимида ижтимоий маъсулияти ва вазифалари салмоқи ҳам шунчалик катта бўлади. Шахснинг ижтимоийлашув жараёни эса меҳнат, фаолият билан чамбарчас боғлиқдир.

Инсониятнинг онгли фаолияти бошланган илк даврларда инсоннинг ташқи дунё билан боғлиқлигини англатувчи илк мафкуравий йўналиш-тотемизм, яъни ибтидоий жамоа кишисининг ўз келиб чиқишини турли хил ҳайвон-қушларга олиб бориб тақаш нуқтаи назари чуқур илдиз отди. Бу хусусият ҳар хил элатларда турлича намоён бўлиб, тегишли ҳайвонларда ўз ўтмишини кўриш, шу ҳайвонлар билан боғлиқ тасаввур, рамзлар, одат ҳамда иримлар тизимини ҳам юзага келтирди. Мисол ўрнида ҳиндлар сугир, қозоқларда учқур от, инглизларда бургут, турон турклари-ўзбекларда афсонавий Ўумо қуши ва ҳоказоларни келтириш жоиздир. Тотемизм халқларнинг ташқи дунё билан боғлиқлик илдизларини излаш хоҳиш-истаклари, табиат билан уйқунлашув, ундан ҳимоя излаш, ҳамкор топиш интилиишларидан гувоҳлик беради. Бу хусусда кенгроқ маълумотлар махсус адабиётларда атрофлича баён этилади⁴⁵.

Тотемизм халқлар маънавиятининг шаклланишида, табиийки, муҳим босқич ҳисобланиб, у илк мафкуравий силсила сифатида элатларининг этник жиҳатидан ўз-ўзини англаш қобилияти ҳамда этник асослардаги жамоатчилик фикрини таркиб топтиришда катта аҳамият касб этади.

Бу давр маънавиятида ахлоқий қоидалар гарчи қоқозларда ифодаланмаган бўлса-да, уруғ умумий қарашларида муҳрланган оқзаки йўсинда ифодаланувчи барча ахлоқий талаблар сўзсиз ва бекаму-кўст бажарилиб бориши билан эътиборлидир. Шу боисдан ҳам уруқ таркибида жисмонан ўз-ўзини сақлаш инстинкти ва саъй-ҳаракатлари билан бир пайтда жамоа умумий фикрининг мўътадил сақланиб туриши, турли антагонистик қарашларининг авж олиб кетмаслиги олдини олиш учун ҳам муайян

⁴⁴ Шу ерда, 93-бет.

⁴⁵ Чесноков Я.В. Ранние формы этнонимов и этническое самосознание. М., 1971: Токарев С.А. Ранние формы и религии. М., 1964: ЖабборовИ. Ёзбек халки этнографияси Т., 1964: Ахмедов Ётмишда сабоқлар. Т., 1994 ва ҳақ.

мафкуравий иш доимий тарзда олиб борилган. Жамоа таркибидаги кишиларнинг ана шундай ахлоқий фаолияти бошқа ижтимоий ташкилий меҳнат турларидан ажралиб турган ва аҳамияти жиҳатидан қуйи мақеларда бўлмаган.

Матриархат тузимининг патриархат тузум билан алмашинуви жамоатчилик фикридаги ахлоқ моҳиятини ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Истеъмол муносабатларидан ишлаб чиқариш муносабатларига, тақсимотдаги адолат ва тенглик шарт-шароитларидан ишлаб чиқариш натижасида эришилган неъматларни ўзлаштиришдаги тенгсизлик ҳолатларига ўтилиши матриархат ҳукмронлиги даврига тамомила чек қўйилди. Ахлоқий қарашлар манзараси ҳам тубдан ўзгариб, ота образи илоҳийлаштирила бошланди, отага сиқиниш, отага хизмат, иззат-икром чегаралари кенгайди. Кўпхотинлик, куллар ва чўрилар асраш, эркакларнинг рўзқор ташвишларидан узоқлашуви, уруқ таркибидан эркак бошчилигида алоҳида оилаларнинг ажралиб чиқа бошлаши, эрнинг оиладаги ҳукмрон мақеи ва бошқалар, шулар жумласидандир. Табиийки, патриархат ахлоқ қоидаларининг жамият ҳаётида мустаҳкам ўрнашуви учун яна минг йиллаб вақт қурбон қилинди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, айрим халқлар, хусуан, ўзбек халқи ўз маънавияти мазмунида матриархат ва патриархат даврлари асоратларининг энг яхши аъаналарини сақлаб қола билган. Айниқса, миллатимиз маънавий олами замирида бир йўла икки маданият-аёллар ҳамда эркаклар маданияти алоҳида-алоҳида амал қилиб келгани, уларнинг бир-бирига узвий боғлиқликда бўлгани ҳолда, айни чоқда нисбатан мустақил сақланиб ва ривожланиб келганлиги фикримизнинг далилидир. Аёллар маданияти эркакларники билан бир хил замон ва макон доирасида ҳаракат қилганликларига қарамай худудий (ичкари ва ташқари ҳовли), мазмуний (ўзига хос ахлоқий нуқтаи назарлар), рамзий (урф-одат, ирим-расмлар) жиҳатларга кўра фарқли ривожланиб келганлар. Истиқомат ва фаолият макони бўлган ичкари ҳовли аёллар маънавияти тўлақонли намоён бўладиган жой вазифасини, шунингдек, ижтимоий эҳтиёж ва истеъмол талабларига мувофиқ маданий ишлаб чиқариш кўринишларини ҳам яққол ифодалаб келган. Бу хусусда муайян камолот даражасида эканлиги эътироф этилган ўзбек аёллар шеърляти, мусиқаси, аёллар характериға хос чанқовуз, дутор каби мусиқа асбоблари, каштачилик, гиламдўзлик, сўзана, зардўзлик сингари санъат турларининг ичкари ҳовлида аёлларимиз кўллари ва қалбидан яратилганлиги фикримизнинг гувоҳидир. Шунингдек, фарзанд тарбиясида ичкари ҳовли кичик ёшли болаларнинг ҳаётга ахлоқан бенуқсон етказилишида, комил инсонлар бўлиб етишувида мустаҳкам замин вазифасини ҳам ўтаганидир. Шу боисдан ҳам, ўзбек халқи яхлит, тўлақонли маънавий меросининг икки йўналиши-аёллар ва эркаклар маданияти мавзуси алоҳида ва махсус тадқиқ этилиши мақсадга мувофиқдир. Айни чоқда ўзбек аёллари дунёсида ўзига хос мустақил ахлоқ қоидалари тегишли урф-одатлар, анъана ва маросимларда яққол ифодаланиб келмоқда. Ҳозиргача кўпгина чекка қишлоқларда амал қилиниб келаётган тўй ва маъракаларда эркаклардан айрича ўтказилувчи ранг-баранг урф-маросимлар, ирим-русмлар шунга мисолдир.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ҳар қандай ахлоқий қоида ва талаблар жамият томонидан эътироф этилиб, жамоатчилик фикрида мустақамланган ҳолдагина умрибоқийлик касб этади. Шу боисдан ҳам ахлоқ жамоатчилик фикрининг асоси ва унга бевосита боғлиқ ижтимоий онг кўринишидир.

Ўар қандай сиёсий тизим биринчи галда ахлоқ асосларини ўзгартиришга интилади. Ҳозирги кундаги ижтимоий муносабатлар мазмунига бозор иқтисодиёти унсурларининг тезкор кириб келиши ахлоқий қарашлар ва бу қарашларнинг ифодаси бўлган жамоатчилик фикри мазмунида ҳам катта ўзгаришлар бўлишига олиб келиши шубҳасиздир.

Ўзбекистон ҳукумати бозор иқтисодиётига қадам кўйишда амалда расм бўлган «Шок усули ёхуд тотал бозор» сиёсатида иш тутмади. Донишманд Президентимизнинг оқилона раҳномалиги натижасида бозор иқтисодиётига тадрижий ўтиб бориш сиёсати мамлакатимизда илк дафъа жуда улуғворлик билан қўлланилдики, ҳозирги пайтда бу тажриба махсус ўрганила бошланди.

Бу жараёнда, аввало анъанавий ахлоқ тизимига раҳна солинмаслиги, инсоний қадриятлар таназзулига йўл қўймаслигига, шахс ва жамоа манфаатлари ўртасида шаклланган мувозанат меъёри бузулмаслигига алоҳида аҳамият берилди. «Ахлоқ,-деб таъкидлади Президент И. Каримов - бу аввало инсоф ва адолат туйқуси, иймон, ҳалоллик дегани. Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак. Шундай одамгина лафзини сақлайди, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, ватани, халқи учун жонини фидо этишга ҳам ўзини аямайди»⁴⁶.

Бундай ҳаёт тарзини жамият ахлоқи ва жамоатчилик фикригина бошқариб туради. Абу Наср Форобий айтганларидек, «Мамлакат аҳолиси хушхулққа эға бўлмаган тақдирда ҳокимиятга эҳтиёж туғилади»⁴⁷.

Жамоатчилик фикри жамият ахлоқининг ифодаси тарзида намоён бўлгани сабабли, у ахлоқнинг ўзи бўлиб ҳам туюлади. Француз олими Берж бу хусусда қизиқарли мулоҳазани ўртага ташлайди: «Жамоатчилик фикри ахлоққа жуда ўхшаб кетади, чунки ҳар иккаласи ҳам жамоани ҳукм ўтказиб бошқаради»⁴⁸.

Жамоатчилик фикрининг жамоани катта ишонч билан бошқаришига асосий сабаб шундан иборатки, у кишилар орасидаги ахлоқий муносабатлар тизимиға бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади.

Ахлоқий қарашлар эса кишиларнинг кундалик турмуш тарзи орқали уларнинг орзу-ўйлари, мақсадларига эришиш йўлидаги кураш ва баҳсларда туғилади ва бу хатти-ҳаракатлар мазмунининг жамоатчилик фикри томонидан баҳолана бориши жараёнида шаклланади.

⁴⁶ Хал? сғзи.1995 й. 24 февраль сони.

⁴⁷ Хал? сузи.1995 й. 15 март сони.

⁴⁸ Плеханов В.Г. Ибранные философские произведения в пяти томах: томIII.М., Госкомиздат, 1956,с. 248.

Ахлоқий тушунчалар кишиларнинг оддий-одатий турмуш тарзида, кундалик ҳаёт жараёнида таркиб топиб, унинг амалий фаолиятига бевосита таъсир кўрсатади.

Жамоатчилик фикри ижтимоий онгнинг муайян ҳолати сифатида кишиларнинг атроф-муҳитга муносабатига ва амалий фаолият жараёнларига бевосита таъсир ўтказади. Шу боисдан ҳам ахлоқий қонунлар эл назидан айрича ҳолатларда амал қила олмайди, ёхуд жамоатчилик фикри асрлар мобайнида шаклланган ахлоқий негизларсиз ҳеч қандай таъсир-тайзикқа эга бўла олмайди. Зеро, инсон ўтмиш хотираси, маънавий мерос ва қадриятларсиз, ўз халқининг Қалаба ва мақлубиятларсиз тарихий истиқболдан ҳам маҳрум бўлиши шак-шубҳасиздир. Шу боисдан ҳам ҳар қандай мустабид тузум энг аввало халқнинг ўтмиши ва ўтмиш билан бевосита боғлиқ бўлган ахлоқий қарашлар негизини қўпоришга интилади.

Сўнгги йилларда умуминсоний қадриятлар ва умупланетар ахлоқ нормаларини ишлаб чиқишга бўлган саъй-ҳаракатлар бирмунча қулоқ ёзди.

Умуминсоний ахлоқ тамойиллари мазмунининг жамоатчилик нуқтаи назарий, унинг жамоавий баҳоси асосларига қурилиши лозимлиги бугунги кунда, айниқса, долзарб масала сифатида кун тартибига чиқарилмоқда. Хусусан, америка олими Арчи Бам жаҳон файласуфларининг XV конференциясида (конгрессида) умумжаҳон ахлоқ қоидаларини ишлаб чиқиш зарурияти пишиб етилганлиги ҳамда мазкур катта тадбирнинг тарихий жараёнларда шаклланган ва синовдан ўтган инсоний муносабатлар, гуманистик тамойиллар асосидагина таркиб топтириш лозимлигини алоҳида уқтиради. Бунинг учун эса планетамизнинг барча аъзолари учун умумий ягона ахлоқ қоидаларини тузиб берувчи қумита ташкил этиш зарурлиги ўртага қўйди.

Умумжаҳон ахлоқи асосларини яратиш Ғояси гарчи бугунги кунда ҳеч кимда шубҳа уйқотмас-да, кўп йиллар мобайнида мазкур ижтимоий интилишга бир ёқлама ёндошиш, яхшидан иллат, савобдан қусур излаш тенденцияси ҳукм суриб келди.

Табиийки, халқаро ахлоқ қоидалари куч ёки қурол воситасида ҳаётга жорий этилмайди. Умуминсоний тамойиллар негизига қурилувчи бу ахлоқий қоидалар фақат жамоатчилик фикри орқалигина бошқарилади ва назорат қилиб борилади.

Хулоса сифатида қуйидагиларни алоҳида қайд этиб ўтишни зарур деб ҳисоблаймиз:

1) ахлоқ жамоатчилик фикрининг уйғониш, шаклланиш ва амал қилишнинг узвий манбаларидан саналган ҳолда халқ ахлоқи яхлитлигининг юзага келишида жамоатчилик фикри ҳам муҳим урин тутари, бу икки ижтимоий ҳодиса ҳамма ҳолатларда мустаҳкам алоқада бўлиб туради, бир-бирини тўлдириб, бойитиб боради;

2) жамоатчилик фикри ўзининг шаклланиш манбаларининг салмоқли, кишиларнинг уюшқоқлик даражаси, аҳолининг ҳиссий-эмоционал потенциали, мантиқий-интеллектуал имкониятларига, шунингдек, миллий, иқлимий, маҳаллий ва регионал шарт-шароитларга боғлиқдир;

3) ахлоқ ва жамоатчилик фикрининг ўзаро алоқадорлик меъёри жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий формациясига, ялпи тараққиёт учун танланган ривожланиш дастурига, мантикий йўналишлар ўзига хослигига, халқ маънавияти ва миллий ўзига хосликлар омилларига боғлиқдир;

4) совет тузуми даврида «аввал иқтисод, кейин сиёсат» ақидасининг амал қилиши, иқтисод, сиёсат «аввал материя сўнг онг» деган моддиёнчилик шиорларининг Ғоявий таъсир-таъйиқи остида шакллантирилганлигини пухта ҳисобга олиш зарурдир. Маънавиятнинг бирламчилиги, умуминсоний тамойиллар устиворлигини эълон қилиб, озод жамият қуришга киришган Ўзбекистонда нафақат иқтисодий, балки чуқур маънавий бўҳронлар ботқоқидан муваффақият билан чиқилмоқда;

5) жамоатчилик фикри халқ анъана ва урф-одатларига мустаҳкам таянади ва уларнинг жамият ҳаётида амал қилишига имконият яратади. Зеро, анъаналар ахлоқий қарашларнинг прогрессив жиҳатларини авлоддан авлодга етказувчи муҳим омили, халқнинг ўзига хос қиёфасини сақлаб қолиш ва ҳимоялаш мезонидир;

6) ахлоқ категориясининг муайян уруқ, қабила, эл-элат ва халқ миқёсларидан халқаро миқёсларга ўсиб ўтиш, умуминсоний тамойиллар негизидаги умумпланетар ахлоқнинг таркиб топишида жамоатчилик фикри ўзига хос кўприк вазифасини ўтайди. Айни чоқда жамоатчилик фикри ва ахлоқ жамиятда умумий муроса ва мадоранинг турғун маромини таъминлаш йўлида ўзаро муносабатликда, тадрижий такомил жараёнидаги мувофиқликда ривож топа боради, бир-бирини тўлдиради, бир-бирига уйқун тарзда мукаммалашади.

Мавзу бўйича таянч атамалар: маданият, маданий статика, маданий динамика, ворислик, цивилизация, маданиятлар турлари.

Мавзу бўйича таянч атамалар: ахлоқ, тотемизм, ахлоқий қарашлар, маънавият ва ахлоқ.

Такрорлаш учун саволлар:

- 1. Маданият ва ахлоқ социологияси қандай изоҳлайсиз?*
- 2. Маданият ва ахлоқни юксалтиришнинг умум инсоний муаммолари тўғрисида қандай фикрдасиз?*

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

- 1. Маданият ва ахлоқ социологиясининг умумий масалаларини таҳлил этинг.*
- 2. Ўзбекистонда маданият ва ахлоқнинг ривожланишини аниқланг.*
- 3. Бозор муносабатларига ўтиш даврида маданият ва ахлоқни юксалтириш муаммолари ҳақида фикр юритинг.*

6 – Мавзу: Солиқ тизими ва социология.

Мақсад: Солиқ тизими ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрнини аниқлаш. Ўзбекистон Давлат солиқ хизматида такомиллаштиришда социологик тадқиқотларнинг аҳамиятини таҳлил этиш. Солиқ тизимида малакали кадрлар таёрлаш тизимини социологик жиҳатдан ўрганиш.

Режа :

1. Солиқ тизими ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрнини, солиқ қонунчилиги, солиқлар ва солиққа тортиш амалиёти, солиқ хизмати ходимлари фаолияти масалалари.
2. Солиқчиларнинг жамиятда тутган мавқеи.
3. Солиқ тизимида оид материалларнинг таҳлили.

Адабиётлар:

1. **Каримов И.А.** Маънавий юксалиш йўлида. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. **Каримов И.А.** Ватан саждагоқ каби муқаддасдир. - Т.: Ўзбекистон, 1999 йил.
1. **Алиқориев Н.С. ва бошқалар.** Умумий социология. Муаллифлар жамоаси. - Бишкек.: 1999.
2. **Бекмуродов М.Б.** Социология асослари. - Т.: Фан, 1994.

Маълумки, солиқлар жамият харажатларини молиялаштириш мақсадида давлат органлари томонидан, барча турдаги хужалик юритувчи жисмоний ва юридик шахслардан қонуний асосда белгиланган ставкалар бўйича олинган мажбурий ва қайтарилмайдиган йиғимлардан иборат. Солиқлар давлат пайдо бўлиши билан юзага келган бўлиб, жамият ва давлат ижтимоий иқтисодий муносабатларини муҳим қисми ҳисобланади.

Юртбошимиз “Солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси- ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом-ашё, табиий молиявий ва меҳнат ресурсларидан тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишдир” деб таъкидлаган. (Каримов.И.А Ўзбекистон буюк келажак сари.-Тошкент: “Ўзбекистон” 359-бет.)

Солиқ ходимларининг бир жойдан иккинчи жойга ўтиш муоммоси бўйича тадқиқотнинг элементларини қуйидагича ифодалаш мумкин.

- Иш жойида ҳақ тўлаш даражаси;
- Иш жойидаги ахлоқий-психологик муҳит;
- Бошлиқ билан келишмовчилик мавжудлиги;
- Иш жойининг яшаш жойидан узоқ-яқинлиги;
- Меҳнат шароитининг оғир-енгиллиги;
- Касбий фаолиятидаги истиқболлари;
- Фаолиятнинг шахсга ёки жамиятга зарур ёки бефойда эканлигини ҳис этиш;
- Иш жойида дам олиш масаларинини ҳал этилганлиги;

- Соломатлик билан боғлиқ сабаблар;
- Оилали масалалар билан боғлиқ сабаблар.

Бу каби элементларнинг ҳар бири ходимнинг иш жойини ўзгартириши учун сабаб бўлиши мумкин.

Солиқ хизмати ходимлари фаолиятини социологик жиҳатдан таҳлил этишда қуйидагиларга эътибор берилади.

- Ходимларнинг ўз касбига муносабати, жамият ва ватанга хизмати, аҳоли ижтимоий турмушини яхшилаш, соҳани ривожлантиришга ҳисса қўшиш.

- Меҳнатга илмий ёндошуви, юксак самарадорликка эришуви, иш фаолиятида технологик янгиликларни жорий этиши, жамиятга ҳалол хизмат қилиши, фойда келтириши фаоллик яратувчанлик билан бозорда адолатли рақобат муҳитини юзага келтириш

- Солиқ хизмати ходимларининг хулқ-атвор қоидалари, инсоний муносабатлар тизими, ташкилотга муносабати, ўз касбидан мамнунлиги, ҳаракатчанлиги, масъулиятлиги сабр бардошлиги ҳамкасбларига, ҳодимларга, раҳбарларга муносабати, ўзаро ҳамкорлиги, эътибор, ижро интизоми ходимнинг ўз-ўзига муносабати саломатлиги, ахлоқий-маънавий баркамоллиги ва ҳоказо

Солиқ ходимларнинг хулқ-атвор қоидалари ташкилотчи бўлган муносабатлар тизимини ташкил этади. Улар 4 босқисдан иборат.

Биринчиси- ташкилотга бўлган муносабат-содиқлик, ўз касбидан мамнунлик.

Иккинчи – иш жойи ва касбига муносабати

Учинчи- ҳамкасбларига ходимлар ва раҳбарларга муносабати.

Тўртинчи- ходимнинг ўз-ўзига бўлган муносабатини ўз ичига олади.

Ўз соҳасига нисбатан муносабат ҳар бир солиқ хизмати ходимининг ҳатти-ҳаракатида акс этиши керак. Бунда шахснинг феъл-атворидаги юксалиш назарда тутилади. Бу хулқ-атвор қоидалари ҳар бир ходим маънавиятининг ажралмас қисмидир.

Ташкилотда умумий маъданий муҳитни барқарор қилиш учун раҳбар чин инсоний фазилятлар эгаси бўлиши лозим.

Раҳбарда жамоани мақсадли идора қилиш учун бошқарув этикасининг қуйидаги жиҳатлари шаклланган бўлиши керак.

Биринчиси–эшитиш ўз фикрини маққуллата олиш рағбатлантириш ва жазолаш қобилиятларга эга бўлиш.

Иккинчиси–маъсулиятни ўз зиммасига ола билиш.

Учинчиси-ходимлар ҳаётига бефарқ бўлмаслик ҳар жабҳада инсонийликни қўллаш ходимларга ўзининг жамоа учун кераклигини англашга кўмаклашиш каби масалалар назарда тутилади.

Мавзу бўйича таянч тушунчалар: Солиқ тизими, социологик тадқиқотлар, жамоатчилик фикри, омавий-ахборот воситалари, солиқ қонунчилиги.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Солиқлар ва солиқ хизматининг жамоатчилик фикрида баҳоланишини қандай изоҳлайсиз?
2. Солиқ тўлаш маданиятини социологик жиҳатдан қандай таҳлил этасиз?
3. Ўзбекистонда солиқ тизимини такомиллаштириш юзасидан қандай фикрдасиз?

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

1. Солиқчиларнинг жамиятдаги фаолиятини аниқланг.
2. Солиқ хизмати ходимларининг маданиятини социологик жиҳатдан таҳлил этинг.

8-Мавзу: Бошқарув тизими социологияси

Мақсад: Бошқарув тушунчаси ва ижтимоий бошқарувнинг моҳияти ва мазмуни, шакллари аниқлаш. Бошқарув тизимининг самарадорлигини таъминлайдиган омилларни таҳлил этиш.

Режа:

1. Фуқаролик жамиятини барпо этишда ўз-ўзини бошқарувга ўтиш тамойиллари.

2. Ўзбекистонда жамоа бўлиб яшаш руҳининг устунлиги ва маҳалланинг инсон ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти.

Адабиётлар:

1. **Каримов И.А.** Маънавий юксалиш йўлида. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. **Каримов И.А.** Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. - Т.: «Ўзбекистон», 2000.
3. **Каримов И.А.** Миллий истиқлол мафқураси. - Т.: «Ўзбекистон», 2000.

Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафқура. 1-том. - Т.: «Ўзбекистон», 1996.

Юнусов К. Социология. Методик ўқув қўлланмаси. - Андижон, 1997.

Холбеков А., Идиоров У. Социология. Луқат. - Т.: Ибн Сино, 1999.

Ижтимоий муносабатларнинг унумли тарзда кечишини ҳар-хил мезонлари ёрдамида ўрганадиган фан социологик бошқарув деб номланади.

Бу фан умумсоциологияг фанининг ажралмас қисми бўлиб, унинг барча назарий ва амалий жиҳатларни қамраб олади.

Инсонларнинг иқтисодий фаолияти ҳар доим маълум услублар, назарияда амалиётлар, институт ва ташкилотлар орқали бошқарилиб келинаётган бўлса, ижтимоий жараён, ҳодисалар ва муносабатлар эса ҳали унчалик тарзда бошқарилиш даражасига ўтгани йўқ. Шунинг учун энг асосий ҳисобланган ижтимоий жараёнлар унумли тарзда бошқарилади.

Ижтимоий бошқарув фанига XX аср бошларида Ф.Тейлор, М.Вебер, А.Файола каби олимлар асос солдилар. XX аср ўрталаридан бошлаб бошқарув муаммоларининг ечилишида системали ёндошув усули қўлланила бошлади.

Ҳозирги даврда ташкилот ва корхоналарнинг унумли бошқариш давр талабидан келиб чиқиб, самарали бошқарув механизмларни яратишни ва жорий этишни тақозо қилади. Зеро кучайиб бораётган интеграцион жараёнлар ва ахборотлар тизимининг халқаро даражага етиб бориши, рақобатнинг кучайиши ва бошқарувга бўлаган муносабатни фойдали томонга кескин ўзгартиради ва бошқарув тизимида ижтимоий ўзгаришларга бўлаган мослашувни тезлаштиради. Ижтимоий бошқарувнинг такомиллашув истиқболлари Ўзбекистонда барча ислохотларни янада тезроқ ва самарали амалга ошириш, демократик жараёнларни чуқурлаштириш, ўз-ўзини бошариш тизимларини такомиллаштиради. Оқибатда аҳолининг турмуш даражасини ошириш имкони яратилади.

Ахборотларнинг инсон томонидан тез ўзлаштирилиши ва унинг янги шароитларда мойиллик қобилиятларини ошиб бориши ҳар қандай бошқарув тизимининг долзарб вазифаларидан бири бўлиб, инсон омилини аниқ ҳисобга олишни талаб этади. Ижтимоий жараёнларни башорат ва бошвариш қуйидаги асосий вазифаларни белгилайди:

- Истиқболни баҳолаш, жамият ижтимоий тараққиётининг муҳим кўрсаткичларини аниқлаш ва унга оқилона етишишнинг сам аралари воситаларини аниқлаш:

- Меъёрларни аниқлаш истиқболдаги асосий ижтимоий талаб ва уни таъминлаш имкониятларини белгилаш;

- Таҳдидларни тахминлаш, жамият ижтимоий тараққиётига таъсир этиш мумкин бўлган ўзгаришларни таҳлил этиш.

Қуйилган вазифаларни ҳал этиш мақсадини кўзда тутган ҳолда ижтимоий башорат мос равишда қуйидаги турларга ажралади.

Истиқболдаги ҳолатларни башорат қилиш-жамиятнинг ижтимоий тараққиёти ҳақида олимларнинг ўтган замон, ҳозирги замон ва истиқбол анъаналарини башорат этишдир.

Меъёрлар башорати-истіқболдаги кутилаётган ижтимоий ҳолатга мос меъёрларни топиш, шу ҳолатга олиб келувчи шарт-шароитларни аниқлаш.

Таҳдидлар башорати –ижтимоий тараққиёт жараёнини ишдан чиқиш ҳолатини таҳлилига асосланган башорат тури.

Ижтимоий башорат ўзаро мантиқан боғланган босқичларда амалга оширилади.Биринчи босқич башорат объекти бўйича маълумотлар манбаи ва кўрсаткичларни аниқлаш, башорат дастурини ишлаб чиқариш, башорат мақсади ва масалаларни белгилаб олишдан иборат.

Иккинчи босқич башорат қилинувчи объектнинг динамик моделини ишлаб чиқишни ўз ичига олади. Хусусан модел ижтимоий жараёнини акс эттирувчи формуларлар кўринишида бўлиши мумкин.

Учинчи босқич башорат қилинувчи жараён моделига кирувчи бошқарув кўрсаткичларини белгилаш, бу кўрсаткичларнинг башорат даврида ўзгаришў тенденцияларни ва чегараларни аниқлаб олиш, турли талқиндаги тахминлар асосида вариантларни аниқлаш. Бошқарув нуқтаи назаридан ижтимоий ахборот, ташкилий, назорат, ҳисобга олиш, натижавий ахборотлардан иборат. Ташкилий ахборотлар ижтимоий бошқарув объекти ва субъекти ўзаро боғланиши бошварув жараёнини, бошқарув қарорларини бажарилиши ҳақидаги маълумотларни ташкил этади.

Назорат –ҳисобга олиш ахборотлар ижтимоий жараёнларнинг бошқаришнинг бориши в унинг бошқарув қарорларига мослиги ҳақидаги маълумотлардир. Натижавий ахборотлар белгиланган бошварув тадбирлари, талаблари, қоида ва нормалари ҳақидаги ахборотларни ўз ичига олади.

Ижтимоий бошқарув жараёни сифат кўрсаткисли ҳамда миқдор кўрсаткичли ахборотлар орқали амалга оширилади.Ижтимоий бошқарув тизимига ўтиш жамиятимизнинг пировард мақсадларидан бўлиб, жамият ҳаётининг барча жабҳалада ижобий ўзгаришларни содир этади.

Мавзу бўйича таянч тушунчалар: Бошқарув, фуқаролик жамияти, ижтимоий бошқарув, ўз-ўзини бошқарув.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Бошқарув тизимини социологик жиҳатдан тадқиқ этишни қандай изохлайсиз?

2. Солиқ тизимини такомиллаштиришда социологик тадқиқотларнинг аҳамиятини қандай тушунасиз?

Мустакил ишлаш учун топшириқлар:

1. Бошқарув тизимини социологик жиҳатдан таҳлил этинг.

2. Бошқарув илмини мукамал ўзлаштириш масаласини ўрганинг.

9-Мавзу: Социологик тадқиқод ўтказиш методикаси.

Мақсад: Социологик тадқиқот ўтказиш методикасининг моҳияти ва хусусиятларини ўрганиш. Социологик тадқиқот дастурини таҳлил этиш. Социологик тадқиқот усулларини ўтказиш методикаси бўйича фикр юритиш ва уларнинг натижаларини умумлаштириш.

Режа:

1. Сўров усули.
2. Хужжатларни ўрганиш усули.
3. Интервью усули.
4. Кузатиш усули.

Адабиётлар:

1. **Каримов И.А.** Маънавий юксалиш йўлида. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. **Каримов И.А.** Миллий истиқлол мафкураси. - Т.: «Ўзбекистон», 2000.
3. **Каримов И.А.** Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. - Т.: «Ўзбекистон», 1996.
4. **Титов В.Н.** Институциональный и идеологический аспекты функционирования науки. Социс, - М., Наука, №8, 1999.
5. **Бегматов А.** Социологияга кириш. - Андижон, 1995.
6. **Юнусов К.** Социология. Методик ўқув қўлланмаси. - Андижон, 1997.
7. **Холбеков А., Идиоров У.** Социология. ЛуҚат. - Т.: Ибн Сино, 1999.
8. **Энциклопедик луғат.** 1-том. - Т: Ўзбек. Бош Энцикл. 1988

Социологик тадқиқот усуллари ичида ҳозирги кунда энг кенг тарқалгани *сўров усули*дир. Сўров усулининг қулайлиги шунда намоён бўладики, тадқиқотнинг кузатиш ва эксперимент усулларини фақат мутахассис социологлар қўллаши мумкин бўлса, сўров усулида тадқиқот ўтказишга қисқа муддатли тайёргарликдан ўтган ёрдамчиларни ҳам жалб қилиш ва улар ёрдамида респондентларнинг катта миқдорини қамраб олиш мумкин.

Сўров усули бошқариш учун қулай усулдир. Бундан ташқари, тадқиқот қўламини кенгайтиришда сўров усулининг имкониятлари жуда катта.

Бу усул қўлланилганда катта корхона ва муассасалар, соҳалар, минтақалар ва ҳатто, мамлакат миқёсида ҳам тадқиқот ўтказиш мумкин.

Кузатиш усули фақат ҳозирги даврда юз бераётган ҳодисалар ҳақида маълумот берса, сўров усули респондентга бевосита мурожаат қилиб, унинг хулқ-атвори, ҳаракатдан кўзлаган ниятлари ўтган даврда қилган ва ҳозир қилаётган ишлари, келажакка мўлжалланган режалари тўғрисида батафсил маълумот олиш имконини беради. Айниқса, кишининг ҳис-туйқулари, кечинмалари, ҳаракат мотивлари тўғрисида маълумот тўплаш керак бўлганда, бу усул қўл келади. Чунки бу ҳодисалар кузатувчи нигоҳидан яширин бўлиб, уларни кузатиш усули билан аниқлаб бўлмайди.

Лекин, сўров усули фақат афзаллик ва қулайликлардан иборат экан, деб хулоса чиқариш нотўғри бўлур эди. Бу усулнинг ҳам бир қатор камчиликлари мавжуд. Масалан, бу усул ёрдамида олинган маълумотларнинг ҳақиқатга қанчалик мос келишини синчиклаб текшириш керак. Чунки, бу усул қўлланганда маълумот манбаи фақат респондент бўлади. Респондентлар эса ўз характери, дунёқараши, хулқи, маълумоти бўйича турли кишилар бўлиб, улар ҳар доим ҳам ҳақиқатни гапиравермайдилар. Респондентнинг жавобларига қай даражада ишониш мумкинлиги масаласи жуда мураккабдир. Респондент жавобларининг тўғри ёки нотўғри эканини текширишнинг бир қанча усуллари мавжуд бўлиб, улардан қанчалик усталик билан фойдалана олиши социологнинг маҳоратини кўрсатади. Бу усуллар анкета саволларининг қай даражада ўйлаб ва пухта тузилгани, уларнинг пайдарпайлиги, саволларда респондент руҳияти ҳисобга олинганлиги билан боғлиқ.

Сўров усулининг моҳияти шундан иборатки, тадқиқот олиб боровчи савол беради ва респондент ўзининг дунёқараши, маълумоти, билими ва хоқишидан келиб чиқиб, саволларга жавоб беради. Тадқиқотчи респондентга савол беришдан аввал ўзи бир неча саволларга жавоб топиши керак. Бу саволлар қуйидагилар:

I. Саволни кимга ёки кимларга бермоқчи?

II. Респондент саволларга жавоб беришни хоқлайдими ёки йўқми?

III. Респондент қўйилган саволларга жавоб бера оладими, йўқми?

IV. Респондент ҳаққоний жавоб бериши учун саволларни қай йўсинда, қай тарзда ва қай шаклда бериш керак? Мана шу саволларга жавоб топа олган социолог тадқиқотнинг муваффақиятли чиқишини кўп жиҳатдан таъминлаган бўлади.

Тўпланиши керак бўлган маълумот характери ва уни тўплаш усулига қараб сўровлар икки турга бўлинади:

I. Анкета сўрови.

II. Интервью.

Савол берилиши мумкин бўлган одамлар ёки потенциал респондентларни қай даражада қамраб олишига қараб сўровлар яна икки турга бўлинади:

I. Ялпи сўровлар.

II. Сайланма сўровлар.

Булардан ташқари, очиқ ва ёпиқ сўровлар, юзма-юз ва сиртдан сўров сингари турлар ҳам мавжуд.

Ўужжат ўз семантик маъносига кўра исбот этиш мазмунини ифодаловчи сўздир.

Ўужжат усули тарихий адабиётларда кенг қўлланилган. Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимий халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида кўпдан-кўп ёзма манбалардан кенг фойдаланилади.

Ўужжат - моддий материал манба ҳисобланиб, воқеа ва фактлар хусусидаги маълумотларни ўзида ифодалайди.

Ўужжатда инсон ёки жамоа фикри ёзма ва бошқа белгиларда намоён этилган бўлади. Ўужжат сифатида турли формулалар, чизгилар, графиклар, рамзий белгилар бўлиши ҳам мумкин. Бундай шартли белгилар муайян маълумотга эга кишилар томонидан ўқилади.

Ўужжатларнинг ўзига хос хусусиятлари сифатида қуйидаги таснифни эътиборингизга ҳавола этамиз:

1. Социологик тадқиқот учун муҳим аҳамиятга эга ҳолат, факт аввало инсон томонидан (ёки маҳсус мосламалар кўмагида) қайд этилади, сўнгра ҳужжат шаклида ифодаланadi. Демак, ҳужжат инсон онгида аввал пайдо бўлиб сўнг оқзаки, ёзма манбаларда ифода этилади, қайд қилинади, сақланади ва тарқатилади.

2. Ўар қандай ҳолатларда ҳам муайян факт ва ҳолатларнинг муҳим жиҳатлари хусусидаги информацияга эга бўлади (текст, овоз ёзиш мосламалари, нурли ифодаларда ёки чизма белгиларда акс эттирилади).

3. Айрим ҳужжатлар мазмуни фақат муайян маҳсус билимларга эга бўлган кишиларгагина тушунарли бўлади. Масалан, мураккаб технология лойиҳалари, қурилиш сметаларини, электрон-ҳисоблаш машиналари берадиган маълумотларни маҳсус билимларсиз англаб олиш қийин. Аммо бундай ҳужжатлар мазмуни маҳсус билимларга эга бўлган ҳар хил кишилар учун бир хил маъно бериши керак.

4. Ўужжат, унинг сақланиши ва ягона мазмун бериши хусусиятлари тайин бўлса, исталган манбада баён этилиши ва исталган усулда ифодаланиши мумкин.

Ташкилот, муассаса ва мансабдор шахс томонидан бериладиган ҳужжатлар умумий қабул қилинган муайян гувоҳлик мазмунини ифодаловчи расмий реквизитларга эга бўлади. Уларни тахминан шундай характерлаш мумкин:

1) ҳужжатларда муҳр, штамп, босмаҳона бланки белгилари бўлиб, улар муайян муассаса, ташкилотга тегишли эканлигидан далолат бериб туради.

2) ҳужжат маълум мансабдор шахс томонидан имзоланган бўлиб, унинг исми-шарифи ва унвони акс этади.

3) ҳужжатда, у тузилган жой, вақт, қабул этиш ва муайян адресга жўнатиш белгилари қайд этилган бўлади.

Албатта, социология фани учун ҳужжатда акс эттирилган мазмун биринчи даражали аҳамиятга эга, аммо мазкур ҳужжатнинг нечоқлик ҳаққонийлиги ва реаллиги унинг тузилиш шаклига ҳам боғлиқдир.

Ўужжатларнинг бир қанча хиллари бор:

а) қайд этиш усулига кўра фарқланадиган ҳужжатлар (кўлёзма, босма ёзув, кино ва магнит тасмасидаги ёзувлар), фотосуратлар);

б) муайян мақсад қўйиб олинадиган ҳужжатлар (тадқиқот дастурига кўра социолог томонидан маҳсус тузиладиган ҳужжатлар);

в) шахсга доир (шахсий ҳужжатлар, хатлар, кундалиқлар) ва шахсга бевосита алоқаси кам ҳужжатлар (статистик материаллар, матбуот маълумотлари, мажлис протоколлари);

г) расмий даражасига кўра фарқланувчи ҳужжатлар (давлат статистика идоралари томонидан расмий ҳужжатларга илова қилинадиган маълумотлар, қарорлар, фармонлар, кўрсатмалар, шунингдек норасмий ҳужжатлар-алоҳида шахс томонидан тузиладиган аризалар, шикоятлар, тақризлар, гувоҳлик кўрсатмалари ва бошқалар);

д) ҳужжатлар информация манбаига кўра ҳам фарқланади (бирламчи информациялар бевосита кузатиш ёки сўраш усули орқали олинади, иккиламчи информация эса бирламчи маълумотни умумлаштириш, қайта ишлаш ҳамда қайта текшириш натижасида олинадиган маълумотлар туфайли қўлга киритилади.

Саволларнинг самарали тизimini яратиш учун социолог тадқиқот муаммосидан ташқари, ўрганилаётган объект структураси, шу жамоадаги ахлоқий-маънавий муҳит, умумий ва ижтимоий психологияни яхши билиши талаб қилинади. Таҷриба шуни кўрсатадики, агар анкета саволлари узундан-узун бўлса, ихчам ва сержило бўлмаса, савол жумлалари услубий жиҳатдан пухта бўлмаса, анкетага нисбатан респондентнинг салбий муносабатини уйқотади. Жавоблардаги ноаниқликларга, баъзан эса жавоб беришга истакнинг йўқолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам анкета тузишга жуда жиддий эътибор талаб қилинади. Анкетага киритиладиган ёки интервью жараёнида бериладиган саволлар ўз хусусиятларига кўра турлича бўлади. Улар қуйидаги уч белгига қараб тасниф қилинади:

I. Мазмунига кўра.

II. Шаклига кўра.

III. Функциясига кўра.

Мазмунига кўра саволлар икки гуруҳга бўлинади:

I. Воқелиқдаги нарса-ҳодисалар, уларнинг хусусиятлари ҳақидаги саволлар. Ўтган замонда, ҳозирги даврда ва келажакда бўладиган ҳодисалар ҳақидаги саволлар ҳам шу гуруҳга киради.

II. Кишининг ҳис-туйқулари, кечинмалари, ният ва мотивлари тўғрисидаги саволлар.

Деярли барча турдаги анкеталарда учрайдиган саволлар, яъни респондентнинг ёшига, жинсига, миллати, касби, маълумоти ва бошқаларга оид саволлар ҳам биринчи гуруҳдаги саволлар тоифасига киради. Бундай саволлар одатда анкетанинг алоқида бир қисмига жамланади ва бу қисм социологияга оид адабиётларда демография қисми ёки паспорт қисми номлари билан юритилади.

Анкетанинг паспорт қисмидаги саволлар аниқ ва конкрет жавобларни талаб қилади ва, одатда, бу қисмдаги саволларга берилган жавобларнинг ҳаққонийлик даражаси жуда юқори бўлади. Бошқа мамлакатларда ҳам ўтказилган социологик тадқиқотлар таҷрибаси шуни кўрсатадики, анкетада қўйилган саволлар респондентни оз бўлса-да хавотирга солса, унинг жавоблари самимий бўлмайди. Респондент анкетадаги саволларга самимий жавоб берса, ўзига қеч қандай зарар етмаслигига ишонч ҳосил қилган тақдирдагина, уларга тўғри жавоб беради. Ўзини хавотирга соладиган саволларга тўғри жавоб берган тақдирда, респондент анкетанинг паспорт

қисмидаги саволларга нотўғри жавоб беради. Шу йўл билан у гўё ўзининг хавфсизлигини таъминламоқчи бўлади.

Иккинчи гуруҳ саволлар, ҳис-туйҚу, кечинма ва мотивларни аниқлашга қаратилгани учун, уларга берилган жавобларнинг ҳам биринчи гуруҳдагига нисбатан ҳаққонийлиги камроқ. Бунинг сабаби респондентларнинг атайлаб нотўғри жавоб берганидагина эмас, балки ҳис-туйҚу, кечинмаларни баҳолашдаги мураккабликларда ҳамдир. Субъектив кечинмаларни баҳолашда субъективлик кучли бўлади. Шунинг учун бу тоифадаги саволлар бир-бирини тўлдирадиган, бирига берилган жавобдаги ноаниқликни иккинчиси аниқлашга ёрдам берадиган бўлиши керак. Бундан ташқари, респондентнинг жавоб топишини енгиллатиш учун анкетага жавоб вариантлари киритилиши маъқулдир. Жавобларда турли ҳолатлар ҳисобга олинган бўлиб, улардан яхлит жавоб ўрнига ўша жавобнинг қисмлари акс этиши жавобнинг ҳаққоний бўлишига хизмат қилади. Чунки шундай ҳолда респондент жавоб вариантларидан бирини ёки ўзида содир бўлган кечинма, ҳис-туйҚуларга мос равишда бир нечтасини танлаб олиш имкониятига эга бўлади. Масалан, корхонада қабул қилинган қарорга ишчининг муносабатини билиш мақсадида анкетага қуйидагича савол киритилди: Корхона маъмуриятининг қарорига муносабатингиз?

Мен корхона маъмурияти қабул қилган ушбу қарорни:

- а) Маъқуллайман.
- б) Маъқулламайман.
- в) Унчалик маъқулламайман.
- г) Јисман маъқуллайман.
- д) Тўла қўллаб-қувватлайман.
- е) Мутлақо маъқулламайман.

Мана шу келтирилган вариантларда респондентнинг фақат қа ёки йўқ кабилидаги жавоблари эмас, балки шу қарорга эмоционал муносабати турлари ҳам қамраб олинган. Анкета усули ёрдамида бошқа усулларга нисбатан кўпроқ маълумот тўплаш мумкин. Айниқса, катта миқдордаги респондентлар билан тадқиқот олиб бориш зарурати туғилганда сўров усулининг афзалликлари яққол намоён бўлади.

Анкеталарнинг маълумот тўплашдаги самарадорлигини ошириш учун бир неча ҳолатларни назарда тутиш керак:

I. Респондентга мурожаат, саволларнинг қўйилиш тарзи, пайдарпайлиги, қизиқиш уйҚотиши ва қўйилган саволларга жавоб бериш майлини вужудга келтириши керак. Агар мана шу шарт бажарилмаса, анкеталарнинг тадқиқотчига қайтарилиш даражаси пасайиши, жавоблар носамимий бўлиши мумкин.

II. Анкетага киритилган саволлар содда ва аниқ тузилган бўлиб, хилма-хил талқин қилиниши мумкин бўлган саволлардан эктиёт бўлиш керак. Масалан, анкетага, «Хамса»ни ўқиганмисиз? Деган савол киритилса, уни бир неча хил тушуниш мумкин:

- а) Навоий «Хамса»сини ўқиганлик;
- б) Ганжавий «Хамса»сини ўқиганлик;

в) Деклавий «Хамса»сини ўқиганлик;
г) «Хамса»нинг дostonларидан бирини ўқиганлик;
д) «Хамса» дostonларидан бир нечтасини ўқиганлик;
е) «Хамса» дostonларининг ҳаммасини ўқиганлик; Синчиклаброк текширилса, санаб ўтилганлардан бошқа ҳам маънолар чиқиши мумкин.

3. Анкетага киритилган саволлар мавзудан респондентларнинг хабардор ёки хабардор эмасликларини, агар хабардор бўлсалар, хабардорлик даражасини ҳисобга олиш керак. Масалан, касаба уюшмаси фаоллари билиши зарур бўлган нарсаларни корхонанинг оддий ишчи-ходимларидан сўраш мантиққа зид бўлиш билан бирга, тадқиқотни ҳам боши берк кўчага олиб киради.

Ўар қандай сўров жараёнини шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин:

- I. Кўникиш.
- II. Асосий давр.
- III. Якун яшаш.

Кўникиш даври социологик адабиётда адаптация даври, деб ҳам юритилади, ҳар қандай сўров ана шу кўникиш босқичидан бошланади. Бу босқич ўз моҳиятига кўра жуда муҳим бўлиб, сўровнинг натижалари кўп жиҳатдан унинг қандай ўтишига боғлиқ. Бу босқичда бир нечта муҳим вазифалар амалга оширилади. Улардан биринчиси респондентни сўровга тайёрлаш. Респондентдан керакли маълумотни олиш учун унга сўровнинг сабаби ва мақсадини тушунтириб, уни саволларнинг мазмуни билан таништириш керак. Агар сўров анкета ёрдамида ўтказилаётган бўлса, уни қандай тўлқизишни ҳам тушунтириш лозим. Сўров мавзуи ҳақида маълумот бериш респондентни асосий саволларга жавоб бериш учун тайёрлашда муҳим аҳамиятга эга. Бевосита саволларни бериш ва анкета тўлдиришга ўтишдан аввал респондентни шу мавзуга қизиқтириш зарур. Чунки, унда қизиқиш пайдо бўлмаса, бу саволга ортиқча бош оқриқи, деб ҳараша мумкин. Масалан, бозор муносабатига ўтилаётган ҳозирги босқичда, айтайлик, иқтисодий мавзудаги сўровларни ўтказишдан олдин респондентларга сўровнинг мақсадини билдириб, мавзунинг шу корхона, жамоа, минтақа ва мамлакат учун аҳамияти тушунтирилса, сўровга жиддий муносабат вужудга келади.

Шуни ҳам назарда тутиш лозимки, ҳар бир респондентнинг ўз қизиқишлари, эҳтиёжлари, манфаатлари мавжуд бўлиб, сўровга қизиқиш ҳосил қилишда шуларни назарда тутиш керак.

Кўникиш даврида респондентга бевосита мурожаат қилинади. Бу мурожаат оқзаки ва ёзма тарзда амалга оширилиши мумкин. Ана шу мурожаатда тадқиқот мақсадлари ва аҳамияти таъкидланади. Мурожаатда респондентга чуқур ва самимий ҳурмат изхор қилинмаса унинг бу тадқиқотга қизиқиши сусайиши ёки мутлақо йўқолиши мумкин. Шунинг учун мурожаатда респондентнинг руҳий ҳолати ҳисобга олинган бўлиши керак.

Ўтказилган сўровга респондентда қизиқиш уйҚотиш, ҳеч бўлмаганда мойиллик пайдо қилиш натижаларнинг ҳаққонийлигини таъминловчи муҳим омиллардан бири. Бу қизиқиш ва мойилликни уйҚотиш учун эса адаптация босқичи жуда эҳтиёткорлик ва моқирлик билан ўтказилиши лозим. Бунинг учун муурожаатда икки ҳолат акс этиши шарт:

I. Респондентга чуқур ҳурмат. Тадқиқотчида респондентга ҳурмат мавжудлигининг ўзи камлик қилади. Ана шу ҳурмат мавжудлигини унга сездириш керак. Қурмат сездириш учун эса анкетага, биз Сизни жуда ҳурмат қиламиз, деб ёзиб қўйиш кифоя қилмайди. Қурмат муурожаатдаги ҳар бир сўздан ва тўла матндан сезилиб туриши керак.

II. Респондентга савол мавзуи бўлган масала бўйича мутахассис сифатида муурожаат қилиш лозим. Ўзининг фикри тадқиқот учун зарур эканини респондент ҳар бир сўз ва жумладан сезиб туриши зарур. Мана шу икки ҳолат таъминланганда, сўровга қизиқиш пайдо бўлиши ёки бор қизиқиш кучайиши мумкин.

Кўникиш босқичидан кейин *асосий босқич* бошланади ва тадқиқотнинг тақдири шу босқичда қал бўлади. Анкетадаги асосий мавзуга бағишланган саволларнинг меъёрдан кўп бўлиши респондент диққатининг аста-секин пасайишига, унинг зерикишига олиб келиши мумкин. Шуларни назарда тутиб саволлар миқдорини имконият доирасида камайтириш, шунда ҳам саволлар мўлжалдан кўпроқ бўлса, чарчокни ёзиш ва диққатни тиклаш мақсадида мавзуга боғлиқ бўлмаса ҳам кўпчиликини қизиқтирадиган санъатга, спортга оид бир-икки савол киритиш керак.

*Яқуний босқич*да эса респондентнинг юрагида айта олмай қолган фикрлари бўлса уларни аниқлаш учун тузилган саволларни ҳам киритиш мақсадга мувофиқ. Масалан, қуйидаги пункт ана шу мақсадга хизмат қилиши мумкин.

Бизга кўрсатган ёрдамингиз учун самимий миннатдорлик билдирамиз. Мабодо юқоридаги фикрларга қўшимча ва таклифларингиз бўлса мана шу ўринда баён қилишингизни сўраймиз.

Социологияда берилган жавобларни текшириш учун назорат саволлари, деб ҳам юритилади. Бундай саволларни анкетага киритиш ёки интервьюда қўллашдан мақсад бир нечта:

I. Респондентнинг қўйилган саволларга бераётган жавоби самимийми, йўқми эканини аниқлаш.

II. Респондентнинг саволнома ёки интервьюга муносабатини аниқлаш.

III. Респондентнинг саволнома ёки интервьюдаги баъзи саволларга муносабатини аниқлаш.

Назорат саволларидан фойдаланишнинг муҳимлиги шундаки, агар ўтказилаётган респондентларнинг кўпчилиги саволларга самимий жавоб бермаганлиги аниқланса, бу тадқиқот натижалари бекор қилиниши керак.

Назорат саволлари ёрдамида ташқи таъсир туфайли респондентнинг жавоблари носамимий бўлаётганини ҳам аниқлаб олиш мумкин ёки бўлмаса

саволноманинг аноним эканига шубқа пайдо бўлганда ҳам жавоблар самимий бўлмайди.

Олий ўқув юртларидан бирида ўтказилган тадқиқотнинг мақсади талабаларнинг бўш вақтни қандай ўтказишларини аниқлаш эди. Анкетага қуйидагича назорат саволи ҳам киритилди:

Сиз Алишер Навоийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини ўқиганмисиз? Натижалар шуни кўрсатдики, талабаларнинг бир қанчаси бу достонни ўқиган экан. Ўолбуки, Алишер Навоий бундай дoston ёзмаган.

Ўар қанча яхши тузилган саволнома ва яхши ўтказилган интервьюда ҳам респондентларнинг ҳаммаси бир хил самимий жавоб бермайди. Бу одамларнинг характери, дунёқараши, хулқи ва бошқа жиҳатлари билан ҳам боғлиқ. Назорат саволларини киритишдан мақсад эса ана ўшандай носамимий жавобларнинг улуши қанча эканини аниқлашдир.

Жавоб вариантлари таклиф қилинганига қараб, саволлар очик ва ёпик турларга бўлинади. Ёпик саволларга жавоб вариантлари кўрсатилмайди. Респондентнинг ўзи жавобни анкетага ёзиб чиқади.

Масалан: МДЎга аъзо мамлакатларнинг иқтисодий алоқалари тўғрисида қандай фикрдасиз?

Бу саволга респондент ўз дунёқараши, маълумоти интилишларидан келиб чиқиб жавоб ёзади. Ёпик саволларга ҳараганда очик саволларни умумлаштириш мураккаброқдир. Чунки, ёпик саволларга берилиши мумкин бўлган жавоб вариантлари тайёр бўлади ва уларни кодлаштириш ва компьютерга киритиш мумкин. Демак, уларни машиналар - ЭЎМ ёрдамида умумлаштириш ҳам мумкин. Очик саволларга бериладиган жавобларни синчиклаб ўрганиб чиққандан кейингина умумлаштириш мумкин. Очик савол қўйилганда ақлий меҳнатнинг бир қисми респондент елкасига юкланади.

Ёпик саволлар эса тайёр жавоблар билан анкетага киритилади. Респондент эса ўша тайёр жавоб вариантларидан бирини танлаб олиб остига чизиши ёки бошқа йўсинда белгилаши керак. Ёпик савол киритиладиган бўлса, социолог савол устида ҳам ва респондент бериши мумкин бўлган жавоб вариантлари устида ҳам бош қотиради. Ёпик саволларни қўллашнинг мураккаблиги шундан ҳам кўринадики, кўпинча жавобнинг тайёр вариантлари берилганда, жавоблар умумий характернинг ижобий томонига силжиши кўзга ташланади. Масалан, анкетага қуйидагича саволлар киритилади:

«Бўш вақтда Сиз бадиий адабиёт ўқийсизми?»

Жавобларнинг вариантлари қуйидагича:

- I. Ўқийман.
- II. Кўп ўқийман.
- III. Кам ўқийман.
- IV. Ўқимайман.

Тажиба шуни кўрсатадики, бундай ҳолларда деярли ҳеч ким ёки жуда озчилик «Ўқимайман», деган вариантни белгилайди.

Мана шу саволнинг ўзини бошқачароқ йўсинда берилса, натижалар бошқачароқ чиқади. Айтайлик, савол қуйидагича қўйилди: «Бўш вақтда баъзилар спорт билан шуқулланади, баъзилар бадиий адабиёт ўқийди, баъзилар саёҳатга чиқади, баъзилар эса телевизор олдида ўтиради. Сиз нима билан шуқулланасиз?»

Жавоб вариантлари:

- I. Спорт билан шуқулланаман.
- II. Бадиий адабиёт ўқийман.
- III. Саёҳатга чиҳаман.
- IV. Телевизор кўраман.

Респондентларга жавобнинг фақат битта эмас, балки бир нечтасини белгилаш ҳам мумкинлигини айтилади. Савол шундай қўйилганда айни бир гуруҳнинг ўзида ҳам бадиий адабиёт ўқийдиганларнинг сони анча кам экани маълум бўлади.

Ўақиқий ҳолатни билиш учун фақатгина жавоб вариантларинигина эмас, саволдаги нарса-ҳодисанинг ҳам муқобилларини назарда тутиш ва саволномага киритиш мақсадга мувофиқдир.

Ёпиқ саволлар берилиши мумкин бўлган жавобларнинг хусусиятларига қараб икки турга бўлинади: 1. Даражали саволларга бериладиган жавоблар. Улар «ҳа-йўқ» тарзида бўлади. 2. Муқобилли саволнинг муҳим белгиси яна шундаки, унга бериладиган жавоблар муқобил вариантлардан иборат бўлиб қолмай, саволнинг тузилиши ҳам муқобил ҳолат ва ҳодисалардан иборат бўлади. Масалан: «Сиз спорт билан шуқулланасизми?», - деган саволга респондентлар «ҳа» ёки «йўқ» қабилида жавоб беришади. Бу ерда савол муқобилли эмас, балки жавоб муқобиллидир. «Бўш вақтда баъзилар эса китоб ўқийдилар ёки саёҳатга чиқадилар. Сизчи?» тарзида қўйилган савол муқобиллидир. Тадқиқотчилик тажрибаси муқобилли саволлар ҳақиқатга яқин жавоб олишга кўпроқ ёрдам беришини кўрсатади.

Даражали саволлар ҳам аслида муқобилли саволнинг бир тури. Лекин уларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларнинг жавоби субъектив ҳис-туйқу ёки юз бераётган воқеаларга муносабат даражасини ифодаловчи жавобларни кўзлайди. Масалан:

«Илмий-фантастик адабиётга муносабатингиз қандай?» саволи қуйидаги жавоблардан бирини танлашни тақозо қилади:

1. Жуда ёқтираман.
2. Ёқтираман.
3. Унчалик ёқтирмайман.
4. Бефарқман.
5. Ёқтирмайман.

Демак, юқоридаги савол муносабатларнинг турли даражасини назарда тутгани ва жавоб вариантларида ана шу муносабат даражалари ифодалангани учун у даражали савол ҳисобланади.

Интервью усули анкета билан кўп умумийликларга эга. Анкетада саволлар ёзма тарзда берилса, интервьюда оқзаки саволлар берилади. Интервью респондент билан бевосита мулоқотни тақозо қилади.

Интервьюни ўтказувчи - интервьюер шахсияти, ўзини тутиши, овози, ташқи кўриниши ва кийиниши ҳам сўров натижаларига таъсир қилиши мумкин.

Интервью ўз моҳиятга кўра тадқиқотчи билан респондентнинг суҳбати, лекин бу суҳбатни ҳар куни чойхонада ёки бекорчиликдан қилинаётган суҳбат билан тенглаштириб бўлмайди. Чойхонадаги ёки бекорчиликдан ўтказилаётган суҳбатдан асосий мақсад вақт ўтказиш бўлса, интервью муайян маълумот тўплашни назарда тутаяди. Шу билан бирга, интервьюнинг оддий суҳбатдан фарқи яна шундаки, суҳбатдошлар бир-бирларини қизиқтирган масалалар тўғрисида гап юритса, интервью жараёнида фақат бир томон - тадқиқотчи савол ва респондент жавоб беради.

Интервью билан оддий суҳбат ўртасидаги тафовут яна шунда кўринадики, суҳбатдошлар, одатда таниш одамлар бўлиб бир-бирларига муайян психологик муносабатда, аксарият қолларда ижобий муносабатда бўладилар. Чунки, одамлар ўзлари ёқтирмаган одам билан суҳбатлашишни ҳам ёқтирмайдилар. Интервью эса, деярли икки нотаниш одамнинг суҳбати. Шунинг учун, агар тадқиқотчи ўзининг муомаласи, кийиниши, ўзини тутиши билан респондентда ижобий, қеч бўлмаганда нейтрал муносабат уйқотолмаса, респондент саволларга жавоб беришни хоқламаслиги, мабодо илтимос қилиб туриб олинса, юзаки ва чала жавоблар бериши мумкин. Ёки бўлмаса диндор мусулмонлардан интервью олиш учун ўта замонавий, олабайроқ кийимларда бориш, айниқса хотин-қизларнинг оврўпача ёки мини кийимларда бориши салбий муносабат уйқотади ва бу интервьюнинг натижаси кўнгилдагидай бўлмайди.

Тадқиқотчи фақатгина ўзининг кийими, овози, муомаласи тўғрисидагина ўйлаб қолмай, респондентнинг ҳам ўзига хос шахсий хусусиятларини ҳисобга олиши лозим. Бундай хусусиятларни аниқлаш учун эса тадқиқотчи ўз имкониятлари даражасида респондентнинг ташқи кўринишига, кийинишига, ёшига, жинсига ва ҳоказоларга қараб хулоса чиқариши керак.

Кузатиш усули фақат социология ёки ижтимоий фанлардагина эмас фаннинг барча соҳаларида ҳам кенг қўлланилади.

Кузатиш турли мақсадларда, турли шаклда, турли ҳамровда, турли воситалар ёрдамида олиб борилади. Барча одамлар ўз ҳаётларида кузатиш усулидан у ёки бу даражада фойдаланадилар. Лекин улар фойдаланаётган усул илмий кузатиш усули эмас, оддий кузатиш усулидир. Одамларнинг кузатиш усулидан кенг фойдаланиши уларнинг бу усулни яхши эгаллаганликларини аниқламайди. Бу усулдан самарали фойдаланиш учун унинг хусусиятлари, имкониятлари ва чегараларини илмий ўрганиш зарур.

Оддий турмушдаги кузатиш ҳам аксарият ҳолда муайян мақсадга йўналтирилган ва муайян даражада ташкил этилган бўлади. Лекин бу кузатишлар илмий мақсадни кўзламагани ва илмий муаммони қал этишга

қаратилмагани учун илмий кузатиш бўла олмайди. Масалан, рашкчи аёл эрини муайян мақсадни кўзлаб кузатади. Бу кузатишларини имконияти даражасида ташкил этади ва, эқтимол, техника воситаларидан ҳам фойдаланиши мумкин. Лекин барибир бу кузатиш кундалик ҳаётдаги маиший мақсадларни кўзлагани учун илмий кузатиш бўла олмайди.

Илмий кузатишлар муайян назария ёки фаразни тасдиқлаш, тўлдиришни, ёки бўлмаса рад этишни мақсад қилган ҳолда олиб борилади. Илмий кузатишнинг маиший турмушдаги кузатишдан туб фарқ қиладиган хусусиятларидан яна бири унинг назарий, илмий асосларидир. Кундалик турмушдаги кузатиш кишиларнинг ҳаётий тажрибасига асосланиб олиб борилса, илмий кузатиш илмий билимлар асосида олиб борилади. Томорқасига экилган сабзавотлар ривожини кузатаётган декқоннинг кузатиши билан тажриба участкасидаги ўсимликлар ривожини кузатаётган тадқиқотчи олим фойдаланаётган усул сиртдан ҳараганда бир хил кўринса ҳам, аслида тадқиқотчининг кузатиш усули қаваскор фермернинг кузатиш усулидан кескин фарқ қилади. Фермер ёки декқон ўсимликларни кузатаётганда, ҳаётий тажрибасига асосланса, тадқиқотчи ҳам ҳаётий тажрибасига, ҳам илмий назарияларга асосланиб кузатиш олиб боради.

Кузатиш усулининг фанда қўлланишидаги яна бир муҳим жиҳати унинг олдиндан режалаштирилиши ва мунтазамлигидир. Ана шу режалаштириш жараёнида тадқиқотчи қай мақсадни кўзлаб, қайси назария ва фаразлар асосида, қандай воситалардан фойдаланган ҳолда кузатиш олиб боришини аниқлаб олади.

Ижтимоий фанларда кузатиш усулининг қўлланилиши унинг табиий фанларда қўлланишидан анча фарқ қилади. Табиатда тадқиқотчининг кучли ҳис-туйқуларини уйқотадиган воқеалар юз бермайди. Жамиятда юз бераётган ҳодисаларни кузатаётганда эса тадқиқотчи ҳис-туйқуларга берилиб кетиши, бўлаётган ҳодисаларга ижобий ёки салбий муносабатда бўлиши ва бу ҳол тадқиқот натижаларига, хулосаларнинг илмий ва объектив бўлишига таъсир ўтказиши мумкин. Шунинг учун ижтимоий ҳодисаларни кузатишга ҳаракат қилаётган тадқиқотчи ўз ҳис-туйқуларини тизгинлай олиши, хулоса чиқариш пайтида шу ҳис-туйқулардан юқорироққа кўтарила олиш қобилиятига эга бўлиши лозим.

Шу кунгача социология бўйича мавжуд адабиётларда кузатиш усулини қўллаш тадқиқот объекти аниқланиб, дастур тузилгач бошланиши қайд қилинади. Бу фикрга тўла қўшилган ҳолда ушбу сатрлар муаллифи кузатиш усулини қўллаш объектни аниқлаш жараёнида бошланиши мумкинлиги ва лозимлигини таъкидлашни жоиз, деб билади.

Социологик кузатиш олиб боришнинг шарт ва талаблари куйидагилар:

1. Кузатиш керакли савияда ва даражада ташкил қилиниши керак.

Бу шарт социологик тадқиқотлар тараққиёти билан боғлиқ бўлиб натижаларнинг объективлигини таъминлашга қаратилган. Кузатиш олиб боришда шундай ҳолатлар вужудга келадикки, уларни техника воситаларида тасвирга туширилмаса ёки овозлар ёзиб олинмаса, бу ҳолатларни табиий

ҳолда қайтариш мумкин эмас. Шунинг учун кузатишни техник жиҳатдан таъминлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

2. Кузатишнинг мунтазамлиги. Бу шарт ҳам тадқиқот натижаларининг объективлигини таъминлашга қаратилган. Кузатиш мунтазам олиб борилмай, ўлда-жўлда ва ахъён-ахъёнда олиб борилса, тадқиқот объекти учун характерли ҳолатлар кузатилмай қолиши ва оқибатда кузатиш натижалари объектив бўлмай қолиши мумкин.
3. Кузатувчининг холислиги. Бу шарт таъминланмаса, тадқиқот жараёнида кузатувчи ўзи ўрганаётган жараёнларга ижобий ёки салбий муносабат билдириши ва бунинг оқибатида воқеаларни субъектив талқин қилиши мумкин.
4. Кузатилаётган объект тўғрисида мумкин қадар кўпроқ маълумот тўплаш. Объект қанчалик батафсил кузатилса, чиқарилган хулосаларнинг ҳақиқатга шунчалик яқин бўлиши учун имконият яратилади. Хулосаларни етарли бўлмаган маълумот асосида чиқарилса, объектнинг маълум хусусиятлари кузатувчи эътиборига тушмай қолган бўлиши мумкин. Бу эса хулосаларнинг нотўғри бўлишига олиб келади.
5. Кузатишининг боришини ва натижаларини батафсил қайд қилиб бориш. Агар шундай қилинмаса, хулоса чиқариш пайтида кузатишнинг муайян натижалари эътибордан четда қолиши мумкин. Бу эса хулосанинг чала ёки нотўғри бўлишига олиб келади. Юқорида айтилгандек, кузатиш жараёнини қайд қилиб боришда техника воситалари катта ёрдам бериши мумкин.

Социологик кузатишларни шартли равишда икки турга бўлиш мумкин:

1. Четдан кузатиш.
2. Ичкаридан кузатиш.

Объект четдан кузатилганда ундаги жараёнларнинг иштирокчилари ўзлари кузатиш объекти эканликларидан мутлақо беҳабар бўладилар. Масалан, харидорлар хулқини ўрганмоқчи бўлган тадқиқотчи сотиш залида ёки пештахта ортида туриб харидорларни кўпроқ қайси буюм қизиқтираётгани, уларнинг белгиланган нархларга муносабати ва бошқаларни кузатиши мумкин. Бунда харидорлар ўзларининг кузатиш объекти бўлганликларини билмайдилар. Агар улар ўзлари социологик кузатиш объекти бўлганликларини билиб қолсалар, уларнинг хулқида маълум ўзгаришлар юз бериши, демак бу хулқ табиий бўлмай қолиши мумкин.

Четдан туриб кузатаётган тадқиқотчи ўрганилаётган объектга қеч қандай таъсир кўрсатмайди ва уни табиий ҳолда ўрганади. Ичкаридан кузатилганда тадқиқотчи икки хил усулдан фойдаланиши мумкин: 1. Очик кузатиш. 2. Яширин ёки хуфя кузатиш. Очик кузатилганда тадқиқотчи ўзи ўрганаётган гуруҳ ёки жамоа аъзоларига мақсадни айтади. Масалан, меҳнат жамоасидаги янги аъзоларнинг психологик адаптация жараёнларини кузатишда шу усулдан фойдаланиш мумкин. Лекин бу турдаги кузатишларнинг имкониятлари анча чекланган. Чунки махсус кузатиш

объекти бўлганини билган кишилар ўзлари хоқлабми, хоқламайми хулқларини ўзгартирадilar.

Меҳнат жамоасига шогирд ниқобида келган тадқиқотчи эса жараёнлар ва муносабатларни табиий ҳолда кузатиш имкониятига эга бўлади. Бундай кузатиш социологияда хуфя кузатиш усули деб номланади. Бу усул ўрганиладиган объектни табиий ҳолда тадқиқ қилиш имконини беради. Бу усул ёрдамида энг яширин, баъзан эса ёт кишилардан сир тутиладиган ходисаларни ҳам кузатиш мумкин.

Илмий билишнинг бошқа усуллари сингари кузатиш усулининг ҳам афзалликлари ва камчиликлари мавжуд. Бу усулнинг энг асосий афзалликларидан бири шуки, у тадқиқ қилинаётган объектдаги жараёнларнинг кечишига таъсир ўтказмай ёки жуда кам таъсир ўтказган ҳолда ўрганиш имконини беради.

Социологик кузатиш илмий эмпирик билиш усули сифатида ва моҳияти эътибори билан мураккаб жараён бўлгани учун режа асосида олиб борилади. Кузатиш режаси усулнинг хусусиятлари ва асосий босқичларини назарда тутгин ҳолда тузилади.

I. Кузатиш объекти аниқлангандан кейин унга яқинлашиш йўлини топиш дастлабки вазифадир. Масалан, меҳнат жамоасидаги руҳий ахлоқий муҳитни ўрганмоқчи бўлган тадқиқотчи олдидаги дастлабки вазифа унинг шу жамоага қай йўсинда яқинлашиш, кириб бориш, жамоадаги жараёнлар оқимига таъсир ўтказиш йўлини топишдир. Бу вазифани қал қилиш учун расмий ва норасмий имкониятлардан, очик ва яширин усуллардан қай бирини қўллаш масаласи қал қилинади. Бу масалани қал қилиш билан бевосита боғлиқ бўлган масала кузатишнинг қайси туридан фойдаланишни аниқлашдир.

II. Кузатиш турларидан қай бирини қўллаш объектнинг хусусиятлари, тадқиқот мақсадлари, кўлами, ажратиладиган вақт ва бошқаларни эътиборга олган ҳолда белгиланади. Айтайлик, вақт етарли бўлмаса, кузатишнинг яширин туридан фойдаланиш имконияти бўлмайди.

III. Кузатиш тури ҳам аниқлангандан кейин галдаги вазифа кузатиш анжомлари, жиқозлари ўзув ашёлари ва ҳоказоларни тайёрлашдир.

IV. Ашё ва жиқозлар ҳам тайёр бўлгандан кейин кузатиш амалга оширилади. Бу жараёнда керакли маълумотлар тўпланади. Бу жараёнда тадқиқотчи эса тутиши муҳим бўлган қол кузатиш натижалари ва, умуман, кузатилаётган жараённи ўз вақтида ва батафсил ёзиб боришдир. Бунинг учун тайёрлаб қўйилган овоз ёзиш ёки кино-, фото-, видео жиқозлардан фойдаланиш мумкин. Кузатиш тугагандан кейин унинг хулосалари объектив бўлишини таъминлаш мақсадида натижаларни яна бир назоратдан ўтказилади.

V. Кузатиш натижаларини назоратдан ўтказиш учун жараён қатнашчилари билан суҳбат ўтказиш, ҳужжатларга мурожаат қилиш ёки бўлмаса, шу турдаги тадқиқотлар ўтказган бошқа социологларнинг тажрибасидан фойдаланиш мумкин.

VI. Кузатишнинг сўнгги босқичи кузатилган жараёнлар тўғрисида ҳисобот тайёрлашдир. Қособот кузатиш тўғрисидаги яқуний ҳужжат бўлгани учун, жуда изчил ва батафсил тайёрланиши керак. Унда кузатиш ўтказилган вақт, жой ва кузатишнинг бориши ҳақида тўла маълумот бўлиши лозим. Кузатилган шахс ва объект батафсил тавсиф этилиши ҳам зарур. Бундан ташқари, кузатувчи ўзи кузатган жараёнларга таъсир ўтказгани тўғрисида ва ўзининг фикр-мулоҳазаларини ҳисоботда баён қилиши шарт.

Мавзу бўйича таянч тушунчалар: сўров, интервью, кузатиш, ҳужжатларни ўрганиш, анкета, адаптация, кўникиш босқичи, асосий босқич, респондент.

Такрорлаш учун саволлар:

- 1.Эмпирик социологик тадқиқот тушунчисини қандай изохлайсиз?
- 2.Қайси социологик тадқиқот усуллари биласиз?

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

1..Солиқлар ва солиққа тортиш назарияси ва амалиётини ривожлантиришда аниқ социологик тадқиқотлардан фойдаланиш имкониятларини аниқланг.

6-Мавзу: Маданият ва ахлоқ социологияси.

Мақсад: Маданият тушунчаси ва унинг ижтимоий моҳияти ҳақида талабаларга тушунча бериш. Маданият ва ахлоқни юксалтиришда социологиянинг аҳамиятини ўрганиш.

Режа:

6. «Маданият» тушунчаси ва унинг мазмуни. Моддий ва маънавий маданият.

7. Маданият шакллари ва унинг хилма-хиллиги.

8. Ахлоқ тушунчаси.

9. Ахлоқнинг Мовароуннаҳр алломалари асарларида талқин этилиши.

10. Умумжаҳон ахлоқини яратиш йўлидаги изланишлар.

Фойдаланилган адабиётлар:

30. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.

31. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.

32. Каримов И.А. Тинчлик ва ҳавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ Т.12. Т.: «Ўзбекистон» 2004й

33. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. Т.: «Ўзбекистон» 2005 й.

34. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий кадрият. Т.14. Т.: «Ўзбекистон» 2006 й.

35. «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий ва маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. («Халқ сўзи» газетаси 2006 йил 26 август).

36. И.А Каримов «Демократик ҳуқуқий давлат эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир» 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Т.: «Ўзбекистон». 2007 й.

37. И.А Каримовнинг Тошгузар – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишланган тантанали маросимидаги нутқи. Ўзбекистон овози 2007 йил 25 август.

38. «Шарқ гавҳари, замин сайқали» Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг 25 август куни қадимий ва хамиша навқирон Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбелейига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Халқ сўзи» 2007 йил 26 август.

39. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган кўшма мажлисидаги

маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2007 й.

40. Лавриенко В.Н.Нартов Н.А. Основы социологических знаний. ВУЗ. (Социология) - М.:1995

41. Радугин А.А. Радугин К.А. Социология 1995

42. Алиқориев И.С. Умумий социология 1999

43. Бегматов А. Социологияга кириш 1995

44. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси 1997

45. Социология. Луғат маълумотнома - М.: 1995

46. М. Бегматов ва бошқалар. «Социология» ўқув қўлланма. Т 2002

й.

47. Энциклопедик луғат. 1-том. - Т: Ўзбек. Бош Энцикл. 1988

«Маданият» (арабча «маданият» - мадиналик, шаҳарлик, таълим-тарбия кўрганлик) - кишиларнинг табитни, борлиқни ўзлаштириш ва ўзгартириш жараёнида яратган моддий, маънавий бойликлар ҳамда бу бойликларни қайта тиклаш ва бунёд этиш йўллари ва усуллари мажмуи. «Мадина» сўзи мусулмонларнинг азиз тутадиган жойи - Мадина шаҳри номидан келиб чиққан, чунки илк мусулмонлар таълим-тарбияни асосан Мадинада олганлар. Маданият моддий ва маънавий ишлаб чиқариш, ижтимоий ва ўзаро муносабатлар, сиёсат, оила, ахлоқ, хулқ, ҳуқуқ, таълим, тарбия, ижод, илм-фан, хизмат кўрсатиш, турмуш тарзи кабилар билан бирга ривожланади, жамиятнинг тараққиёт даражасини акс эттиради.

Маданият тушунчаси кенг ва тор маъноларда ишлатилади. *Кенг маънода* - маданият тушунчаси инсониятнинг бутун тарихий тараққиёт жараёнида яратган барча моддий ва маънавий бойликларнинг йиқиндисини акс эттиради. *Тор маънода* - маданият атамаси - тушунчаси жамиятнинг маънавий-эстетик турмуши даражасини ифодалаш учун қўлланилади.

Маданият атамаси кенг маънода қўлланилиб, жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритган ютуқлар мажмуи, бирор ижтимоий гуруҳ ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражасини, ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёлилик ва маърифатлилик ҳамда турмушнинг маърифатли киши эҳтиёжларига мос келадиган шартлари йиқиндисини билдиради. БМТ Бош Ассамблеясининг қарорига кўра 2000 йил «Халқаро жаҳон маданияти йили» деб эълон қилинганлиги бежиз эмас.

Социологияда «маданият» тушунчаси математикадаги «сонлар», физикадаги «гравитация», химиядаги «модда» тушунчалари каби муҳим аҳамиятга эга. Маданият - инсонларнинг фаолият натижаларининг мажмуи ўлароқ ўзида икки ҳолатни, яъни *маданий статикани* (маданиятнинг нисбатан турғун кўринишлари) ва *маданий динамикани*, яъни маданиятнинг ўзгарувчан жиҳатини мужассамлаштиради.

Маданият социологияси⁴⁹ - «тушунувчан» («изоҳловчи») социология доирасида 70-йилларда Германия ва Францияда вужудга келган оқим.

⁴⁹ Холбеков А., Идиоров У. Социология. Тошкент: Абу Али Ибн Сино нашрияти, 1999, 79-бет.

Маданият социологияси ижтимоий ҳаётнинг мураккаб шакллари - ақлий ва маънавий ҳаётни, яъни санъатни, дин соҳасини, фанни ва ҳ.к. таҳлил этишга қобилиятсиз бўлган позитивистик социологиянинг назарий-методологик чегаранглигига акс таъсир сифатда вужудга келган.

Маданият - инсоннинг фаолияти, унинг оқибатида яратилган моддий ва маънавий қадриятлар бўлиб, шахсни шакллантириш ва камолотида муҳим омил бўлган ижтимоий ҳодисадир.

Илмий адабиётларда маданиятни моддий ва маънавий маданиятга бўлиш расм бўлган. Маданиятни моддий ва маънавий маданиятга бўлиш инсон фаолиятнинг икки асосий соҳаси - моддий ва маънавий ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқдир. Моддий маданият моддий ишлаб-чиқариш билан боғлиқ ижтимоий фаолиятнинг барча соҳалари ва натижаларини ўз ичига олади. Моддий маданиятнинг муҳим элементлари ишлаб чиқариш, транспорт, алоқа воситаларидир. Моддий маданият тузимига уй-жой, кийим-бош, уй-рўзқор буюмлари, истеъмол воситалари деб аталадиган нарсалар ҳам киради.

Маънавий маданият маънавий ишлаб чиқариш, ижтимоий онг шакллари яратиш билан боғлиқ бўлган фаолиятнинг барча соҳаларини камраб олади. Маънавий маданият намоён бўлишининг турли шакллари ҳар хил тасаввурлар ва Ғоялар, назариялар, таълимотлар, илмий билимлар, саънат асарлари, ахлоқий ва ҳуқуқий нормалар, фалсафий, сиёсий қарашлар, мифология, дин ва ҳ.к. ана шундай фаолият натижасидир.

Моддий ва маънавий маданият бир-бири билан узвий боғлиқ. Биринчидан, ҳар иккаласи ҳам маданиятнинг узвий, ўзига хос қисмлари эканлигини унутмаслик керак, иккинчидан, инсон фаолиятининг маҳсули бўлган кўпгина нарсалар ҳам ақлий, маънавий, ҳам жисмоний меҳнатнинг натижаси сифатида пайдо бўлади.

Маданиятнинг шаклланиши ва ривожланиши: 1) ўзидан олдинги авлодлар яратган қадриятларни ўзлаштиришдан бошланади; 2) у янги қадриятлар яратиш йўлида таянч вазифасини ўтайди. Ана шу икки жараён - эскилик билан янгилик ўртасидаги объектив зарурий боғланиш ворислик деб аталади. Лекин бунда тараққиётга хизмат қиладиган прогрессив ворисликни унга тўсиқ бўладиган реакцион ворисликдан фарқлаш лозим бўлади. Маданиятга ижобий (позитив) ва салбий (негатив) таъсир этувчи ворислик ҳам мавжуд.

Маданиятда анъаналар омилининг роли беқиёс. Маданий анъаналар туфайли⁵⁰ кишиларнинг тажрибаси тўпланиб, авлоддан-авлодга ўтиб боради. Маданий анъаналар деганда, фақат маросим ва урф-одатларнигина тушунмаслик керак. Маданий анъаналар айни вақтда авлоддан-авлодга ўтиб борадиган, тарихан қарор топган ва ижтимоий онгнинг таркибий қисмига айланган Ғоялар ва билимлар, қадриятлар, қарашлар ва тасаввурлар, хулқ ва дид нормалари ва ҳ.к. каби жараёнларни ҳам ўз ичига олади.

⁵⁰ Фалсафа. Тошкент: "Шар?", 1999, 301-337-бетлар.

Маданият бевосита қадриятлар билан боғлиқ бўлиб, унинг турлари куйидагилар:

1. Инсон яшаб турган моддий муҳит билан боғлиқ бўлган қадриятлар.
2. Анъаналар, урф-одатлар ва маросимларда намоён бўладиган ахлоқий қадриятлар.
3. Инсоннинг ақл-идроки ва амалий фаолияти заминида шаклланган меҳнат малакалари ва кўникмалари, билим ва тажрибалари, қобилият ва истеъдодларида намоён бўладиган қадриятлар.
4. Одамлар ўртасидаги жамоавийлик, ҳамкорлик, хайрихоҳлик, ҳамжиҳатликка асосланган муносабатларда намоён бўладиган қадриятлар.
5. Кишиларнинг ёши, касби, жинси ва ирқий хусусиятлари билан боғлиқ бўлган қадриятлар.

Юқорида баён этилган қадриятлар, ўз навбатида:

- 1) умуминсоний қадриятлар
- 2) минтақавий қадриятлар
- 3) миллий қадриятлар
- 4) диний қадриятлар турларига бўлинади.

Маданият социологиясида ижтимоий институтлар муҳим аҳамиятга эга. *Ижтимоий институтлар* деганда кишиларнинг ижтимоий фаолиятлари ташкилланадиган муассасалар ва уларда хулқнинг мувофиқлаштириливи тушунилади. Ижтимоий институтларнинг кўринишлари:

1) мувофиқлаштирувчи (реляцион) институтлар (жинс, ёш, тартиб, касб тури, қобилиятларга оид мезонларини аниқлаб берувчи ижтимоий институтлар).

2) Бошқарув (идора этиш) институтлари.

3) Бирлаштирувчи (интегротив, уйқунлаштирувчи) институтлар.

4) Анъаналар билан боғлиқ ижтимоий хулқни мувофиқлаштирувчи институтлар (одатлар, маросим, қариндош-уруқчилик муносабатларидан иборат фаолиятларни ташкилловчи)

5) Маданий ижтимоий институтлар (Дин, санъат, адабиётга доир фаолиятларни мувофиқлаштирувчи).⁵¹

Маданият социологиясида одамларнинг интеллектуал, ахлоқий, эстетик фазилатлари, амалий қизиқиш ҳамда эҳтиёжи муҳим аҳамиятга эга.

«Маданият» ва «цивилизация», тушунчалари ўртасидаги алоқадорлик ва боғлиқлик хусусида тўхталамиз.

«*Цивилизация*» - (лот. фуқаролик, фуқароликка оид, давлатга оид⁵² деган маъноларни билдиради) Бу тушунчани шотланд тарихчиси ва файлсуфи А. Фергюссон (1723-1816) жаҳон тарихий жараёнининг маълум бир босқичини ифодалаш учун ишлатган бўлса, француз маърифатпарварлари ақл-идрок ва адолатга асосланган жамият, деган маънода ишлатган эди. Ўар қандай цивилизация:

- 1) муайян ижтимоий ишлаб чиқаришнинг илқор технологиясига,

⁵¹ Умумий социология, Т.: ТошДУ, 78 б.

⁵² Фалсафа. Тошкент: "Шар?", 1999, 308-312-бетлар.

2) такрорланмас маданияти, қадрияти, фалсафий қарашлари, одоб-ахлоқ нормаларига,

3) ўз ҳаётий тамойилларига эга бўлади.

Демак, цивилизация - жамият ривожига босқич, бўлиб ижтимоий ва маданий ривожланиш даражаси сифатида маданият тушунчаси билан бевосита боғлиқдир.

Маданият социологияси ўз предметини ойдинлаштиришда маданий статика (мувозанат) ҳамда маданий динамика (ривожланиш) ибораларини қўллайди.

Маданий статика (мувозанат) элементларига моддий маданият ва номоддий (маънавий) маданият киради.

Маданият комплекси (мажмуи) - маданий объектлар ва хислатларнинг йиқиндиси бўлиб, унга:

- маданий реаллик
- маданий мерос
- маданий мероснинг аҳамияти
- унинг объектив баҳоси
- маданий университетлар
- турмуш тарзи тушунчалари киради.

Бундай ташқари, маданий социологияда маданий ёки ижтимоий нормалар категорияси ҳам бўлиб, унга одамлардаги кўникмалар, дид, қилиқ, қадриятлар, диний эътиқодлар, одатлар, анъаналар, билим ва илм, расм-русумлар, жамият аъзоларининг ахлоқ кодекси ва бошқалар киради.

Маданият шакллари.

Асосан уч турли маданият шакли фарқланади:

1. Элитар маданият
2. Халқ маданияти
3. Оммавий маданият

1. Элитар маданият - (французча - «энг сара» сўзидан олинган) - ҳар қандай ижтимоий⁵³ тузилманинг бошқарув, маданият, фанни ривожлантириш функцияларини амалга оширувчи олий, имтиёзли қатламидир. Элита ҳақидаги назариялар даставвал Платон, Ницше қарашларида баён қилинган бўлиб тизимли кўринишга XX аср бошларида В. Перетто, Г. Моска, Михельслар томонидан келтирилган. Ҳозирги ўрб социологиясида элита турли хил талқин этилади. Бунда элита ҳокимиятга йўналган, сиёсий жиҳатдан энг фаол одамлар (Моска), жамиятда энг кўп обрў, мақом, бойлика эга бўлган, оммага нисбатан ақлий ва ахлоқий устунликка эга одамлар (Х. Ортега-и-Гассет), жамиятнинг ноижодий кўпчилигидан фарқ қилувчи қисми (Тоинби), энг малакали мутахассислар, менеджерлар ва бошқарув тизимидаги олий хизматчилар (технологик детерменизм) дир, деб изоҳланади. Ҳозирги замон социологиясининг йирик олимлари Миллс, Рисмен, Белл асарларида элита назарияси янада ривожлантирилмоқда.

⁵³ Холбеков А., Идиоров У. Социология. Лу?ат. Тошкент: Ибн Сино нашри?ти, 1999, 69, 93, 118, 142, 152-бетлар.

Киборлар (юкори тоифа аҳоли) маданияти эса - жамиятнинг имтиёзли табақалари учун шакллантирилади. «Санъат санъат учун» қондасига асосланган маданиятда нафис санъат, мумтоз мусиқа, фақат киборларгина мутоала қиладиган бадиий адабиёт намуналари назарда тутилади. Одатда киборлар маданияти намуналари оддий одамлар идроки учун мураккаб бўлиб, уларни кўпроқ интеллектуал-эстетик мақомга эга бўлган, юксак дид вакиллари учун яратилади.

2. Халқ маданияти - махсус тайёргарлиги бўлмаган шахслар томонидан бунёд бўлган маданият. Халқ ижодининг муаллифлари одатда номаълумдир. Жумладан, афсоналар, эртақлар, достонлар («Гўрўқли», «Алпомиш» ва ҳ.к.) шулар жумласидан бўлиб, улар якка (масалан, бахшилар), гуруҳий (кушиқ ёки ўйин ижроси) ёки оммавий (масалан, сайиллар, халқ байрамлари) кўринишга эга бўлиши мумкин.

3. Оммавий маданият - XX аср ўрталарида оммавий мулоқот ва ахборот воситаларининг жамият ҳаётига чуқур кириб бориши ва барча ижтимоий гуруҳлар учун етарли бўлиши натижасида шаклланган ва моҳиятан барча ёшдаги аҳоли учун тушунарли бўлган маданият намуналари (оммавий эстрада мусиқаси, цирк ва ҳ.к.). Оммавий маданият одатда киборлар ёки халқ маданиятига нисбатан камроқ бадиий кадрга эга ва у омма томонидан ўзлаштирилишига мўлжаллаб яратилади. Бу асосан индустриал жамиятларга хосдир. Оммавий маданият барча одамларга қаратилган бўлиб, муттасил равишда кундалик ҳаёт учун ишлаб чиқилади ва оммавий ахборот воситалари фаолиятида ёрқин намоён бўлади.

Ахлоқ ижтимоий онг шакли сифатида муайян халқ, элат ёки уюшманинг асрлар давомида шаклланган хулқ-атвор, хатти-ҳаракатлар, ҳис-туйғу ва кишилар ўртасидаги ўзаро реал муносабатлари тизимини ифода этади. Ахлоқ муайян халқнинг атроф муҳитга, кишиларга ва ўз-ўзига бўлган муносабатлари сифатида, бир жиҳатдан маҳаллий-миллий хусусиятга эга бўлса, иккинчи жиҳатдан миллатнинг умумжамят талабларига уйқун мувофиқлигини таъминловчи умуминсоний хусусиятга ҳам эгадир.

Ахлоқ ва ижтимоий муносабатлар учун муштарак манбалардан бири, табиийки тил ҳисобланиб, у ижтимоий ахборотни сақловчи, ифодаловчи ва етказувчи муҳим восита бўлиб, кишилар хатти-ҳаракати, феъл-атворларини (ахлоқий таъсир-таъйиқ, ишонтириш, тушунтириш, рақбатлантириш, жазолаш ва ҳ.к.) бошқариш омилдир. Тил мулоқот калити-ижтимоий муносабатларга тарихий-табиий маҳсулидир.

Ахлоқ ва жамоатчилик фикри ҳодисаларининг боғлиқлиги инсоният тараққиётининг илк босқичи ва ундан кейинги даврларида намоён бўла бошлаган бўлиб, у қабила ҳамда элатлар маиший ва ижтимоий онгида ўз таъсирини ўтказа бошлаган.

Маиший ҳаёт доирасида ахлоқ асосан қуйидаги йўналишларда намоён бўлган: а) муносабатлар, в) фаолият. Ахлоқий сифатлар инсонинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлиб, унинг гносеологик, иқтисодий ва ижтимоий келиб чиқиши, ҳозирги мақеи ва ахлоқий қарашларига ишора ва гувоҳлик бериб турган. Ахлоқий сифатлар ёки хатти-ҳаракатлар илк кишилик

тарихи, яъни инсониятнинг заминга дастлабки қадамлар қўйилишидан, шаклланиш босқичига кирган ва шу боисдан ҳар бир халқ, элатларда у ўзига хос ва бетакрордир. Худди шунингдек, миллат ва элатлар ижтимоий онгининг муайян ҳолати ҳисобланмиш жамоатчилик фикри ҳам ўзининг шаклланиш манбаларининг салмоқи, реал кучга айланиш суръати, уюшқоқлик даражаси, ҳиссий-эмоционал потенциали ҳамда мантиқий-интеллектуал асосларига кўра миллий, иқлимий, маҳаллий ҳамда регионал ўзига хосликларга эгадир.

Ахлоқ асрлар давомида одамларни жамоага, уюшувга, бошқалар манфаатини шахсий манфаатлардан юқори қўйиб, ёндошувга ундаб келган. Бу хусусда улуғ донишмандлар ибратли фикр-қарашларни илгари сурганлар. Ўзрат Баҳовуддин Нақшбандий айтар эдилар: «Ўар ким ўзгаларни хоҳласа, ўзини хоҳлабди, кимки ўзини хоҳлабди, билсинки, ўзини хоҳламабди»⁵⁴.

Шарқ ахлоқ қоидалари нафақат шахсни уюшувга ундайди, балки уюшган ҳолда ҳам кишининг шахс сифатидаги бир бутунлиги барқарор турмоқи, жамоавий интеграция доирасида ҳам руҳий ботиний яхлитлик сақланмоқи зарурлиги, умумий бир бутунлик кўплаб сержило ва мустақил яхлитликлар йиқмасидан иборатлигини ёрқин ифодалайди. Жамоада шахс бир бутунлиги емирилмайди, умулаштиришлар негизига қурбон этилмайди, балки мантиқий мувофиқлик мезони доирасида уйқун бирлашув жараёни табиий равишда амалга оширилади. Айни чоқда шуни эътиборда сақлаш керакки, ҳар қандай уйқунлашув ўлчовсиз, чегарасиз бўлмаслиги, ҳар бир ҳаракатда мезон ҳисси ва ақлий ҳушёрлик бўлиши халқимиз феъл-атворига хос анъанавий белгидир.

Жамоада ўзликни англаш, аммо унда гегемонлик ҳуқуқини талаб этмаслик, мақсадга интилишда камтар ва камсуқумлик, даҳоларимиз илгари сурган муқаддас шиорларидан эди. Ўзрат Баҳовиддин Нақшбандий уқтирган «Хилват дар анжуман (анжуманда хилват ёхуд жамоада ўзликда қолиш), сафар дар ватан (ватанда сафар, ёхуд ўз ўлкангда мутлоқ эмаслигинг, бу фано замонда меҳмонлигингни доимо ҳис этишинг) ва зоҳирда халқ билан, аммо ботинда ҳақ билан бўлиш»⁵⁵ хусусидаги ўғитлари фикримизнинг исботидир.

Мовароуннаҳр халқлари ахлоқ тизими жамоатчилик фикрининг салмоқини, унинг ҳақ ва ислом қоидаларига нечоқли мувофиқ келишига боғлиқ эканлигини алоҳида қайд этади. Шу жамоа аъзоларининг тўғри ва ҳалоллиги гуноҳ ишлардан қанчалик ўзларини фориқ тута билишлари билан ҳам ўлчанишига эътибор қаратади. Айни чоқда жамоа аъзолари гуноҳ йўлга киргудек бўлсалар, уларни тарбиялаш ишидан бўйин товламаслик зарурлиги ҳам уқтирилади. «Бу тоифа аҳлидан ҳар ким бир гуноҳ қилса, унга чоратадбир бор, бироқ ундан юз ўгириш раво эмас»⁵⁶.

Ўзрат Баҳовуддин Нақшбандий айни чоқда ахлоқнинг буюк қудрати ва салоҳияти, унинг чексиз имкониятларига юксак баҳо беради. Халқни айблаш нотўғри ва беҳуда иш эканлигини уқтиради. Мабодо, эл-улус тўғри ахлоқ изнидан ва ҳатто ҳақ йўлидан адашган ҳолда ҳам унга тушуниш кўзи

⁵⁴ Абул Мухсин Муҳаммад Боʻир ибн Муҳаммад Али Бақовиддин Балогардон Т.: Ёзувчи, 1993, 95-бет.

⁵⁵ Бақовуддин Балогардон. Т.: Ёзувчи, 1993, 72-бет.

⁵⁶ Шу ерда, 80-бет.

билан қарамоқ лозимлиги, халқни бевосита эмас, билвосита усулларда тарбияламоқ жоизлигини тайинлайди.

Улуғ ҳазрат яна бир ўринда «Ширк (динга риоя этмаслик) умум, яъний оддий халқдан кечиримлидир, аммо хусус (хос бандалардан) кечиримли эмас»⁵⁷, дея ҳар бир хатти-ҳаракат учун шахсий маъсулият ҳиссининг оширилишига даъват этади.

Зеро, инсон бир умр шаклланади, тарбияланиб боради. Аслида инсон ўз ҳаётини бутун умр давомида маъқулроқ тартибларга тушириш, жамият талабларига мувофиқроқ йўналишларга солиш ташвишлари билан яшаб ўтади. Шу боисдан ҳам жамоатчилик фикри жамият ахлоқий қарашлари, талаб ва йўриқларига ҳар жиҳатдан боғлиқ бўлиб келади.

Жамият жамоатчилик фикри орқали шахс зиммасига ижтимоий тузум, шаклланган ахлоқий қарашлар, анъана ва урф-одатлар мантиқидан келиб чиқувчи кўпгина талаблар, саъйи-ҳаракатлар, иш юритиш, турмуш тутишда қатор мажбуриятларни ҳисобга олиш маъсулиятини ҳам юклайди. Ахлоқий қарашларнинг жамоатчилик фикри ҳосил этиш имкониятлари қанчалик катта бўлса, унинг оммага таъсир доираси шунчалик теран ва таъсирчан бўлади. Шу боисдан ҳам ҳар бир ахлоқий талаб ва қоидалар жамият томонидан тўла маъқулланган ва ўзлаштирилган бўлиши зарурдир. Шахснинг жамият ҳаётига бўлган иштироки қанчалик юқори бўлса, унинг ахлоқ тизимида ижтимоий маъсулияти ва вазифалари салмоқи ҳам шунчалик катта бўлади. Шахснинг ижтимоийллашув жараёни эса меҳнат, фаолият билан чамбарчас боғлиқдир.

Инсониятнинг онгли фаолияти бошланган илк даврларда инсоннинг ташқи дунё билан боғлиқлигини англаувчи илк мафкуравий йўналиш-тотемизм, яъни ибтидоий жамоа кишисининг ўз келиб чиқишини турли хил ҳайвон-қушларга олиб бориб тақаш нуқтаи назари чуқур илдиз отди. Бу хусусият ҳар хил элатларда турлича намоён бўлиб, тегишли ҳайвонларда ўз ўтмишини кўриш, шу ҳайвонлар билан боғлиқ тасаввур, рамзлар, одат ҳамда иримлар тизимини ҳам юзага келтирди. Мисол ўрнида ҳиндлар сигир, козқларда учқур от, инглизларда бургут, турон турклари-ўзбекларда афсонавий Ўумо қуши ва ҳоказоларни келтириш жоиздир. Тотемизм халқларнинг ташқи дунё билан боғлиқлик илдизларини излаш хоҳиш-истаклари, табиат билан уйқунлашув, ундан ҳимоя излаш, ҳамкор топиш интилиишларидан гувоҳлик беради. Бу хусусда кенгроқ маълумотлар махсус адабиётларда атрофлича баён этилади⁵⁸.

Тотемизм халқлар маънавиятининг шаклланишида, табиийки, муҳим босқич ҳисобланиб, у илк мафкуравий силсила сифатида элатларининг этник жиҳатидан ўз-ўзини англаш қобилияти ҳамда этник асослардаги жамоатчилик фикрини таркиб топтиришда катта аҳамият касб этади.

Бу давр маънавиятида ахлоқий қоидалар гарчи қоқозларда ифодаланмаган бўлса-да, уруқ умумий қарашларида муҳрланган оқзаки йўсинда ифодаланувчи барча ахлоқий талаблар сўзсиз ва бекаму-кўст

⁵⁷ Шу ерда, 93-бет.

⁵⁸ Чесноков Я.В. Ранние формы этнонимов и этническое самосознание. М., 1971: Токарев С.А. Ранние формы и религии. М., 1964: Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси Т., 1964: Ахмедов Ўтмишда сабоқлар. Т., 1994 ва ҳақ.

бажарилиб бориши билан эътиборлидир. Шу боисдан ҳам уруқ таркибида жисмонан ўз-ўзини сақлаш инстинкти ва саъй-ҳаракатлари билан бир пайтда жамоа умумий фикрининг мўътадил сақланиб туриши, турли антагонистик қарашларининг авж олиб кетмаслиги олдини олиш учун ҳам муайян мафкуравий иш доимий тарзда олиб борилган. Жамоа таркибидаги кишиларнинг ана шундай ахлоқий фаолияти бошқа ижтимоий ташкилий меҳнат турларидан ажралиб турган ва аҳамияти жиҳатидан қуйи мақеларда бўлмаган.

Матриархат тузимининг патриархат тузум билан алмашинуви жамоатчилик фикридаги ахлоқ моҳиятини ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Истеъмол муносабатларидан ишлаб чиқариш муносабатларига, тақсимотдаги адолат ва тенглик шарт-шароитларидан ишлаб чиқариш натижасида эришилган неъматларни ўзлаштиришдаги тенгсизлик ҳолатларига ўтилиши матриархат ҳукмронлиги даврига тамомила чек қўйилди. Ахлоқий қарашлар манзараси ҳам тубдан ўзгариб, ота образи илоҳийлаштирила бошланди, отага сиқиниш, отага хизмат, иззат-икром чегаралари кенгайди. Кўпхотинлик, куллар ва чўрилар асраш, эркакларнинг рўзқор ташвишларидан узоқлашуви, уруқ таркибидан эркак бошчилигида алоҳида оилаларнинг ажралиб чиқа бошлаши, эрнинг оиладаги ҳукмрон мақеи ва бошқалар, шулар жумласидандир. Табиийки, патриархат ахлоқ қоидаларининг жамият ҳаётида мустаҳкам ўрнашуви учун яна минг йиллаб вақт қурбон қилинди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, айрим халқлар, хусуан, ўзбек халқи ўз маънавияти мазмунида матриархат ва патриархат даврлари асоратларининг энг яхши аъаналарини сақлаб қола билган. Айниқса, миллатимиз маънавий олами замирида бир йўла икки маданият-аёллар ҳамда эркаклар маданияти алоҳида-алоҳида амал қилиб келгани, уларнинг бир-бирига узвий боғлиқликда бўлгани ҳолда, айтиш чоқда нисбатан мустақил сақланиб ва ривожланиб келганлиги фикримизнинг далилидир. Аёллар маданияти эркакларники билан бир хил замон ва макон доирасида ҳаракат қилганликларига қарамай худудий (ичкари ва ташқари ҳовли), мазмуний (ўзига хос ахлоқий нуқтаи назарлар), рамзий (урф-одат, ирим-расмлар) жиҳатларга кўра фарқли ривожланиб келганлар. Истиқомат ва фаолият макони бўлган ичкари ҳовли аёллар маънавияти тўлақонли намоён бўладиган жой вазифасини, шунингдек, ижтимоий эҳтиёж ва истеъмол талабларига мувофиқ маданий ишлаб чиқариш кўринишларини ҳам яққол ифодалаб келган. Бу хусусда муайян камолот даражасида эканлиги эътироф этилган ўзбек аёллар шеърляти, мусиқаси, аёллар характерида хос чанқовуз, дутор каби мусиқа асбоблари, каштачилик, гиламдўзлик, сўзана, зардўзлик сингари санъат турларининг ичкари ҳовлида аёлларимиз қўллари ва қалбидан яратилганлиги фикримизнинг гувоҳидир. Шунингдек, фарзанд тарбиясида ичкари ҳовли кичик ёшли болаларнинг ҳаётга ахлоқан бенуқсон етказилишида, комил инсонлар бўлиб етишувида мустаҳкам замин вазифасини ҳам ўтаганидир. Шу боисдан ҳам, ўзбек халқи яхлит, тўлақонли маънавий меросининг икки йўналиши-аёллар ва эркаклар маданияти мавзуси алоҳида ва махсус тадқиқ этилиши мақсадга мувофиқдир. Айтиш чоқда ўзбек аёллари дунёсида ўзига хос мустақил ахлоқ қоидалари тегишли урф-одатлар, анъана ва маросимларда

яққол ифодаланиб келмоқда. Ҳозиргача кўпгина чекка қишлоқларда амал қилиниб келаётган тўй ва маъракаларда эркаклардан айрича ўтказилувчи ранг-баранг урф-маросимлар, ирим-русмлар шунга мисолдир.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ҳар қандай ахлоқий қоида ва талаблар жамият томонидан эътироф этилиб, жамоатчилик фикрида мустаҳкамланган ҳолдагина умрибоқийлик касб этади. Шу боисдан ҳам ахлоқ жамоатчилик фикрининг асоси ва унга бевосита боғлиқ ижтимоий онг кўринишидир.

Ўар қандай сиёсий тизим биринчи галда ахлоқ асосларини ўзгартиришга интилади. Ҳозирги кундаги ижтимоий муносабатлар мазмунига бозор иқтисодиёти унсурларининг тезкор кириб келиши ахлоқий қарашлар ва бу қарашларнинг ифодаси бўлган жамоатчилик фикри мазмунида ҳам катта ўзгаришлар бўлишига олиб келиши шубҳасиздир.

Ўзбекистон ҳукумати бозор иқтисодиётига қадам қўйишда амалда расм бўлган «Шок усули ёхуд тотал бозор» сиёсатида иш тутмади. Донишманд Президентимизнинг оқилона раҳномалиги натижасида бозор иқтисодиётига тадрижий ўтиб бориш сиёсати мамлакатимизда илк дафъа жуда улуғворлик билан қўлланилдики, ҳозирги пайтда бу тажриба махсус ўрганила бошланди.

Бу жараёнда, аввало анъанавий ахлоқ тизимига раҳна солинмаслиги, инсоний қадриятлар таназзулига йўл қўймаслигига, шахс ва жамоа манфаатлари ўртасида шаклланган мувозанат меъёри бузулмаслигига алоҳида аҳамият берилди. «Ахлоқ,-деб таъкидлади Президент И. Каримов - бу аввало инсоф ва адолат туйқуси, иймон, ҳалоллик дегани. Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак. Шундай одамгина лафзини сақлайди, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, ватани, халқи учун жонини фидо этишга ҳам ўзини аямайди»⁵⁹.

Бундай ҳаёт тарзини жамият ахлоқи ва жамоатчилик фикригина бошқариб туради. Абу Наср Форобий айтганларидек, «Мамлакат аҳолиси хушхулққа эга бўлмаган тақдирда ҳокимиятга эҳтиёж туғилади»⁶⁰.

Жамоатчилик фикри жамият ахлоқининг ифодаси тарзида намоён бўлгани сабабли, у ахлоқнинг ўзи бўлиб ҳам туюлади. Француз олими Берж бу хусусда қизиқарли мулоҳазани ўртага ташлайди: «Жамоатчилик фикри ахлоққа жуда ўхшаб кетади, чунки ҳар иккаласи ҳам жамоани ҳукм ўтказиб бошқаради»⁶¹.

Жамоатчилик фикрининг жамоани катта ишонч билан бошқаришига асосий сабаб шундан иборатки, у кишилар орасидаги ахлоқий муносабатлар тизимиға бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади.

Ахлоқий қарашлар эса кишиларнинг кундалик турмуш тарзи орқали уларнинг орзу-ўйлари, мақсадларига эришиш йўлидаги кураш ва баҳсларда

⁵⁹ Хал? сғзи.1995 й. 24 февраль сони.

⁶⁰ Хал? сузи.1995 й. 15 март сони.

⁶¹ Плеханов В.Г. Ибранные философские произведения в пяти томах: том III.М., Госкомиздат, 1956,с. 248.

туғилади ва бу хатти-ҳаракатлар мазмунининг жамоатчилик фикри томонидан баҳолана бориши жараёнида шаклланади.

Ахлоқий тушунчалар кишиларнинг оддий-одатий турмуш тарзида, кундалик ҳаёт жараёнида таркиб топиб, унинг амалий фаолиятига бевосита таъсир кўрсатади.

Жамоатчилик фикри ижтимоий онгнинг муайян ҳолати сифатида кишиларнинг атроф-муҳитга муносабатига ва амалий фаолият жараёнларига бевосита таъсир ўтказади. Шу боисдан ҳам ахлоқий қонунлар эл наздидан айрича ҳолатларда амал қила олмайди, ёхуд жамоатчилик фикри асрлар мобайнида шаклланган ахлоқий негизларсиз ҳеч қандай таъсир-тайзикқа эга бўла олмайди. Зеро, инсон ўтмиш хотираси, маънавий мерос ва қадриятларсиз, ўз халқининг Қалаба ва мақлубиятларсиз тарихий истиқболдан ҳам маҳрум бўлиши шак-шубҳасиздир. Шу боисдан ҳам ҳар қандай мустабид тузум энг аввало халқнинг ўтмиши ва ўтмиш билан бевосита боғлиқ бўлган ахлоқий қарашлар негизини кўпоришга интилади.

Сўнгги йилларда умуминсоний қадриятлар ва умупланетар ахлоқ нормаларини ишлаб чиқишга бўлган саъй-ҳаракатлар бирмунча қулоч ёзди.

Умуминсоний ахлоқ тамойиллари мазмунининг жамоатчилик нуқтаи назарий, унинг жамоавий баҳоси асосларига қурилиши лозимлиги бугунги кунда, айниқса, долзарб масала сифатида кун тартибига чиқарилмоқда. Хусусан, америка олими Арчи Бам жаҳон файласуфларининг XV конференциясида (конгрессида) умумжаҳон ахлоқ қоидаларини ишлаб чиқиш зарурияти пишиб етилганлиги ҳамда мазкур катта тадбирнинг тарихий жараёнларда шаклланган ва синовдан ўтган инсоний муносабатлар, гуманистик тамойиллар асосидагина таркиб топтириш лозимлигини алоҳида уқтиради. Бунинг учун эса планетамизнинг барча аъзолари учун умумий ягона ахлоқ қоидаларини тузиб берувчи қумита ташкил этиш зарурлиги ўртага қўйди.

Умумжаҳон ахлоқи асосларини яратиш Ғояси гарчи бугунги кунда ҳеч кимда шубҳа уйқотмаса-да, кўп йиллар мобайнида мазкур ижтимоий интилишга бир ёқлама ёндошиш, яхшидан иллат, савобдан қусур излаш тенденцияси ҳукм суриб келди.

Табиийки, халқаро ахлоқ қоидалари куч ёки қурол воситасида ҳаётга жорий этилмайди. Умуминсоний тамойиллар негизига қурилувчи бу ахлоқий қоидалар фақат жамоатчилик фикри орқалигина бошқарилади ва назорат қилиб борилади.

Хулоса сифатида қуйидагиларни алоҳида қайд этиб ўтишни зарур деб ҳисоблаймиз:

1) ахлоқ жамоатчилик фикрининг уйқониш, шаклланиш ва амал қилишнинг узвий манбаларидан саналган холда халқ ахлоқи яхлитлигининг юзага келишида жамоатчилик фикри ҳам муҳим урин тутади, бу икки ижтимоий ҳодиса ҳамма ҳолатларда мустаҳкам алоқада бўлиб туради, бир-бирини тўлдириб, бойитиб боради;

2) жамоатчилик фикри ўзининг шаклланиш манбаларининг салмоқи, кишиларнинг уюшқоқлик даражаси, аҳолининг ҳиссий-эмоционал

потенциали, мантиқий-интеллектуал имкониятларига, шунингдек, миллий, иқлимий, маҳаллий ва регионал шарт-шароитларга боғлиқдир;

3) ахлоқ ва жамоатчилик фикрининг ўзаро алоқадорлик меъёри жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий формациясига, яъни тараққиёт учун танланган ривожланиш дастурига, мантиқий йўналишлар ўзига хослигига, халқ маънавияти ва миллий ўзига хосликлар омилларига боғлиқдир;

4) совет тузуми даврида «аввал иқтисод, кейин сиёсат» ақидасининг амал қилиши, иқтисод, сиёсат «аввал материя сўнг онг» деган моддийчилик шиорларининг Ғоявий таъсир-таъйиқи остида шакллантирилганлигини пухта ҳисобга олиш зарурдир. Маънавиятнинг бирламчилиги, умуминсоний тамойиллар устиворлигини эълон қилиб, озод жамият қуришга киришган Ўзбекистонда нафақат иқтисодий, балки чуқур маънавий бўҳронлар ботқоқидан муваффақият билан чиқилмоқда;

5) жамоатчилик фикри халқ анъана ва урф-одатларига мустаҳкам таянади ва уларнинг жамият ҳаётида амал қилишига имконият яратади. Зеро, анъаналар ахлоқий қарашларнинг прогрессив жиҳатларини авлоддан авлодга етказувчи муҳим омили, халқнинг ўзига хос қиёфасини сақлаб қолиш ва ҳимоялаш мезонидир;

6) ахлоқ категориясининг муайян уруқ, қабила, эл-элат ва халқ миқёсларидан халқаро миқёсларга ўсиб ўтиш, умуминсоний тамойиллар негизидаги умумпланетар ахлоқнинг таркиб топишида жамоатчилик фикри ўзига хос кўприк вазифасини ўтайди. Айни чоқда жамоатчилик фикри ва ахлоқ жамиятда умумий мурса ва мадоранинг турғун маромини таъминлаш йўлида ўзаро муносабатликда, тадрижий такомил жараёнидаги мувофиқликда ривож топа боради, бир-бирини тўлдиради, бир-бирига уйқун тарзда мукаммалашади.

Мавзу бўйича таянч атамалар: маданият, маданий статика, маданий динамика, ворислик, цивилизация, маданиятлар турлари.

Мавзу бўйича таянч атамалар: ахлоқ, тотемизм, ахлоқий қарашлар, маънавият ва ахлоқ.

Такрорлаш учун саволлар:

3. Маданият ва ахлоқ социологияси қандай изоҳлайсиз?

4. Маданият ва ахлоқни юксалтиришнинг умум инсоний муаммолари тўғрисида қандай фикрдасиз?

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

1. Маданият ва ахлоқ социологиясининг умумий масалаларини таҳлил этинг.

2. Ўзбекистонда маданият ва ахлоқнинг ривожланишини аниқланг.

3. Бозор муносабатларига ўтиш даврида маданият ва ахлоқни юксалтириш муаммолари ҳақида фикр юритинг.

7-Мавзу: Бошқарув тизими социологияси

Даврснинг мақсад: Бошқарув тушунчаси ва ижтимоий бошқарувнинг моҳияти ва мазмуни, шакллари аниқлаш. Бошқарув тизимининг самарадорлигини таъминлайдиган омилларни таҳлил этиш.

Маъруза режаси:

48. 1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.

49. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.

50. Каримов И.А. Тинчлик ва ҳавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ Т.12. Т.: «Ўзбекистон» 2004й

51. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. Т.: «Ўзбекистон» 2005 й.

52. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т.14. Т.: «Ўзбекистон» 2006 й.

53. «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий ва маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. («Халқ сўзи» газетаси 2006 йил 26 август).

54. И.А Каримов «Демократик ҳуқуқий давлат эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир» 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Т.: «Ўзбекистон». 2007 й.

55. И.А Каримовнинг Тошгузар – Бойсун – Қумкўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишланган тантанали маросимидаги нутқи. Ўзбекистон овози 2007 йил 25 август.

56. «Шарқ гавҳари, замин сайқали» Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 25 август куни қадимий ва ҳамиша навқирон Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбелейига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Халқ сўзи» 2007 йил 26 август.

57. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган кўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2007 й.

58. Лавриенко В.Н.Нартов Н.А. Основы социологических знаний. ВУЗ. (Социология) - М.:1995

59. Радугин А.А. Радугин К.А. Социология 1995

60. Алиқориев И.С. Умумий социология 1999

61. Бегматов А. Социологияга кириш 1995

62. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси 1997
63. Социология. Луғат маълумотнома - М.: 1995
64. М. Бегматов ва бошқалар. «Социология» ўқув қўлланма. Т 2002

й.

Ижтимоий муносабатларнинг унумли тарзда кечишини ҳар-хил мезонлари ёрдамида ўрганадиган фан социологик бошқарув деб номланади. Бу фан умумсоциологияг фанининг ажралмас қисми бўлиб, унинг барча назарий ва амалий жиҳатларни қамраб олади.

Инсонларнинг иқтисодий фаолияти ҳар доим маълум услублар, назарияда амалиётлар, институт ва ташкилотлар орқали бошқарилиб келинаётган бўлса, ижтимоий жараён, ҳодисалар ва муносабатлар эса ҳали унчалик тарзда бошқарилиш даражасига ўтгани йўқ. Шунинг учун энг асосий ҳисобланган ижтимоий жараёнлар унумли тарзда бошқарилади.

Ижтимоий бошқарув фанига XX аср бошларида Ф.Тейлор, М.Вебер, А.Файола каби олимлар асос солдилар. XX аср ўрталаридан бошлаб бошқарув муаммоларининг ечилишида системали ёндошув усули қўлланила бошлади.

Ҳозирги даврда ташкилот ва корхоналарнинг унумли бошқариш давр талабидан келиб чиқиб, самарали бошқарув механизмларни яратишни ва жорий этишни тақозо қилади. Зеро кучайиб бораётган интеграцион жараёнлар ва ахборотлар тизимининг халқаро даражага етиб бориши, рақобатнинг кучайиши ва бошқарувга бўлаган муносабатни фойдали томонга кескин ўзгартиради ва бошқарув тизимида ижтимоий ўзгаришларга бўлаган мослашувни тезлаштиради. Ижтимоий бошқарувнинг такомиллашув истиқболлари Ўзбекистонда барча ислохотларни янада тезроқ ва самарали амалга ошириш, демократик жараёнларни чуқурлаштириш, ўз-ўзини бошариш тизимларини такомиллаштиради. Оқибатда аҳолининг турмуш даражасини ошириш имкони яратилади.

Ахборотларнинг инсон томонидан тез ўзлаштирилиши ва унинг янги шароитларда мойиллик қобилиятларини ошиб бориши ҳар қандай бошқарув тизимининг долзарб вазифаларидан бири бўлиб, инсон омилини аниқ ҳисобга олишни талаб этади. Ижтимоий жараёнларни башорат ва бошвариш қуйидаги асосий вазифаларни белгилайди:

- Истиқболни баҳолаш, жамият ижтимоий тараққиётининг муҳим кўрсаткичларини аниқлаш ва унга оқилона етишишнинг сам аралари воситаларини аниқлаш;
- Меъёрларни аниқлаш истиқболдаги асосий ижтимоий талаб ва уни таъминлаш имкониятларини белгилаш;
- Таҳдидларни таъминлаш, жамият ижтимоий тараққиётига таъсир этиш мумкин бўлган ўзгаришларни таҳлил этиш.

Қуйилган вазифаларни ҳал этиш мақсадини кўзда тутган ҳолда ижтимоий башорат мос равишда қуйидаги турларга ажралади.

Истиқболдаги ҳолатларни башорат қилиш-жамиятнинг ижтимоий тараққиёти ҳақида олимларнинг ўтган замон, ҳозирги замон ва истиқбол анъаналарини башорат этишдир.

Меъёрлар башорати-истиқболдаги кутилаётган ижтимоий ҳолатга мос меъёрларни топиш, шу ҳолатга олиб келувчи шарт-шароитларни аниқлаш.

Тахдидлар башорати –ижтимоий тараққиёт жараёнинг ишдан чиқиш ҳолатини таҳлилига асосланган башорат тури.

Ижтимоий башорат ўзаро мантқан боғланган босқичларда амалга оширилади.Биринчи босқич башорат объекти бўйича маълумотлар манбаи ва кўрсаткичларни аниқлаш, башорат дастурини ишлаб чиқариш, башорат мақсади ва масалаларни белгилаб олишдан иборат.

Иккинчи босқич башорат қилинувчи объектнинг динамик моделини ишлаб чиқишни ўз ичига олади. Хусусан модел ижтимоий жараёнини акс эттирувчи формуларлар кўринишида бўлиши мумкин.

Учинчи босқич башорат қилинувчи жараён моделига кирувчи бошқарув кўрсаткичларини белгилаш, бу кўрсаткичларнинг башорат даврида ўзгаришў тенденцияларни ва чегараларни аниқлаб олиш, турли талқиндаги тахминлар асосида вариантларни аниқлаш. Бошқарув нуқтаи назаридан ижтимоий ахборот, ташкилий, назорат, ҳисобга олиш, натижавий ахборотлардан иборат. Ташкилий ахборотлар ижтимоий бошқарув объекти ва субъекти ўзаро боғланиши бошварув жараёнини, бошқарув қарорларини бажарилиши ҳақидаги маълумотларни ташкил этади.

Назорат –ҳисобга олиш ахборотлар ижтимоий жараёнларнинг бошқаришнинг бориши в унинг бошқарув қарорларига мослиги ҳақидаги маълумотлардир. Натижавий ахборотлар белгиланган бошварув тадбирлари, талаблари, қоида ва нормалари ҳақидаги ахборотларни ўз ичига олади.

Ижтимоий бошқарув жараёни сифат кўрсаткисли ҳамда миқдор кўрсаткичли ахборотлар орқали амалга оширилади.Ижтимоий бошқарув тизимига ўтиш жамиятимизнинг пировард мақсадларидан бўлиб, жамият ҳаётининг барча жабҳалада ижобий ўзгаришларни содир этади.

Мавзу бўйича таянч тушунчалар: Бошқарув, фуқаролик жамияти, ижтимоий бошқарув, ўз-ўзини бошқарув.

Такрорлаш учун саволлар:

1. *Бошқарув тизимини социологик жиҳатдан тадқиқ этишни қандай изохлайсиз?*

2. *Солиқ тизимини такомиллаштиришда социологик тадқиқотларнинг аҳамиятини қандай тушунасиз?*

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

- 1. Бошқарув тизимини социологик жиҳатдан таҳлил этинг.*
- 2. Бошқарув илмини мукаммал ўзлаштириш масаласини ўрганинг.*

8 – Мавзу: Солиқ тизими ва социология.

Мақсад: Солиқ тизими ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрнини аниқлаш. Ўзбекистон Давлат солиқ хизматини такомиллаштиришда социологик тадқиқотларнинг аҳамиятини таҳлил этиш. Солиқ тизимига малакали кадрлар таёрлаш тизимини социологик жиҳатдан ўрганиш.

Режа :

4. Солиқ тизими ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрнини, солиқ конунчилиги, солиқлар ва солиққа тортиш амалиёти, солиқ хизмати ходимлари фаолияти масалалари.

5. Солиқчиларнинг жамиятда тутган мавқеи.

6. Солиқ тизимига оид материалларнинг таҳлили.

Адабиётлар:

65. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.

66. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.

67. Каримов И.А. Тинчлик ва ҳавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ Т.12. Т.: «Ўзбекистон» 2004й

68. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. Т.: «Ўзбекистон» 2005 й.

69. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий кадрият. Т.14. Т.: «Ўзбекистон» 2006 й.

70. «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий ва маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. («Халқ сўзи» газетаси 2006 йил 26 август).

71. И.А Каримов «Демократик ҳуқуқий давлат эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир» 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Т.: «Ўзбекистон». 2007 й.

72. И.А Каримовнинг Тошгузар – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишланган тантанали маросимидаги нутқи. Ўзбекистон овози 2007 йил 25 август.

73. «Шарқ гавҳари, замин сайқали» Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 25 август куни қадимий ва ҳамиша навқирон Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбелейига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Халқ сўзи» 2007 йил 26 август.

74. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган кўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2007 й.

75. Лавриенко В.Н.Нартов Н.А. Основы социологических знаний.

ВУЗ. (Социология) - М.:1995

76. Радугин А.А. Радугин К.А. Социология 1995

77. Алиқориев И.С. Умумий социология 1999

78. Бегматов А. Социологияга кириш 1995

79. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси 1997

80. Социология. Луғат маълумотнома - М.: 1995

81. М. Бегматов ва бошқалар. «Социология» ўқув қўлланма. Т 2002

й.

82. Алиқориев Н.С. ва бошқалар. Умумий социология. Муаллифлар жамоаси. - Бишкек.: 1999.

Маълумки, солиқлар жамият харажатларини молиялаштириш мақсадида давлат органлари томонидан, барча турдаги хужалик юритувчи жисмоний ва юридик шахслардан қонуний асосда белгиланган ставкалар бўйича олинадиган мажбурий ва қайтарилмайдиган йиғимлардан иборат. Солиқлар давлат пайдо бўлиши билан юзага келган бўлиб, жамият ва давлат ижтимоий иқтисодий муносабатларини муҳим қисми ҳисобланади.

Юртбошимиз “Солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси- ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом-ашё, табиий молиявий ва меҳнат ресурсларидан тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишдир” деб таъкидлаган. (Каримов.И.А Ўзбекистон буюк келажак сари.-Тошкент: “Ўзбекистон” 359-бет.)

Солиқ ходимларининг бир жойдан иккинчи жойга ўтиш муоммоси бўйича тадқиқотнинг элементларини қуйидагича ифодалаш мумкин.

- Иш жойида ҳақ тўлаш даражаси;
- Иш жойидаги ахлоқий-психологик муҳит;
- Бошлиқ билан келишмовчилик мавжудлиги;
- Иш жойининг яшаш жойидан узоқ-яқинлиги;
- Меҳнат шароитининг оғир-енгиллиги;
- Касбий фаолиятидаги истиқболлари;
- Фаолиятнинг шахсга ёки жамиятга зарур ёки бефойда

эканлигини ҳис этиш;

- Иш жойида дам олиш масаларинини ҳал этилганлиги;
- Соломатлик билан боғлиқ сабаблар;
- Оилали масалалар билан боғлиқ сабаблар.

Бу каби элементларнинг ҳар бири ходимнинг иш жойини ўзгартириши учун сабаб бўлиши мумкин.

Солиқ хизмати ходимлари фаолиятини социологик жиҳатдан таҳлил этишда қуйидагиларга эътибор берилади.

• Ходимларнинг ўз касбига муносабати, жамият ва ватанга хизмати, аҳоли ижтимоий турмушини яхшилаш, соҳани ривожлантиришга ҳисса қўшиш.

- Меҳнатга илмий ёндошуви, юксак самарадорликка эришуви, иш фаолиятида технологик янгиликларни жорий этиши, жамиятга ҳалол хизмат қилиши, фойда келтириши фаоллик яратувчанлик билан бозорда адолатли рақобат муҳитини юзага келтириш

- Солиқ хизмати ходимларининг хулқ-атвор қоидалари, инсоний муносабатлар тизими, ташкилотга муносабати, ўз касбидан мамнунлиги, ҳаракатчанлиги, масъулиятлиги сабр бардошлиги ҳамкасбларига, ҳодоимларга, раҳбарларга муносабати, ўзаро ҳамкорлиги, эътибор, ижро интизоми ходимнинг ўз-ўзига муносабати саломатлиги, ахлоқий-маънавий баркамоллиги ва ҳоказо

Солиқ ходимларнинг хулқ-атвор қоидалари ташкилотчи бўлган муносабатлар тизимини ташкил этади. Улар 4 босқисдан иборат.

Биринчиси- ташкилотга бўлган муносабат-солиқлик, ўз касбидан мамнунлик.

Иккинчи – иш жойи ва касбига муносабати

Учинчи- ҳамкасбларига ходимлар ва раҳбарларга муносабати.

Тўртинчи- ходимнинг ўз-ўзига бўлган муносабатини ўз ичига олади.

Ўз соҳасига нисбатан муносабат ҳар бир солиқ хизмати ходимининг ҳатти-ҳаракатида акс этиши керак. Бунда шахсининг феъл-атворидаги юксалиш назарда тутилади. Бу хулқ-атвор қоидалари ҳар бир ходим маънавиятининг ажралмас қисмидир.

Ташкилотда умумий маъданлий муҳитни барқарор қилиш учун раҳбар чин инсоний фазилатлар эгаси бўлиши лозим.

Раҳбарда жамоани мақсадли идора қилиш учун бошқарув этикасининг қуйидаги жиҳатлари шаклланган бўлиши керак.

Биринчиси–эшитиш ўз фикрини маққуллата олиш рағбатлантириш ва жазолаш қобилиятларга эга бўлиш.

Иккинчиси–масъулиятни ўз зиммасига ола билиш.

Учинчиси-ходимлар ҳаётига бефарқ бўлмаслик ҳар жабҳада инсонийликни қўллаш ходимларга ўзининг жамоа учун кераклигини англашга кўмаклашиш каби масалалар назарда тутилади.

Мавзу бўйича таянч тушунчалар: Солиқ тизими, социологик тадқиқотлар, жамоатчилик фикри, омавий-ахборот воситалари, солиқ қонунчилиги.

Такрорлаш учун саволлар:

3. Солиқлар ва солиқ хизматининг жамоатчилик фикрида баҳоланишини қандай изоҳлайсиз?

4. Солиқ тўлаш маданиятини социологик жиҳатдан қандай таҳлил этасиз ?

5. *Ўзбекистонда солиқ тизимини такомиллаштириш юзасидан қандай фикрдасиз?*

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

1. *Солиқчиларнинг жамиятдаги фаолиятини аниқланг.*
2. *Солиқ хизмати ходимларининг маданиятини социологик жиҳатдан таҳлил этинг.*

9-Мавзу: Социологик тадқиқод ўтказиш методикаси.

Дарсинг мақсади: Социологик тадқиқод ўтказиш методикасининг моҳияти ва хусусиятларини ўрганиш. Социологик тадқиқод дастурини таҳлил этиш. Социологик тадқиқот усулларини ўтказиш методикаси бўйича фикр юритиш ва уларнинг натижаларини умумлаштириш.

Маъруза режаси:

9. Сўров усули.

10. Хужжатларни ўрганиш усули.

11. Интервью усули.

12. Кузатиш усули.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003 й.
2. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. Т: «Ўзбекистон», 2003 й.
3. Каримов И.А. Тинчлик ва ҳавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ Т.12. Т.: «Ўзбекистон» 2004й
4. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. Т.: «Ўзбекистон» 2005 й.
5. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий кадрият. Т.14. Т.: «Ўзбекистон» 2006 й.
6. «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий ва маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. («Халқ сўзи» газетаси 2006 йил 26 август).
7. И.А Каримов «Демократик ҳуқуқий давлат эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир» 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Т.: «Ўзбекистон». 2007 й.

8. И.А Каримовнинг Тошгузар – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишланган тантанали маросимидаги нутқи. Ўзбекистон овози 2007 йил 25 август.

9. «Шарқ гавҳари, замин сайқали» Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 25 август куни қадимий ва ҳамиша навқирон Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбелейига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Халқ сўзи» 2007 йил 26 август.

10. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2007 й.

11. Лавриенко В.Н.Нартов Н.А. Основы социологических знаний. ВУЗ. (Социология) - М.:1995

12. Радугин А.А. Радугин К.А. Социология 1995

13. Алиқориев И.С. Умумий социология 1999

14. Бегматов А. Социологияга кириш 1995

15. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси 1997

16. Социология. Луғат маълумотнома - М.: 1995

17. М. Бегматов ва бошқалар. «Социология» ўқув қўлланма. Т 2002

й.

Социологик тадқиқот усуллари ичида ҳозирги кунда энг кенг тарқалгани *сўров усули*дир. Сўров усулининг қулайлиги шунда намоён бўладики, тадқиқотнинг кузатиш ва эксперимент усуллари фақат мутахассис социологлар қўллаши мумкин бўлса, сўров усулида тадқиқот ўтказишга қисқа муддатли тайёргарликдан ўтган ёрдамчиларни ҳам жалб қилиш ва улар ёрдамида респондентларнинг катта миқдорини қамраб олиш мумкин.

Сўров усули бошқариш учун қулай усулдир. Бундан ташқари, тадқиқот кўламини кенгайтиришда сўров усулининг имкониятлари жуда катта.

Бу усул қўлланилганда катта корхона ва муассасалар, соҳалар, минтақалар ва ҳатто, мамлакат миқёсида ҳам тадқиқот ўтказиш мумкин.

Кузатиш усули фақат ҳозирги даврда юз бераётган ходисалар ҳақида маълумот берса, сўров усули респондентга бевосита мурожаат қилиб, унинг хулқ-атвори, ҳаракатдан кўзлаган ниятлари ўтган даврда қилган ва ҳозир қилаётган ишлари, келажакка мўлжалланган режалари тўғрисида батафсил маълумот олиш имконини беради. Айниқса, кишининг ҳис-туйқулари, кечинмалари, ҳаракат мотивлари тўғрисида маълумот тўплаш керак бўлганда, бу усул қўл келади. Чунки бу ходисалар кузатувчи нигоҳидан яширин бўлиб, уларни кузатиш усули билан аниқлаб бўлмайди.

Лекин, сўров усули фақат афзаллик ва қулайликлардан иборат экан, деб хулоса чиқариш нотўғри бўлур эди. Бу усулнинг ҳам бир қатор камчиликлари мавжуд. Масалан, бу усул ёрдамида олинган маълумотларнинг ҳақиқатга қанчалик мос келишини синчиклаб текшириш керак. Чунки, бу

усул қўлланганда маълумот манбаи фақат респондент бўлади. Респондентлар эса ўз характери, дунёқараши, хулқи, маълумоти бўйича турли кишилар бўлиб, улар ҳар доим ҳам ҳақиқатни гапиравермайдилар. Респондентнинг жавобларига қай даражада ишониш мумкинлиги масаласи жуда мураккабдир. Респондент жавобларининг тўғри ёки нотўғри эканини текширишнинг бир қанча усуллари мавжуд бўлиб, улардан қанчалик усталик билан фойдалана олиши социологнинг маҳоратини кўрсатади. Бу усуллар анкета саволларининг қай даражада ўйлаб ва пухта тузилгани, уларнинг пайдарпайлиги, саволларда респондент руҳияти ҳисобга олинганлиги билан боғлиқ.

Сўров усулининг моҳияти шундан иборатки, тадқиқот олиб борувчи савол беради ва респондент ўзининг дунёқараши, маълумоти, билими ва хоқишидан келиб чиқиб, саволларга жавоб беради. Тадқиқотчи респондентга савол беришдан аввал ўзи бир неча саволларга жавоб топиши керак. Бу саволлар қуйидагилар:

V. Саволни кимга ёки кимларга бермоқчи?

VI. Респондент саволларга жавоб беришни хоқлайдими ёки йўқми?

VII. Респондент қўйилган саволларга жавоб бера оладими, йўқми?

VIII. Респондент ҳаққоний жавоб бериши учун саволларни қай йўсинда, қай тарзда ва қай шаклда бериш керак? Мана шу саволларга жавоб топа олган социолог тадқиқотнинг муваффақиятли чиқишини кўп жихатдан таъминлаган бўлади.

Тўпланиши керак бўлган маълумот характери ва уни тўплаш усулига қараб сўровлар икки турга бўлинади:

III. Анкета сўрови.

IV. Интервью.

Савол берилиши мумкин бўлган одамлар ёки потенциал респондентларни қай даражада қамраб олишига қараб сўровлар яна икки турга бўлинади:

III. Ялпи сўровлар.

IV. Сайланма сўровлар.

Булардан ташқари, очиқ ва ёпиқ сўровлар, юзма-юз ва сиртдан сўров сингари турлар ҳам мавжуд.

Ўужжат ўз семантик маъносига кўра исбот этиш мазмунини ифодаловчи сўздир.

Ўужжат усули тарихий адабиётларда кенг қўлланилган. Абу Райҳон Бериунининг «Қадимий халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида кўпдан-кўп ёзма манбалардан кенг фойдаланилади.

Ўужжат - моддий материал манба ҳисобланиб, воқеа ва фактлар хусусидаги маълумотларни ўзида ифодалайди.

Ўужжатда инсон ёки жамоа фикри ёзма ва бошқа белгиларда намоён этилган бўлади. Ўужжат сифатида турли формулалар, чизгилар, графиклар, рамзий белгилар бўлиши ҳам мумкин. Бундай шартли белгилар муайян маълумотга эга кишилар томонидан ўқилади.

Ўужжатларнинг ўзига хос хусусиятлари сифатида қуйидаги таснифни эътиборингизга ҳавола этамиз:

5. Социологик тадқиқот учун муҳим аҳамиятга эга ҳолат, факт аввало инсон томонидан (ёки маҳсус мосламалар кўмагида) қайд этилади, сўнгра ҳужжат шаклида ифодаланади. Демак, ҳужжат инсон онгида аввал пайдо бўлиб сўнг оқзаки, ёзма манбаларда ифода этилади, қайд қилинади, сақланади ва тарқатилади.

6. Ўар қандай ҳолатларда ҳам муайян факт ва ҳолатларнинг муҳим жиҳатлари хусусидаги информацияга эга бўлади (текст, овоз ёзиш мосламалари, нурли ифодаларда ёки чизма белгиларда акс эттирилади).

7. Айрим ҳужжатлар мазмуни фақат муайян маҳсус билимларга эга бўлган кишиларгагина тушунарли бўлади. Масалан, мураккаб технология лойиҳалари, қурилиш сметаларини, электрон-ҳисоблаш машиналари берадиган маълумотларни маҳсус билимларсиз англаб олиш қийин. Аммо бундай ҳужжатлар мазмуни маҳсус билимларга эга бўлган ҳар хил кишилар учун бир хил маъно бериши керак.

8. Ўужжат, унинг сақланиши ва ягона мазмун бериши хусусиятлари тайин бўлса, исталган манбада баён этилиши ва исталган усулда ифодаланиши мумкин.

Ташкилот, муассаса ва мансабдор шахс томонидан бериладиган ҳужжатлар умумий қабул қилинган муайян гувоҳлик мазмунини ифодаловчи расмий реквизитларга эга бўлади. Уларни тахминан шундай характерлаш мумкин:

4) ҳужжатларда муҳр, штамп, босмаҳона бланки белгилари бўлиб, улар муайян муассаса, ташкилотга тегишли эканлигидан далолат бериб туради.

5) ҳужжат маълум мансабдор шахс томонидан имзоланган бўлиб, унинг исми-шарифи ва унвони акс этади.

б) ҳужжатда, у тузилган жой, вақт, қабул этиш ва муайян адресга жўнатиш белгилари қайд этилган бўлади.

Албатта, социология фани учун ҳужжатда акс эттирилган мазмун биринчи даражали аҳамиятга эга, аммо мазкур ҳужжатнинг нечоқлик ҳаққонийлиги ва реаллиги унинг тузилиш шаклига ҳам боғлиқдир.

Ўужжатларнинг бир қанча хиллари бор:

а) қайд этиш усулига кўра фарқланадиган ҳужжатлар (қўлёзма, босма ёзув, кино ва магнит тасмасидаги ёзувлар), фотосуратлар);

б) муайян мақсад кўйиб олинадиган ҳужжатлар (тадқиқот дастурига кўра социолог томонидан маҳсус тузиладиган ҳужжатлар);

в) шахсга доир (шахсий ҳужжатлар, хатлар, кундаликлар) ва шахсга бевосита алоқаси кам ҳужжатлар (статистик материаллар, матбуот маълумотлари, мажлис протоколлари);

г) расмий даражасига кўра фарқланувчи ҳужжатлар (давлат статистика идоралари томонидан расмий ҳужжатларга илова қилинадиган маълумотлар, қарорлар, фармонлар, кўрсатмалар, шунингдек норасмий

хужжатлар-алоҳида шахс томонидан тузиладиган аризалар, шикоятлар, тақризлар, гувоҳлик кўрсатмалари ва бошқалар);

д) хужжатлар информация манбаига кўра ҳам фарқланади (бирламчи информациялар бевосита кузатиш ёки сўраш усули орқали олинади, иккиламчи информация эса бирламчи маълумотни умумлаштириш, қайта ишлаш ҳамда қайта текшириш натижасида олинadиган маълумотлар туфайли кўлга киритилади.

Саволларнинг самарали тизimini яратиш учун социолог тадқиқот муаммосидан ташқари, ўрганилаётган объект структураси, шу жамоадаги ахлоқий-маънавий муҳит, умумий ва ижтимоий психологияни яхши билиши талаб қилинади. Тажриба шуни кўрсатадики, агар анкета саволлари узундан-узун бўлса, ихчам ва сержило бўлмаса, савол жумлалари услубий жиҳатдан пухта бўлмаса, анкетага нисбатан респондентнинг салбий муносабатини уйқотади. Жавоблардаги ноаниқликларга, баъзан эса жавоб беришга истакнинг йўқолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам анкета тузишга жуда жиддий эътибор талаб қилинади. Анкетага киритилadиган ёки интервью жараёнида берилadиган саволлар ўз хусусиятларига кўра турлича бўлади. Улар қуйидаги уч белгига қараб тасниф қилинади:

IV. Мазмунига кўра.

V. Шаклига кўра.

VI. Функциясига кўра.

Мазмунига кўра саволлар икки гуруҳга бўлинади:

III. Воқеликдаги нарса-ҳодисалар, уларнинг хусусиятлари ҳақидаги саволлар. Ўтган замонда, ҳозирги даврда ва келажакда бўладиган ҳодисалар ҳақидаги саволлар ҳам шу гуруҳга киради.

IV. Кишининг ҳис-туйқулари, кечинмалари, ният ва мотивлари тўғрисидаги саволлар.

Деярли барча турдаги анкеталарда учрайдиган саволлар, яъни респондентнинг ёшига, жинсига, миллати, касби, маълумоти ва бошқаларга оид саволлар ҳам биринчи гуруҳдаги саволлар тоифасига киради. Бундай саволлар одатда анкетанинг алоқида бир қисмига жамланади ва бу қисм социологияга оид адабиётларда демография қисми ёки паспорт қисми номлари билан юритилади.

Анкетанинг паспорт қисмидаги саволлар аниқ ва конкрет жавобларни талаб қилади ва, одатда, бу қисмдаги саволларга берилган жавобларнинг ҳаққонийлик даражаси жуда юқори бўлади. Бошқа мамлакатларда ҳам ўтказилган социологик тадқиқотлар тажрибаси шуни кўрсатадики, анкетада кўйилган саволлар респондентни оз бўлса-да хавотирга солса, унинг жавоблари самимий бўлмайди. Респондент анкетадаги саволларга самимий жавоб берса, ўзига қеч қандай зарар етмаслигига ишонч ҳосил қилган тақдирдагина, уларга тўғри жавоб беради. Ўзини хавотирга соладиган саволларга тўғри жавоб берган тақдирда, респондент анкетанинг паспорт қисмидаги саволларга нотўғри жавоб беради. Шу йўл билан у гўё ўзининг хавфсизлигини таъминламоқчи бўлади.

Иккинчи гуруҳ саволлар, ҳис-туйҚу, кечинма ва мотивларни аниқлашга қаратилгани учун, уларга берилган жавобларнинг ҳам биринчи гуруҳдагига нисбатан ҳаққонийлиги камроқ. Бунинг сабаби респондентларнинг атайлаб нотўғри жавоб берганидагина эмас, балки ҳис-туйҚу, кечинмаларни баҳолашдаги мураккабликларда ҳамдир. Субъектив кечинмаларни баҳолашда субъективлик кучли бўлади. Шунинг учун бу тоифадаги саволлар бир-бирини тўлдирадиган, бирига берилган жавобдаги ноаниқликни иккинчиси аниқлашга ёрдам берадиган бўлиши керак. Бундан ташқари, респондентнинг жавоб топишини енгиллатиш учун анкетага жавоб вариантлари киритилиши маъқулдир. Жавобларда турли ҳолатлар ҳисобга олинган бўлиб, улардан яхлит жавоб ўрнига ўша жавобнинг қисмлари акс этиши жавобнинг ҳаққоний бўлишига хизмат қилади. Чунки шундай ҳолда респондент жавоб вариантларидан бирини ёки ўзида содир бўлган кечинма, ҳис-туйҚуларга мос равишда бир нечтасини танлаб олиш имкониятига эга бўлади. Масалан, корхонада қабул қилинган қарорга ишчининг муносабатини билиш мақсадида анкетага қуйидагича савол киритилди: Корхона маъмуриятининг қарорига муносабатингиз?

Мен корхона маъмурияти қабул қилган ушбу қарорни:

- а) Маъқуллайман.
- б) Маъқулламайман.
- в) Унчалик маъқулламайман.
- г) Қисман маъқуллайман.
- д) Тўла қўллаб-қувватлайман.
- е) Мутлақо маъқулламайман.

Мана шу келтирилган вариантларда респондентнинг фақат қаёки йўқ кабилидаги жавоблари эмас, балки шу қарорга эмоционал муносабати турлари ҳам қамраб олинган. Анкета усули ёрдамида бошқа усулларга нисбатан кўпроқ маълумот тўплаш мумкин. Айниқса, катта миқдордаги респондентлар билан тадқиқот олиб бориш зарурати туғилганда сўров усулининг афзалликлари яққол намоён бўлади.

Анкеталарнинг маълумот тўплашдаги самарадорлигини ошириш учун бир неча ҳолатларни назарда тутиш керак:

III. Респондентга мурожаат, саволларнинг қўйилиш тарзи, пайдарпайлиги, қизиқиш уйқотиши ва қўйилган саволларга жавоб бериш майлини вужудга келтириши керак. Агар мана шу шарт бажарилмаса, анкеталарнинг тадқиқотчига қайтарилиш даражаси пасайиши, жавоблар носамимий бўлиши мумкин.

IV. Анкетага киритилган саволлар содда ва аниқ тузилган бўлиб, хилма-хил талқин қилиниши мумкин бўлган саволлардан эктиёт бўлиш керак. Масалан, анкетага, «Хамса»ни ўқиганмисиз? Деган савол киритилса, уни бир неча хил тушуниш мумкин:

- а) Навоий «Хамса»сини ўқиганлик;
- б) Ганжавий «Хамса»сини ўқиганлик;
- в) Деқлавий «Хамса»сини ўқиганлик;
- г) «Хамса»нинг дostonларидан бирини ўқиганлик;

д) «Хамса» дostonларидан бир нечтасини ўқиганлик;

е) «Хамса» дostonларининг ҳаммасини ўқиганлик; Синчиклаброк текширилса, санаб ўтилганлардан бошқа ҳам маънолар чиқиши мумкин.

3. Анкетага киритилган саволлар мавзудан респондентларнинг хабардор ёки хабардор эмасликларини, агар хабардор бўлсалар, хабардорлик даражасини ҳисобга олиш керак. Масалан, касаба уюшмаси фаоллари билиши зарур бўлган нарсаларни корхонанинг оддий ишчи-ходимларидан сўраш мантиққа зид бўлиш билан бирга, тадқиқотни ҳам боши берк кўчага олиб киради.

Ўар қандай сўров жараёнини шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин:

IV. Кўникиш.

V. Асосий давр.

VI. Якун ясаш.

Кўникиш даври социологик адабиётда адаптация даври, деб ҳам юритилади, ҳар қандай сўров ана шу кўникиш босқичидан бошланади. Бу босқич ўз моҳиятига кўра жуда муҳим бўлиб, сўровнинг натижалари кўп жихатдан унинг қандай ўтишига боғлиқ. Бу босқичда бир нечта муҳим вазифалар амалга оширилади. Улардан биринчиси респондентни сўровга тайёрлаш. Респондентдан керакли маълумотни олиш учун унга сўровнинг сабаби ва мақсадини тушунтириб, уни саволларнинг мазмуни билан таништириш керак. Агар сўров анкета ёрдамида ўтказилаётган бўлса, уни қандай тўлқизишни ҳам тушунтириш лозим. Сўров мавзуди ҳақида маълумот бериш респондентни асосий саволларга жавоб бериш учун тайёрлашда муҳим аҳамиятга эга. Бевосита саволларни бериш ва анкета тўлдиришга ўтишдан аввал респондентни шу мавзуга қизиқтириш зарур. Чунки, унда қизиқиш пайдо бўлмаса, бу саволга ортиқча бош оқриқи, деб ҳароши мумкин. Масалан, бозор муносабатига ўтилаётган ҳозирги босқичда, айтайлик, иқтисодий мавзудаги сўровларни ўтказишдан олдин респондентларга сўровнинг мақсадини билдириб, мавзунинг шу корхона, жамоа, минтақа ва мамлакат учун аҳамияти тушунтирилса, сўровга жиддий муносабат вужудга келади.

Шуни ҳам назарда тутиш лозимки, ҳар бир респондентнинг ўз қизиқишлари, эктиёжлари, манфаатлари мавжуд бўлиб, сўровга қизиқиш ҳосил қилишда шуларни назарда тутиш керак.

Кўникиш даврида респондентга бевосита мурожаат қилинади. Бу мурожаат оқзаки ва ёзма тарзда амалга оширилиши мумкин. Ана шу мурожаатда тадқиқот мақсадлари ва аҳамияти таъкидланади. Мурожаатда респондентга чуқур ва самимий ҳурмат изҳор қилинмаса унинг бу тадқиқотга қизиқиши сусайиши ёки мутлақо йўқолиши мумкин. Шунинг учун мурожаатда респондентнинг руҳий ҳолати ҳисобга олинган бўлиши керак.

Ўтказилган сўровга респондентда қизиқиш уйқотиш, ҳеч бўлмаганда мойиллик пайдо қилиш натижаларнинг ҳаққонийлигини таъминловчи муҳим омиллардан бири. Бу қизиқиш ва мойилликни уйқотиш учун эса адаптация

босқичи жуда эктиёткорлик ва моқирлик билан ўтказилиши лозим. Бунинг учун мурожаатда икки ҳолат акс этиши шарт:

III. Респондентга чуқур ҳурмат. Тадқиқотчида респондентга ҳурмат мавжудлигининг ўзи камлик қилади. Ана шу ҳурмат мавжудлигини унга сездириш керак. Қурмат сездириш учун эса анкетага, биз Сизни жуда ҳурмат қиламиз, деб ёзиб қўйиш кифоя қилмайди. Қурмат мурожаатдаги ҳар бир сўздан ва тўла матндан сезилиб туриши керак.

IV. Респондентга савол мавзуи бўлган масала бўйича мутахассис сифатида мурожаат қилиш лозим. Ўзининг фикри тадқиқот учун зарур эканини респондент ҳар бир сўз ва жумладан сезиб туриши зарур. Мана шу икки ҳолат таъминланганда, сўровга қизиқиш пайдо бўлиши ёки бор қизиқиш кучайиши мумкин.

Кўникиш босқичидан кейин *асосий босқич* бошланади ва тадқиқотнинг тақдири шу босқичда қал бўлади. Анкетадаги асосий мавзуга бағишланган саволларнинг меъёрдан кўп бўлиши респондент диққатининг аста-секин пасайишига, унинг зерикишига олиб келиши мумкин. Шуларни назарда тутиб саволлар миқдорини имконият доирасида камайтириш, шунда ҳам саволлар мўлжалдан кўпроқ бўлса, чарчокни ёзиш ва диққатни тиклаш мақсадида мавзуга боғлиқ бўлмаса ҳам кўпчилиكنи қизиқтирадиган санъатга, спортга оид бир-икки савол киритиш керак.

*Яқуний босқич*да эса респондентнинг юрагида айта олмай қолган фикрлари бўлса уларни аниқлаш учун тузилган саволларни ҳам киритиш мақсадга мувофиқ. Масалан, қуйидаги пункт ана шу мақсадга хизмат қилиши мумкин.

Бизга кўрсатган ёрдамингиз учун самимий миннатдорлик билдирамиз. Мабодо юқоридаги фикрларга қўшимча ва таклифларингиз бўлса мана шу ўринда баён қилишингизни сўраймиз.

Социологияда берилган жавобларни текшириш учун назорат саволлари, деб ҳам юритилади. Бундай саволларни анкетага киритиш ёки интервьюда қўллашдан мақсад бир нечта:

IV. Респондентнинг қўйилган саволларга бераётган жавоби самимийми, йўқми эканини аниқлаш.

V. Респондентнинг саволнома ёки интервьюга муносабатини аниқлаш.

VI. Респондентнинг саволнома ёки интервьюдаги баъзи саволларга муносабатини аниқлаш.

Назорат саволларидан фойдаланишнинг муҳимлиги шундаки, агар ўтказилаётган респондентларнинг кўпчилиги саволларга самимий жавоб бермаганлиги аниқланса, бу тадқиқот натижалари бекор қилиниши керак.

Назорат саволлари ёрдамида ташқи таъсир туфайли респондентнинг жавоблари носамимий бўлаётганини ҳам аниқлаб олиш мумкин ёки бўлмаса саволноманинг аноним эканига шубҳа пайдо бўлганда ҳам жавоблар самимий бўлмайди.

Олий ўқув юртларидан бирида ўтказилган тадқиқотнинг мақсади талабаларнинг бўш вақтни қандай ўтказишларини аниқлаш эди. Анкетага қуйидагича назорат саволи ҳам киритилди:

Сиз Алишер Навоийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини ўқиганмисиз? Натижалар шуни кўрсатдики, талабаларнинг бир қанчаси бу достонни ўқиган экан. Ўлбуки, Алишер Навоий бундай достон ёзмаган.

Ўар қанча яхши тузилган саволнома ва яхши ўтказилган интервьюда ҳам респондентларнинг ҳаммаси бир хил самимий жавоб бермайди. Бу одамларнинг характери, дунёқараши, хулқи ва бошқа жиҳатлари билан ҳам боғлиқ. Назорат саволларини киритишдан мақсад эса ана ўшандай носамимий жавобларнинг улуши қанча эканини аниқлашдир.

Жавоб вариантлари таклиф қилинганига қараб, саволлар очик ва ёпиқ турларга бўлинади. Ёпиқ саволларга жавоб вариантлари кўрсатилмайди. Респондентнинг ўзи жавобни анкетага ёзиб чиқади.

Масалан: МДЎга аъзо мамлакатларнинг иқтисодий алоқалари тўғрисида қандай фикрдасиз?

Бу саволга респондент ўз дунёқараши, маълумоти интилишларидан келиб чиқиб жавоб ёзади. Ёпиқ саволларга ҳараганда очик саволларни умумлаштириш мураккаброқдир. Чунки, ёпиқ саволларга берилиши мумкин бўлган жавоб вариантлари тайёр бўлади ва уларни кодлаштириш ва компьютерга киритиш мумкин. Демак, уларни машиналар - ЭЎМ ёрдамида умумлаштириш ҳам мумкин. Очик саволларга бериладиган жавобларни синчиклаб ўрганиб чиққандан кейингина умумлаштириш мумкин. Очик савол қўйилганда ақлий меҳнатнинг бир қисми респондент елкасига юкланади.

Ёпиқ саволлар эса тайёр жавоблар билан анкетага киритилади. Респондент эса ўша тайёр жавоб вариантларидан бирини танлаб олиб остига чизиши ёки бошқа йўсинда белгилаши керак. Ёпиқ савол киритиладиган бўлса, социолог савол устида ҳам ва респондент бериши мумкин бўлган жавоб вариантлари устида ҳам бош қотиради. Ёпиқ саволларни қўллашнинг мураккаблиги шундан ҳам кўринадики, кўпинча жавобнинг тайёр вариантлари берилганда, жавоблар умумий характернинг ижобий томонига силжиши кўзга ташланади. Масалан, анкетага қуйидагича саволлар киритилади:

«Бўш вақтда Сиз бадий адабиёт ўқийсизми?»

Жавобларнинг вариантлари қуйидагича:

V. Ўқийман.

VI. Кўп ўқийман.

VII. Кам ўқийман.

VIII. Ўқимайман.

Тажриба шуни кўрсатадики, бундай ҳолларда деярли ҳеч ким ёки жуда озчилик «Ўқимайман», деган вариантни белгилайди.

Мана шу саволнинг ўзини бошқачароқ йўсинда берилса, натижалар бошқачароқ чиқади. Айтайлик, савол қуйидагича қўйилди: «Бўш вақтда

баъзилар спорт билан шуҚулланади, баъзилар бадиий адабиёт ўқийди, баъзилар саёҳатга чиқади, баъзилар эса телевизор олдида ўтиради. Сиз нима билан шуҚулланасиз?»

Жавоб вариантлари:

V. Спорт билан шуҚулланаман.

VI. Бадиий адабиёт ўқийман.

VII. Саёҳатга чихаман.

VIII. Телевизор кўраман.

Респондентларга жавобнинг фақат битта эмас, балки бир нечтасини белгилаш ҳам мумкинлигини айтилади. Савол шундай қўйилганда айтилган бир гуруҳнинг ўзида ҳам бадиий адабиёт ўқийдиганларнинг сони анча кам экани маълум бўлади.

Ҳақиқий ҳолатни билиш учун фақатгина жавоб вариантларинигина эмас, саволдаги нарса-ҳодисанинг ҳам муқобилларини назарда тутиш ва саволномага киритиш мақсадга мувофиқдир.

Ёпиқ саволлар берилиши мумкин бўлган жавобларнинг хусусиятларига қараб икки турга бўлинади: 1. Даражали саволларга бериладиган жавоблар. Улар «ха-йўк» тарзида бўлади. 2. Муқобилли саволнинг муҳим белгиси яна шундаки, унга бериладиган жавоблар муқобил вариантлардан иборат бўлиб қолмай, саволнинг тузилиши ҳам муқобил ҳолат ва ҳодисалардан иборат бўлади. Масалан: «Сиз спорт билан шуҚулланасизми?», - деган саволга респондентлар «ха» ёки «йўк» қабилида жавоб беришади. Бу ерда савол муқобилли эмас, балки жавоб муқобиллидир. «Бўш вақтда баъзилар эса китоб ўқийдилар ёки саёҳатга чиқадилар. Сизчи?» тарзида қўйилган савол муқобиллидир. Тадқиқотчилик тажрибаси муқобилли саволлар ҳақиқатга яқин жавоб олишга кўпроқ ёрдам беришини кўрсатади.

Даражали саволлар ҳам аслида муқобилли саволнинг бир тури. Лекин уларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларнинг жавоби субъектив ҳис-туйқу ёки юз бераётган воқеаларга муносабат даражасини ифодаловчи жавобларни кўзлайди. Масалан:

«Илмий-фантастик адабиётга муносабатингиз қандай?» саволи куйидаги жавоблардан бирини танлашни тақозо қилади:

6. Жуда ёқтираман.

7. Ёқтираман.

8. Унчалик ёқтирмайман.

9. Бефарқман.

10. Ёқтирмайман.

Демак, юқоридаги савол муносабатларнинг турли даражасини назарда тутгани ва жавоб вариантларида ана шу муносабат даражалари ифодалангани учун у даражали савол ҳисобланади.

Интервью усули анкета билан кўп умумийликларга эга. Анкетада саволлар ёзма тарзда берилса, интервьюда оқзаки саволлар берилади. Интервью респондент билан бевосита мулоқотни тақозо қилади.

Интервьюни ўтказувчи - интервьюер шахсияти, ўзини тутиши, овози, ташқи кўриниши ва кийиниши ҳам сўров натижаларига таъсир қилиши мумкин.

Интервью ўз моҳиятга кўра тадқиқотчи билан респондентнинг суҳбати, лекин бу суҳбатни ҳар куни чойхонада ёки бекорчиликдан қилинаётган суҳбат билан тенглаштириб бўлмайди. Чойхонадаги ёки бекорчиликдан ўтказилаётган суҳбатдан асосий мақсад вақт ўтказиш бўлса, интервью муайян маълумот тўплашни назарда тутаяди. Шу билан бирга, интервьюнинг оддий суҳбатдан фарқи яна шундаки, суҳбатдошлар бир-бирларини қизиқтирган масалалар тўғрисида гап юритса, интервью жараёнида фақат бир томон - тадқиқотчи савол ва респондент жавоб беради.

Интервью билан оддий суҳбат ўртасидаги тафовут яна шунда кўринадики, суҳбатдошлар, одатда таниш одамлар бўлиб бир-бирларига муайян психологик муносабатда, аксарият қолларда ижобий муносабатда бўладилар. Чунки, одамлар ўзлари ёқтирмаган одам билан суҳбатлашишни ҳам ёқтирмайдилар. Интервью эса, деярли икки нотаниш одамнинг суҳбати. Шунинг учун, агар тадқиқотчи ўзининг муомаласи, кийиниши, ўзини тутиши билан респондентда ижобий, қеч бўлмаганда нейтрал муносабат уйқотолмаса, респондент саволларга жавоб беришни хоқламаслиги, мабодо илтимос қилиб туриб олинса, юзаки ва чала жавоблар бериши мумкин. Ёки бўлмаса диндор мусулмонлардан интервью олиш учун ўта замонавий, олабайроқ кийимларда бориш, айниқса хотин-қизларнинг оврўпача ёки мини кийимларда бориши салбий муносабат уйқотади ва бу интервьюнинг натижаси кўнгилдагидай бўлмайди.

Тадқиқотчи фақатгина ўзининг кийими, овози, муомаласи тўғрисидагина ўйлаб қолмай, респондентнинг ҳам ўзига хос шахсий хусусиятларини ҳисобга олиши лозим. Бундай хусусиятларни аниқлаш учун эса тадқиқотчи ўз имкониятлари даражасида респондентнинг ташқи кўринишига, кийинишига, ёшига, жинсига ва хоқазоларга қараб хулоса чиқариши керак.

Кузатиш усули фақат социология ёки ижтимоий фанлардагина эмас фаннинг барча соҳаларида ҳам кенг қўлланилади.

Кузатиш турли мақсадларда, турли шаклда, турли ҳамровда, турли воситалар ёрдамида олиб борилади. Барча одамлар ўз ҳаётларида кузатиш усулидан у ёки бу даражада фойдаланадилар. Лекин улар фойдаланаётган усул илмий кузатиш усули эмас, оддий кузатиш усулидир. Одамларнинг кузатиш усулидан кенг фойдаланиши уларнинг бу усулни яхши эгаллаганликларини аниқламайди. Бу усулдан самарали фойдаланиш учун унинг хусусиятлари, имкониятлари ва чегараларини илмий ўрганиш зарур.

Оддий турмушдаги кузатиш ҳам аксарият ҳолда муайян мақсадга йўналтирилган ва муайян даражада ташкил этилган бўлади. Лекин бу кузатишлар илмий мақсадни кўзламагани ва илмий муаммони қал этишга қаратилмагани учун илмий кузатиш бўла олмайди. Масалан, рашкчи аёл эрини муайян мақсадни кўзлаб кузатади. Бу кузатишларини имконияти даражасида ташкил этади ва, эқтимол, техника воситаларидан ҳам

фойдаланиши мумкин. Лекин барибир бу кузатиш кундалик ҳаётдаги маиший мақсадларни кўзлагани учун илмий кузатиш бўла олмайди.

Илмий кузатишлар муайян назария ёки фаразни тасдиқлаш, тўлдиришни, ёки бўлмаса рад этишни мақсад қилган ҳолда олиб борилади. Илмий кузатишнинг маиший турмушдаги кузатишдан туб фарқ қиладиган хусусиятларидан яна бири унинг назарий, илмий асосларидир. Кундалик турмушдаги кузатиш кишиларнинг ҳаётий тажрибасига асосланиб олиб борилса, илмий кузатиш илмий билимлар асосида олиб борилади. Томорқасига экилган сабзавотлар ривожини кузатаётган деққоннинг кузатиши билан тажриба участкасидаги ўсимликлар ривожини кузатаётган тадқиқотчи олим фойдаланаётган усул сиртдан ҳараганда бир хил кўринса ҳам, аслида тадқиқотчининг кузатиш усули қаваскор фермернинг кузатиш усулидан кескин фарқ қилади. Фермер ёки деққон ўсимликларни кузатаётганда, ҳаётий тажрибасига асосланса, тадқиқотчи ҳам ҳаётий тажрибасига, ҳам илмий назарияларга асосланиб кузатиш олиб боради.

Кузатиш усулининг фанда қўлланишидаги яна бир муҳим жиҳати унинг олдиндан режалаштирилиши ва мунтазамлигидир. Ана шу режалаштириш жараёнида тадқиқотчи қай мақсадни кўзлаб, қайси назария ва фаразлар асосида, қандай воситалардан фойдаланган ҳолда кузатиш олиб боришини аниқлаб олади.

Ижтимоий фанларда кузатиш усулининг қўлланилиши унинг табиий фанларда қўлланишидан анча фарқ қилади. Табиатда тадқиқотчининг кучли ҳис-туйқуларини уйқотадиган воқеалар юз бермайди. Жамиятда юз бераётган ҳодисаларни кузатаётганда эса тадқиқотчи ҳис-туйқуларга берилиб кетиши, бўлаётган ҳодисаларга ижобий ёки салбий муносабатда бўлиши ва бу ҳол тадқиқот натижаларига, хулосаларнинг илмий ва объектив бўлишига таъсир ўтказиши мумкин. Шунинг учун ижтимоий ҳодисаларни кузатишга ҳаракат қилаётган тадқиқотчи ўз ҳис-туйқуларини тизгинлай олиши, хулоса чиқариш пайтида шу ҳис-туйқулардан юқорироққа кўтарила олиш қобилиятига эга бўлиши лозим.

Шу кунгача социология бўйича мавжуд адабиётларда кузатиш усулини қўллаш тадқиқот объекти аниқланиб, дастур тузилгач бошланиши қайд қилинади. Бу фикрга тўла қўшилган ҳолда ушбу сатрлар муаллифи кузатиш усулини қўллаш объектни аниқлаш жараёнида бошланиши мумкинлиги ва лозимлигини таъкидлашни жоиз, деб билади.

Социологик кузатиш олиб боришнинг шарт ва талаблари куйидагилар:

6. Кузатиш керакли савияда ва даражада ташкил қилиниши керак.

Бу шарт социологик тадқиқотлар тараққиёти билан боғлиқ бўлиб натижаларнинг объективлигини таъминлашга қаратилган. Кузатиш олиб боришда шундай ҳолатлар вужудга келадикки, уларни техника воситаларида тасвирга туширилмаса ёки овозлар ёзиб олинмаса, бу ҳолатларни табиий ҳолда қайтариш мумкин эмас. Шунинг учун кузатишни техник жиҳатдан таъминлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

7. Кузатишнинг мунтазамлиги. Бу шарт ҳам тадқиқот натижаларининг объективлигини таъминлашга қаратилган. Кузатиш мунтазам олиб борилмай, ўлда-жўлда ва аҳён-аҳёнда олиб борилса, тадқиқот объекти учун характерли ҳолатлар кузатилмай қолиши ва оқибатда кузатиш натижалари объектив бўлмай қолиши мумкин.
8. Кузатувчининг холислиги. Бу шарт таъминланмаса, тадқиқот жараёнида кузатувчи ўзи ўрганаётган жараёнларга ижобий ёки салбий муносабат билдириши ва бунинг оқибатида воқеаларни субъектив талқин қилиши мумкин.
9. Кузатилаётган объект тўғрисида мумкин қадар кўпроқ маълумот тўплаш. Объект қанчалик батафсил кузатилса, чиқарилган хулосаларнинг ҳақиқатга шунчалик яқин бўлиши учун имконият яратилади. Хулосаларни етарли бўлмаган маълумот асосида чиқарилса, объектнинг маълум хусусиятлари кузатувчи эътиборига тушмай қолган бўлиши мумкин. Бу эса хулосаларнинг нотўғри бўлишига олиб келади.
10. Кузатишининг боришини ва натижаларини батафсил қайд қилиб бориш. Агар шундай қилинмаса, хулоса чиқариш пайтида кузатишнинг муайян натижалари эътибордан четда қолиши мумкин. Бу эса хулосанинг чала ёки нотўғри бўлишига олиб келади. Юқорида айтилгандек, кузатиш жараёнини қайд қилиб боришда техника воситалари катта ёрдам бериши мумкин.

Социологик кузатишларни шартли равишда икки турга бўлиш мумкин:

3. Четдан кузатиш.
4. Ичкаридан кузатиш.

Объект четдан кузатилганда ундаги жараёнларнинг иштирокчилари ўзлари кузатиш объекти эканликларидан мутлақо беҳабар бўладилар. Масалан, харидорлар хулқини ўрганмокчи бўлган тадқиқотчи сотиш залида ёки пештахта ортида туриб харидорларни кўпроқ қайси буюм қизиқтираётгани, уларнинг белгиланган нархларга муносабати ва бошқаларни кузатиши мумкин. Бунда харидорлар ўзларининг кузатиш объекти бўлганликларини билмайдилар. Агар улар ўзлари социологик кузатиш объекти бўлганликларини билиб қолсалар, уларнинг хулқида маълум ўзгаришлар юз бериши, демак бу хулқ табиий бўлмай қолиши мумкин.

Четдан туриб кузатаётган тадқиқотчи ўрганилаётган объектга қеч қандай таъсир кўрсатмайди ва уни табиий ҳолда ўрганади. Ичкаридан кузатилганда тадқиқотчи икки хил усулдан фойдаланиши мумкин: 1. Очқ кузатиш. 2. Яширин ёки хуфя кузатиш. Очқ кузатилганда тадқиқотчи ўзи ўрганаётган гуруҳ ёки жамоа аъзоларига мақсадни айтади. Масалан, меҳнат жамоасидаги янги аъзоларнинг психологик адаптация жараёнларини кузатишда шу усулдан фойдаланиш мумкин. Лекин бу турдаги кузатишларнинг имкониятлари анча чекланган. Чунки махсус кузатиш объекти бўлганини билган кишилар ўзлари хоқлабми, хоқламайми хулқларини ўзгартирадилар.

Меҳнат жамоасига шогирд ниқобида келган тадқиқотчи эса жараёнлар ва муносабатларни табиий ҳолда кузатиш имкониятига эга бўлади. Бундай кузатиш социологияда хуфя кузатиш усули деб номланади. Бу усул ўрганиладиган объектни табиий ҳолда тадқиқ қилиш имконини беради. Бу усул ёрдамида энг яширин, баъзан эса ёт кишилардан сир тутиладиган ҳодисаларни ҳам кузатиш мумкин.

Илмий билишнинг бошқа усуллари сингари кузатиш усулининг ҳам афзалликлари ва камчиликлари мавжуд. Бу усулнинг энг асосий афзалликларидан бири шуки, у тадқиқ қилинаётган объектдаги жараёнларнинг кечишига таъсир ўтказмай ёки жуда кам таъсир ўтказган ҳолда ўрганиш имконини беради.

Социологик кузатиш илмий эмпирик билиш усули сифатида ва моҳияти эътибори билан мураккаб жараён бўлгани учун режа асосида олиб борилади. Кузатиш режаси усулнинг хусусиятлари ва асосий босқичларини назарда тутгин ҳолда тузилади.

VII. Кузатиш объекти аниқлангандан кейин унга яқинлашиш йўлини топиш дастлабки вазифадир. Масалан, меҳнат жамоасидаги руҳий ахлоқий муҳитни ўрганмоқчи бўлган тадқиқотчи олдидаги дастлабки вазифа унинг шу жамоага қай йўсинда яқинлашиш, кириб бориш, жамоадаги жараёнлар оқимига таъсир ўтказиш йўлини топишдир. Бу вазифани қал қилиш учун расмий ва норасмий имкониятлардан, очик ва яширин усуллардан қай бирини қўллаш масаласи қал қилинади. Бу масалани қал қилиш билан бевосита боғлиқ бўлган масала кузатишнинг қайси туридан фойдаланишни аниқлашдир.

VIII. Кузатиш турларидан қай бирини қўллаш объектнинг хусусиятлари, тадқиқот мақсадлари, кўлами, ажратиладиган вақт ва бошқаларни эътиборга олган ҳолда белгиланади. Айтайлик, вақт етарли бўлмаса, кузатишнинг яширин туридан фойдаланиш имконияти бўлмайди.

IX. Кузатиш тури ҳам аниқлангандан кейин галдаги вазифа кузатиш анжомлари, жиқозлари ўзув ашёлари ва ҳоказоларни тайёрлашдир.

X. Ашё ва жиқозлар ҳам тайёр бўлгандан кейин кузатиш амалга оширилади. Бу жараёнда керакли маълумотлар тўпланади. Бу жараёнда тадқиқотчи эса тутиши муҳим бўлган қол кузатиш натижалари ва, умуман, кузатилаётган жараённи ўз вақтида ва батафсил ёзиб боришдир. Бунинг учун тайёрлаб қўйилган овоз ёзиш ёки кино-, фото-, видео жиқозлардан фойдаланиш мумкин. Кузатиш тугагандан кейин унинг хулосалари объектив бўлишини таъминлаш мақсадида натижаларни яна бир назоратдан ўтказилади.

XI. Кузатиш натижаларини назоратдан ўтказиш учун жараён қатнашчилари билан суҳбат ўтказиш, ҳужжатларга мурожаат қилиш ёки бўлмаса, шу турдаги тадқиқотлар ўтказган бошқа социологларнинг тажрибасидан фойдаланиш мумкин.

XII. Кузатишнинг сўнги босқичи кузатилган жараёнлар тўғрисида ҳисобот тайёрлашдир. Қособот кузатиш тўғрисидаги якуний ҳужжат бўлгани учун, жуда изчил ва батафсил тайёрланиши керак. Унда кузатиш ўтказилган

вақт, жой ва кузатишнинг бориши ҳақида тўла маълумот бўлиши лозим. Кузатилган шахс ва объект батафсил тавсиф этилиши ҳам зарур. Бундан ташқари, кузатувчи ўзи кузатган жараёнларга таъсир ўтказгани тўғрисида ва ўзининг фикр-мулоҳазаларини ҳисоботда баён қилиши шарт.

Мавзу бўйича таянч тушунчалар: сўров, интервью, кузатиш, хужжатларни ўрганиш, анкета, адаптация, кўникиш босқичи, асосий босқич, респондент.

Такрорлаш учун саволлар:

- 1.Эмпирик социологик тадқиқот тушунчасини қандай изоҳлайсиз?
- 2.Қайси социологик тадқиқот усуллари биласиз?

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

1..Солиқлар ва солиққа тортиш назарияси ва амалиётини ривожлантиришда аниқ социологик тадқиқотлардан фойдаланиш имкониятларини аниқланг.